

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

***Υλικότητα, Ιστορικότητα και Ιδεολογία στη
μαρξική κριτική στον Φόιερμπαχ
(Γερμανική Ιδεολογία)***

ΒΑΣΤΑΡΟΥΧΑΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: Α. ΛΑΒΡΑΝΟΥ

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΣ

Β. ΡΩΜΑΝΟΣ

Ρέθυμνο 2010

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	3
ΑΦΙΕΡΩΣΗ	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
1. Η ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ	12
1.1 Προσδιορισμοί τού κοινωνικού προβλήματος και η άρση του ως όρος τής κομμουνιστικής κοινωνίας	12
1.2 Εφικτότητα και <i>modus operandi</i> τής κομμουνιστικής κοινωνίας	32
2. ΟΡΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ: ΟΙΚΕΙΟΠΟΙΗΣΗ, ΣΥΝΕΝΩΣΗ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ	55
3. Η ΣΧΕΣΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΙΑΚΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ	89
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	111
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	11

6

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Καταρχήν θα ήθελα να ευχαριστήσω το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (Ι.Κ.Υ.) το οποίο χρηματοδότησε για ένα έτος την προσπάθειά μου με την υποτροφία που μου παρείχε.

Την επιβλέπουσα τής εργασίας μου, κ. Λαβράνου Αλίκη, δεν μπορώ παρά να την ευχαριστήσω για ένα πράγμα: Μου κατέστησε —ενδεχομένως άθελά της— σαφές, πόσο σημαντικό είναι να μπορεί να διαψεύδει κανείς τις θεωρίες του, αλλά και ποιες συνέπειες μπορεί να υπάρξουν όταν εκλείπει αυτή η ικανότητα.

Ευχαριστώ επίσης τον κ. Βασίλη Ρωμανό, μέλος τής Συμβουλευτικής Επιτροπής για τα χρήσιμα σχόλια και την αυστηρή κριτική του, παρότι δεν μου δόθηκε η ευκαιρία τής ενσωμάτωσής τους στην εργασία μου πριν την υποστήριξή της.

Ολοκληρώνοντας τις ευχαριστίες μου απέναντι στα μέλη τής Συμβουλευτικής Επιτροπής, θα ήθελα να ευχαριστήσω και το έτερο μέλος τής επιτροπής, τον κ. Αχείμαστο Μύρωνα, για τις διόλου λίγες ώρες που μου αφιέρωσε προκειμένου να με ακούσει, αλλά και να συζητήσει μαζί μου ορισμένες από τις κατανοήσεις και ιδέες μου σχετικά με το κείμενο που μελέτησα. Τον ευχαριστώ επίσης για την ακριβοδίκαιη κρίση των θετικών, αλλά και των αρνητικών στοιχείων τής εργασίας μου.

Επιπλέον, θα ήθελα να εκφράσω τις εγκάρδιες ευχαριστίες μου σε ορισμένους ανθρώπους οι οποίοι, δίχως να έχουν θεσμική υποχρέωση, μου έδωσαν απλόχερα τη βοήθειά τους. Ειδικότερα, ευχαριστώ θερμά τον κ. Ανδρέα Μιχαλάκη για την ταχεία πρόσβαση που μου παρείχε στην διδακτορική του διατριβή, αλλά και τον κ. Michael Kolta που με κατατόπισε σχετικά με την ανεύρεση των πρώτων εκδόσεων τού κειμένου που μελέτησα στην παρούσα εργασία. Επίσης, θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου σε ορισμένους φίλους και συναδέλφους που στάθηκαν δίπλα μου στην προσπάθειά μου: την Ελένη για τις φιλολογικές της επισημάνεις· τον Γιώργο Σουβλή για τις πολλές ώρες που αφιέρωσε προκειμένου να ακούσει και να συζητήσει μαζί μου τις κατανοήσεις μου τού υπό εξέταση κειμένου, καθώς και για την βοήθειά του στην ανεύρεση αγγλόφωνης βιβλιογραφίας στο διαδίκτυο σχετικά με το ιστορικό έκδοσης τού υπό εξέταση κειμένου· τον Λεωνίδα Πατούχα για την κριτική ανάγνωση τής εργασίας μου, τις εκτενείς μας συζητήσεις, καθώς και για ορισμένες σημαντικές συμβουλές, αλλά και την ηθική του συμπαράσταση. Θερμότατα ευχαριστώ την Ασπασία Στεφανίδη για την κριτική της ανάγνωση, τις οργανωτικές της ιδέες, την αμέριστη ηθική της συμπαράσταση, χωρίς την οποία, η ευχή «Ας νικήσει και μια φορά το προλεταριάτο», θα ήταν αμφίβολο εάν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί. Τέλος, σημαντικότερες ευχαριστίες οφείλω στην Σοφία Αμανατίδου, που, ως σύντροφος τής ζωής μου, συνέδραμε ποικιλοτρόπως την προσπάθειά μου.

Ασφαλώς τα όποια λάθη ή παραλείψεις, που προέρχονται από την αποδοχή ή απόρριψη των σχολίων και παρατηρήσεων που μου έγιναν, βαρύνουν αποκλειστικά εμένα τον ίδιο.

ΑΦΙΕΡΩΣΗ

Σε όσους, περιοριζόμενοι στην ανεύρεση εμπειρικού υλικού «επιβεβαιωτικού» χαρακτήρα, δυσκολεύονται να διαψεύσουν τις υποθέσεις και θεωρίες τους.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία συνιστά μεταπτυχιακή διατριβή που συγγράφεται στο πλαίσιο των υποχρεώσεων τού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Κοινωνιολογία» τού Τμήματος Κοινωνιολογίας τής Σχολής Κοινωνικών Επιστημών τού Πανεπιστημίου Κρήτης. Ο τίτλος της αντιστοιχεί στην *αρχική* σύλληψη τού ερευνητικού εγχειρήματος.

Αφορμή για τη συγγραφή της στάθηκε το ιδιαίτερο κοινωνιολογικό ενδιαφέρον που σχετίζεται με το ζήτημα τής κοινωνικής μεταβολής στη μακροσκοπική του διάσταση. Πιο συγκεκριμένα, λαμβάνοντας υπόψη την προβληματική δομής-δράσης, μπορεί να τεθεί το ερώτημα, εάν η δράση των κοινωνικών υποκειμένων συλλαμβάνεται στη λογική μιας πλήρους αιτιοκρατίας. Η λογική απόληξη μιας τέτοιας αντίληψης ουσιαστικά συνίσταται στην παραδοχή ότι άπαντα τα γεγονότα, συμπεριλαμβανομένης τής δράσης των κοινωνικών υποκειμένων ήταν, είναι και θα είναι προκαθορισμένα και, κατ' επέκταση, ότι η όποια βούληση και δράση των κοινωνικών υποκειμένων αποτελεί αναπότρεπτη συνέπεια προϋφιστάμενων γεγονότων. Έτσι, εντέλει, το όποιο φαινόμενο ελευθερίας ή αμφιταλάντευσης θα πρέπει να κατανοηθεί ως ψευδαίσθηση. Με δύο λόγια πρόκειται για την παραδοχή τής ύπαρξης τής «μοίρας».

Η προβληματική αυτή απαντάται στο *Η ένδεια του ιστορικισμού* του Καρλ Πόππερ (Karl Popper). Εκεί, ο ίδιος, ασκώντας κριτική σε μια ορισμένη εκδοχή¹ μαρξιστικής παράδοσης, επισημαίνει ως αδύνατο σημείο της τη γενική ιδέα ότι η ίδια, βασιζόμενη στην ιδέα κάποιων αναπότρεπτων «νόμων» ή «τάσεων», προάγει την πολιτική μοιρολατρία ή τη μοιρολατρία απέναντι στην ιστορία. Στο πλαίσιο αυτό μέμφεται τη μαρξιστική βεβαιότητα, σύμφωνα με την οποία η έκρηξη μιας επανάστασης οδηγεί αναπόφευκτα στην έλευση τής κομμουνιστικής κοινωνίας.²

Είναι σαφές ότι αντιλήψεις οι οποίες νοούν τα κοινωνικά υποκείμενα ως παθητικούς φορείς, οι οποίοι κινούνται ως «μαριονέτες» των κοινωνικών δομών, είναι ιδιαίτερα προβληματικές. Συνήθως, οι αντιλήψεις αυτές, όπως επισημαίνεται ιδιαίτερα εύστοχα, στο πλαίσιο μιας ενδο-μαρξιστικής κριτικής, από το έργο τού Νίκου Πουλαντζά

¹ Για περισσότερες «εκδοχές» ή διαφοροποιήσεις μαρξιστικών αντιλήψεων βλ. Ανδρέας Μοσχονάς, *Παραδοσιακή και σύγχρονη Αριστερά. Ιστορικές καταβολές και θεωρητικές συσχετίσεις*, Οδυσσέας, Αθήνα: 2005.

² Καρλ Πόππερ, *Η ένδεια του ιστορικισμού*, μτφρ. Αθανάσιος Σαμαρτζής, Αθήνα: Ευρασία, 2005, ιδίως σσ.101-103.

Φασισμός και δικτατορία, αποσκοπούν ή έχουν ως αποτέλεσμα την παθητικοποίηση των κοινωνικών υποκειμένων.³ Αυτή η παθητικοποίηση έχει τουλάχιστον δύο όψεις. Η μία όψη σχετίζεται με την ιδέα του κοινωνικού μονόδρομου, δηλαδή της ανυπαρξίας εναλλακτικής λύσης, και, κατ' επέκταση, στην ηθική καταβολή των πολιτικών αντιπάλων. Η δεύτερη όψη συνδέεται με το εγχείρημα εκμηδένισης ή του ελέγχου των κοινωνικών αγώνων.

Εφόσον, λοιπόν, στη βάση των παραπάνω κριτικών, ιδίως εκείνων του Πόππερ, αναγνώσει κανείς την *Εισαγωγή* στη ρωσική έκδοση του 1956 της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, μπορεί να προκύψει, ευλόγως, όχι μόνο εξαιτίας της αμφισημίας ορισμένων διατυπώσεων της⁴, αλλά και μιας θέσης που διατυπώνεται εκεί, ένα ερώτημα. Αλλά πριν το ερώτημα, αξίζει να δει κανείς την συγκεκριμένη θέση, καθώς αυτή, ουσιαστικά, λειτουργεί ως πρώτος προσανατολισμός των τυχόν αναγνώσεων: «Οι Μαρξ και Έγκελς [sic!] [...] αποδείχνουν ότι σ' ένα ορισμένο στάδιο εξέλιξης των παραγωγικών δυνάμεων η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής γίνεται ένας αναγκαστικός φραγμός γι' αυτά, που θα καταργηθεί αναπόφευκτα από την κομμουνιστική επανάσταση, μian επανάσταση που θα φέρει τις παραγωγικές σχέσεις σε συμφωνία με τις παραγωγικές δυνάμεις»⁵.

Το ερώτημα, λοιπόν, είναι, κατά πόσο, μομφές είδους του είδους που διατυπώνει ο Πόππερ, βρίσκουν δικαιολογημένα τη θέση τους στη *Γερμανική Ιδεολογία* και ειδικότερα στο κεφάλαιο «I. Φόιερμπαχ», καθώς το τελευταίο θεωρείται μία από τις σημαντικότερες και κρισιμότερες αναλύσεις του επονομαζόμενου «ιστορικού υλισμού», ο οποίος τουλάχιστον μέχρι προσφάτως έχει νοηθεί ως συνώνυμο του μαρξισμού ή και ως τρόπος θεώρησης της κοινωνικής μεταβολής που προτείνουν οι Μαρξ και Έγκελς.

Το ερώτημα αυτό, σε συνδυασμό με την ιδιαίτερη οπτική της Κοινωνιολογίας, η οποία, ρητά ή υπόρητα, πάντοτε εκκινεί από ένα πρόταγμα —ακόμη και όταν αυτό

³ Νίκος Πουλιαντζάς, *Φασισμός και δικτατορία. Η 3^η Διεθνής αντιμετώπιση στον φασισμό*, μτφρ. Χριστίνα Αργιαντώνη, Θεμέλιο, Αθήνα: 2006 ιδίως, σσ.16-17, 40-41, 210, 212, 410-412.

⁴ Παράδειγμα μιας τέτοιας διατύπωσης αποτελεί τούτη: «Οι Μαρξ και Έγκελς [...] ανακάλυψαν το μεγάλο ιστορικό ρόλο της κομμουνιστικής επανάστασης», καθώς δεν διευκρινίζεται εάν ο «ιστορικός ρόλος» νοείται ως ένας εν δυνάμει, δηλαδή απλά πιθανός, ρόλος του οποίου η πραγμάτωση τελεί υπό την αίρεση συνθηκών, ή, εάν νοείται ως ιστορικά προδιαγεγραμμένος, δηλαδή «αναπόφευκτος» ρόλος, βλ. Ινστιτούτο Μαρξισμού-Λενινισμού της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Σ.Ε., «Εισαγωγή (στη ρωσική έκδοση του 1956)», στο Καρλ Μαρξ-Φρ. Έγκελς, *Γερμανική Ιδεολογία*, τ.Α', μτφρ.-επιμ. Κ. Φιλίνη, Gutenberg, Αθήνα: 1997, σ40. Επίσης, αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι στην εισαγωγή αυτή (στο ίδιο, σσ. 37-44), οι αποφάνσεις του χειρογράφου των Μαρξ και Έγκελς μετονομάζονται σε «νόμους».

⁵ Για το παράθεμα, βλ., στο ίδιο, σ.42 (οι υπογραμμίσεις δικές μου).

παρουσιάζεται με τη μορφή τού περιορισμού κοινωνικών προβλημάτων— καθορίζουν τον σκοπό, αλλά και τη μορφή ή την ιδιαίτερη οπτική τής παρούσας εργασίας —οπτική η οποία θέτει στο επίκεντρο έναν συγκεκριμένο στόχο κοινωνικής μεταβολής.

Σκοπός, λοιπόν, αυτής τής εργασίας είναι να εξεταστεί πώς οι Μαρξ και Ένγκελς, στο πλαίσιο των χειρόγραφων σημειώσεών τους, όπως αυτές παρουσιάζονται υπό τη μορφή πρώτου κεφαλαίου τής *Γερμανικής Ιδεολογίας* υπό τον τίτλο «I. Φόιερμπαχ» από τη γερμανική έκδοση των *Marx-Engels Werke*⁶ [εφεξής: MEW], αντιμετωπίζουν το ζήτημα τής μετάβασης στην κομμουνιστική κοινωνία. Ειδικότερα, το κεντρικό ερώτημα, που αυτή η εργασία θέτει, είναι η διερεύνηση εάν, στη βάση των θεωρητικών θέσεων τού εν λόγω κειμένου, προκύπτει ότι οι Μαρξ και Ένγκελς θεωρούν την πραγμάτωση τής κομμουνιστικής κοινωνίας *αναπότρεπτη*.⁷ Στο πλαίσιο αυτής τής διερεύνησης θα επιχειρηθεί, παράλληλα, να εντοπιστούν εκείνα τα θεμελιώδη θεωρητικά στοιχεία, τα οποία, αναφερόμενα στη *γενικότερη* αντίληψή τους περί τού τρόπου λειτουργίας και μεταβολής τού κοινωνικού —ή, και περί τού τρόπου *θεώρησης* τού κοινωνικού— ευθύνονται για τη θέση που παίρνουν απέναντι στο ζήτημα αυτό.

Στο παραπάνω πλαίσιο η εργασία διαρθρώνεται σε τρία διακριτά κεφάλαια. Το *πρώτο κεφάλαιο* με τίτλο «Η κομμουνιστική κοινωνία» ανταποκρίνεται στο εγχείρημα προσδιορισμού των ιδιαίτερων στοιχείων τα οποία προσιδιάζουν στην κομμουνιστική κοινωνία προσδίδοντάς της ταυτόχρονα έναν αρκετά συγκεκριμένο, αλλά και ρεαλιστικό χαρακτήρα. Στη λογική αυτή το κεφάλαιο αυτό χωρίζεται σε δύο υποκεφάλαια. Στο *πρώτο* του υποκεφάλαιο, «Προσδιορισμοί τού κοινωνικού προβλήματος και η άρση του ως όρος τής κομμουνιστικής κοινωνίας», εξετάζονται φαινόμενα ή κοινωνικές διαρρυθμίσεις, όπως η «εργασία», ο «καταμερισμός εργασίας» και η «ατομική ιδιοκτησία», ως στοιχεία που ματαιώνουν την υψίστης σημασίας δυνατότητα τής ελευθερίας όλων των κοινωνικών υποκειμένων να προσδιορίζουν τη

⁶ Karl Marx, Friedrich Engels, *Werke*, τ.3, Dietz Verlag, Βερολίνο: 1983. [Εφεξής θα παραπέμπεται ως MEW].

⁷ Αναδιατυπώνοντας τον στόχο αυτό, με έναν κάπως σκωπτικό τρόπο, θα μπορούσα να τον θέσω, υπό την μορφή ερωτημάτων, ως εξής: *Πρώτον*, δικαιολογούμαστε να θεωρήσουμε ότι οι συγγραφείς εμφανίζονται εδώ ως «προφήτες τής κομμουνιστικής κοινωνίας» είτε ως «προφήτες τής κομμουνιστικής επανάστασης» στη θέση των «προφητών τού αληθινού σοσιαλισμού» (πρόκειται για τον τίτλο τού τελευταίου «κεφαλαίου» τής *Γερμανικής Ιδεολογίας*, όπου ασκείται κριτική στους «αληθινούς σοσιαλιστές»), ή, μήπως θα ήταν ορθότερο να δεχτούμε ότι επιχειρούν να προσδιορίσουν τις συνθήκες —είτε τις *επαρκείς*, είτε απλώς τις *αναγκαίες*— για την εμφάνιση των τυχόν προβλεπόμενων γεγονότων, *θέτοντας ουσιαστικά την πραγμάτωση των τελευταίων υπό την αίρεση τής εμφάνισης συγκεκριμένων συνθηκών*; Και, κατ' επέκταση, *δεύτερον*, η εμφάνιση των συνθηκών αυτών θεωρείται από τους ίδιους —είτε στον παροντικό είτε στον μελλοντικό χρόνο— *δεδομένη*, ή, εν τέλει, *αβέβαιη*;

ζωή και ειδικότερα την δραστηριότητά τους. Στο *δεύτερο υποκεφάλαιο* με τίτλο «Εφικτότητα και *modus operandi* τής κομμουνιστικής κοινωνίας», επιχειρείται, αφενός, η αποσαφήνιση των παραγόντων που επηρεάζουν το «οικειοθελές» τής ανάληψης μιας δραστηριότητας, και, αφετέρου, ο προσδιορισμός και η λειτουργία των χαρακτηριστικών που συνάδουν με την «ρύθμιση τής γενικής παραγωγής» *εκ μέρους τής κοινωνίας* και που καθιστούν εφικτή την προαγωγή τής μετατροπής τής «εργασίας» σε οικειοθελή δραστηριότητα.

Στο *δεύτερο κεφάλαιο* με τίτλο «Όροι και προϋποθέσεις τής μετάβασης στην κομμουνιστική κοινωνία: Οικειοποίηση, Συνένωση και Επανάσταση» γίνεται προσπάθεια να παρουσιαστούν οι όροι και προϋποθέσεις τής μετάβασης στην κομμουνιστική κοινωνία. Συγκεκριμένα, επιχειρείται να αναδειχθεί το ιδιαίτερο περιεχόμενο που αποδίδεται στην «οικειοποίηση», τη «συνένωση» και την «επανάσταση» προκειμένου να λειτουργήσουν ως αλληλένδετοι όροι ή προϋποθέσεις μετάβασης στην κομμουνιστική κοινωνία. Παράλληλα, παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά τού κομμουνισμού ως κινήματος και οι προϋποθέσεις τής οικουμενικής του διάστασης. Στη συνέχεια προσδιορίζονται, ορισμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των «κομμουνιστών». Τέλος, παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά, οι όροι και οι προϋποθέσεις που θεωρούνται απαραίτητα, προκειμένου να καταστεί δυνατό η επανάσταση να αποτελέσει μέσο μετάβασης στην κομμουνιστική κοινωνία.

Το *τρίτο κεφάλαιο* είναι αφιερωμένο στην ανάδειξη των παραγόντων και τρόπων διαμόρφωσης και διάδοσης των συνειδησιακών περιεχομένων, με έμφαση σε εκείνα που συσχετίζονται με την μετάβαση στην κομμουνιστική κοινωνία. Επιπλέον, επιχειρείται διερευνηθεί εάν η συνείδηση των ανθρώπων προσλαμβάνει πάντοτε, απαραίτητως και αναπότρεπτα, ή κατά «αντανακλαστικό» τρόπο, συγκεκριμένα περιεχόμενα που καθορίζονται αποκλειστικά από έναν παράγοντα.

Έπειτα ακολουθούν οι «Συμπερασματικές παρατηρήσεις» και οι «Βιβλιογραφικές Αναφορές». Στις τελευταίες παρατίθενται όλες οι πηγές που έχουν αναφερθεί συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που παρατίθενται στις υποσημειώσεις.

Σχετικά με τις υποσημειώσεις θα πρέπει να διευκρινιστούν τα εξής: Προς διευκόλυνση τού αναγνώστη, δεδομένου ότι η διάταξη τού υπό εξέταση κειμένου είναι

παντελώς διαφορετική στη γερμανική και την ελληνική έκδοσή του, ακολουθείται μία κάπως ιδιότυπη μορφή παραπομπών. Οι παραπομπές τής μορφής: «ΧΨ/ΩΖ» αναφέρονται πάντα στη *Γερμανική Ιδεολογία*. Στις παραπομπές αυτές, ο πρώτος αριθμός σελίδας (ΧΨ/..) αφορά στη γερμανική έκδοση των ΜΕW, ο δεύτερος (../ΩΖ) στην ελληνική έκδοση. Όμως, ο αριθμός σελίδας δείχνει πάντα τη σελίδα από όπου *εκκινεί* η παράγραφος εντός τής οποίας βρίσκεται το παράθεμα. Σε ορισμένες περιπτώσεις, εξαιτίας τής έκτασης τής παραγράφου, εμφανίζεται η εξής μορφή παραπομπών: «ΧΨ[ΧΒ]/ΩΖ», όπου το [ΧΒ] καταδεικνύει τον ακριβή αριθμό τής σελίδας στην οποία εμφανίζεται το παράθεμα. Επίσης, όταν υπάρχουν περισσότερες τής μίας παραγράφου που εκκινούν από την ίδια σελίδα και οι οποίες ταυτόχρονα εκκινούν στη μία και αυτή σελίδα του ελληνικού κειμένου χρησιμοποιείται για τη διευκόλυνση του αναγνώστη η μορφή «Α' ΧΨ/ΩΖ». Ακόμη, όταν εμφανίζεται με πλάγιους χαρακτήρες η μορφή «ΧΨ/ΩΖ» οι αναφορές στις σελίδες είναι ακριβείς.

Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινιστούν ορισμένα στοιχεία τα οποία αφορούν συγκεκριμένες επιλογές οι οποίες ακολουθήθηκαν συνειδητά. Οι επιλογές αυτές επέφεραν συγκεκριμένες δυσκολίες, οι οποίες μπορούν, εν τέλει, να αποβούν είτε γόνιμες είτε περιοριστικές για την προσπάθεια αυτή.

Η πρώτη επιλογή συνίσταται στην ίδια την επιλογή τού υπό εξέταση κειμένου. Στο βαθμό που αυτό το κείμενο αποτελεί ένα εγχείρημα καταγραφής *πρωτόλειων* σκέψεων, είναι εύλογο να απαντώνται διατυπώσεις οι οποίες —αν δεν είναι *όντως*—, τουλάχιστον εκ πρώτης όψεως, μοιάζουν αντιφατικές. Έτσι, το όποιο εγχείρημα ανασυγκρότησής τους σε *ενιαίο* λόγο —το οποίο και ακολουθώ— δεν είναι καθόλου διασφαλισμένο ως προς την επιτυχία του.

Μια δεύτερη επιλογή η οποία θεωρείται *αυτονόητη*, δίχως, όμως, πάντα να είναι, συνίσταται στην, κατά δύναμη, *μη επιλεκτική* ανάγνωση τού κειμένου. Την επιλογή αυτήν την ακολουθώ με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη συνέπεια σε συνδυασμό με μια ενίοτε εξαντλητική —με την διττή τής σημασία— διαδικασία ερμηνείας τού κειμένου στη βάση των ίδιων του των περιεχομένων. Ταυτόχρονα, όμως, κατά την εφαρμογή αυτής τής επιλογής, επιχειρώ να παράσχω τα στοιχεία τής κριτικής αμφισβήτησης των ίδιων των αποτελεσμάτων τού ερμηνευτικού εγχειρήματος. Από την άλλη, η ίδια αυτή

διεξοδική αναζήτηση ερμηνευτικών στηριγμάτων εντός τού αυτού κειμένου αποβαίνει εις βάρος μιας εκτενούς βιβλιογραφικής ανασκόπησης, και τής «ασφάλειας», αλλά και των πλεονεκτημάτων που θα μπορούσε να παράσχει η τελευταία.

Μια τρίτη επιλογή συνίσταται στον αποκλεισμό των *ύστερων* κειμένων των Μαρξ και Έγκελς από το ερμηνευτικό εγχείρημα, για τον λόγο ότι δεν είναι πάντοτε αυτονόητο ότι *ύστερα* δεδομένες κατανοήσεις συνέτρεχαν σε *πρότερες* στιγμές. Θεωρώ ότι μια ασφαλέστερη κατανόηση των εννοήσεων των συγγραφέων προάγεται όταν λαμβάνονται υπόψη αυτά που, βεβαιωμένα, οι ίδιοι γνώριζαν ή εξέφρασαν. Κάτι τέτοιο ασφαλώς δεν αποκλείει, για παράδειγμα, μια απόκλιση ως προς πρότερες εννοιολογήσεις όρων ή και ως προς *θέσεις* που είχαν διατυπωθεί.

Μια τέταρτη επιλογή συνίσταται στην μελέτη τού κειμένου μέσα από την γερμανική γλώσσα. Δεδομένων ορισμένων άστοχων μεταφραστικών επιλογών ή και σφαλμάτων τής ελληνικής έκδοσης τού κειμένου —για τα οποία δεν μπορεί κανείς να γνωρίζει εκ των προτέρων, ούτε πού σταματούν, άλλα ούτε και πού υφίστανται, εξαιτίας των ερωτημάτων που προκύπτουν από την εκάστοτε *οπτική* ανάγνωσης— προέβην σε ένα εκτεταμένο μεταφραστικό εγχείρημα. Όλες οι μεταφράσεις που παρατίθενται είναι δικές μου και αποδίδουν το ύφος τού κειμένου. Δεδομένου ότι κάθε μεταφραστικό εγχείρημα έχει ταυτόχρονα ερμηνευτικό χαρακτήρα, αφενός, και το ίδιο αυτό απαιτεί εξειδικευμένη προπαιδεία, αφετέρου, η δυνατότητα για σφάλματα και πρωτοτυπία υφίσταται από κοινού.

Τέλος, μια πέμπτη επιλογή, η οποία είναι συνήθης, είναι ο *μη* αποκλεισμός *διαγεγραμμένων χωρίων* τού κειμένου, δεδομένου ότι η διαγραφή τους δεν συνιστά οπωσδήποτε απόρριψη μιας ιδέας, αλλά, ενίοτε, σηματοδοτεί το ότι η ίδια έχει ήδη χρησιμοποιηθεί αλλού⁸.

---

⁸ Βλ. Καρλ Μαρξ-Φρ. Έγκελς, *Γερμανική Ιδεολογία*, ό.π...., σ.34.

1. Η ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

1.1. Προσδιορισμοί του κοινωνικού προβλήματος και η άρση του ως όρος τής κομμουνιστικής κοινωνίας

Πρωτίστως, όμως, θα επιχειρήσω να διευκρινίσω αυτό που αποτελεί, όχι μονάχα προϋπόθεση τής δικής μου διερεύνησης⁹, αλλά ταυτόχρονα το *συγκεκριμένο υπόβαθρο* τής εντός τού υπό εξέταση κειμένου διεξαγόμενης συζήτησης, δηλαδή ότι το τελικό διακύβευμα είναι η «κομμουνιστική κοινωνία», και ακριβέστερα τα αξιακά της περιεχόμενα. Έτσι, θα προσπαθήσω να προσδιορίσω το *είδος ή τον χαρακτήρα*¹⁰ αυτών των αξιών —λαμβάνοντας υπόψη ότι αυτές συναρτώνται, τουλάχιστον κατά ένα μέρος, ρητά με την «κομμουνιστική κοινωνία», αλλά και τις επιδιώξεις τόσο τής «κομμουνιστικής επανάστασης» όσο και των φορέων της, καθώς και το ότι αυτές γίνονται αποδεκτές ως *τέτοιες*, παραγόμενες ως αρνήσεις τής κατά υπόρρητο τρόπο περιγραφόμενης ως *προβληματικής* πραγματικότητας— καθώς και την δυνατότητα πραγμάτωσής τους, αναδεικνύοντας τις προϋποθέσεις μιας τέτοιας πραγμάτωσης.

Ο ισχυρισμός μου αυτός περί τής ύπαρξης αξιακών στοιχείων προταγματικού χαρακτήρα —και μάλιστα αρκετά *συγκεκριμένων*— που συνοψίζονται στην «κομμουνιστική κοινωνία», ενδέχεται να φανεί κάπως παράδοξος υπό την προϋπόθεση, όμως, να συντρέχει, για παράδειγμα, μία εκ των δύο ακόλουθων περιπτώσεων, οι οποίες είναι εξίσου προβληματικές:

Η *πρώτη* συνίσταται στην προσέγγιση τού υπό εξέταση κειμένου στο πλαίσιο ενός αναχρονισμού, ο οποίος, υπαγάγει την ερμηνεία τού κειμένου σε ύστερες διατυπώσεις,

⁹ Η κατάδειξη αυτή μου φαίνεται σημαντική για μια σειρά από λόγους. Οι σημαντικότεροι είναι ότι, *πρώτον*, αυτή είναι απολύτως απαραίτητη καθώς αναδεικνύει την υπό ευρεία έννοια *πολιτική* αιτία, δηλαδή το κίνητρο τής όλης αντιπαράθεσης, φανερόνοντας το *επίκεντρο* της, λ.χ., το εάν η αντιπαράθεση εστιάζει στον *προσδιορισμό* τού περιεχομένου τής κοινωνικής μεταβολής —περιεχόμενο που ταυτόχρονα κρίνει το εάν μια μελλοντικά πραγματοποιηθείσα κοινωνική μεταβολή εν τέλει συνάδει ή όχι με τα ζητούμενα που έχουν υιοθετηθεί— ή, εάν εστιάζει στην *καταλληλότητα και την αποτελεσματικότητα των προτεινόμενων διαδικασιών που συνδέονται με έναν ορισμένο στόχο κοινωνικής μεταβολής*, δεύτερον, ότι με τον τρόπο αυτόν αναδεικνύεται παράλληλα το ερώτημα που αφορά την *συμβατότητα μέσων και σκοπών* τής κοινωνικής μεταβολής.

¹⁰ Με *χαρακτήρα* ή *είδος* αυτών των αξιών, εννοώ το εάν αυτές περιορίζονται στην ικανοποίηση αναγκών ή αιτημάτων *επιβίωσης, δηλαδή διατήρησης στη ζωή*, τα οποία θεωρείται ότι έχουν αποκλειστικά *βιολογικό* υπόβαθρο, ή, εάν αυτές οι αξίες αναφέρονται στην ικανοποίηση αναγκών που διαμεσολαβούνται ή και παράγονται κοινωνικά.

ή, ακριβέστερα, σε *λανθασμένες κατανοήσεις* τέτοιων διατυπώσεων. Για παράδειγμα, αποτελεί συχνό φαινόμενο στο πλαίσιο πολιτικών, αλλά και επιστημονικών κύκλων που επικαλούνται τη μαρξιστική παράδοση, τόσο η μαρξική αποστασιοποίηση από την «μουσική τού μέλλοντος»¹¹ όσο και η διατυπωμένη το 1873 —επίσης μαρξική— αποστασιοποίηση από τις «συνταγές (σαν του Κοντ;) για το μαγειρείο τού μέλλοντος»¹², να ερμηνεύονται —πιθανώς, στη λογική τού ότι «οι προλετάριοι δεν έχουν παρά να χάσουν τις αλυσίδες τους», δηλαδή στη λογική τού ότι είναι επαρκής μια ακαθόριστη εναντίωση στην υφιστάμενη πραγματικότητα— εντελώς *λανθασμένα*. Ερμηνεύονται δηλαδή ως δήθεν αποστασιοποιήσεις από τον προσδιορισμό εκείνων ακριβώς των χαρακτηριστικών χάριν των οποίων μια επιδιωκόμενη κοινωνική κατάσταση θεωρείται επιθυμητή —ερμηνεία που, εν τέλει, καταλήγει στο να αποδίδεται το πολιτικό βάρος, όχι στο πιθανό αποτέλεσμα μιας επανάστασης, αλλά στην επανάσταση αυτή *καθεαυτή*. Στην πραγματικότητα βεβαίως, η αποστασιοποίηση αυτή δεν είναι παρά αποστασιοποίηση από έναν *εξαντλητικά λεπτομερειακό* προσδιορισμό συγκεκριμένων μελλοντικών θεσμικών κανόνων —μια αποστασιοποίηση η οποία θα μπορούσε να έχει τη βάση της στην *ελλειμματική* γνώση του κοινωνικού, η οποία, με τη σειρά της, καθιστά αδύνατες τις αντίστοιχα απαιτούμενες *λεπτομερειακές προβλέψεις* οι οποίες αφορούν το τελευταίο. Κοντολογίς, θα πρέπει να δεχτούμε το αυτονόητο: η απουσία μιας «συνταγής» δεν σημαίνει καθόλου απαραίτητα την απουσία εικόνας ή προσδοκίας για τα βασικά στοιχεία ή χαρακτηριστικά τού επιδιωκόμενου «γεύματος».

Η *δεύτερη* περίπτωση συνίσταται στο *συνδυασμό* δύο στοιχείων: Το πρώτο αφορά την—ενδεχομένως, στη βάση τής καθημερινής του χρήσης— λανθασμένη ταύτιση τού όρου *κομμουνισμός* με τον όρο *κομμουνιστική κοινωνία*. Το δεύτερο στοιχείο αφορά μια ελλειμματική ανάγνωση τού υπό εξέταση κειμένου η οποία αρκείται στην διατύπωση που συναντάται εδώ, σύμφωνα με την οποία: «Ο κομμουνισμός δεν είναι για εμάς μια κατάσταση η οποία επιβάλλεται να δημιουργηθεί, ένα *ιδεώδες* σύμφωνα με το οποίο η πραγματικότητα {θα} υποχρεωθεί να προσανατολιστεί»¹³. Διότι, στην περίπτωση αυτή

¹¹ Πρόκειται για φράση που εντοπίζεται στο Ντέιβιντ Χελντ, *Μοντέλα Δημοκρατίας*, μτφρ. Μαριάννα Τζιαντζή, 5^η έκδοση, Στάχυ, Αθήνα: 2000, σ. 127.

¹² Καρλ Μαρξ, «Επίλογος στην δεύτερη [γερμανική] έκδοση», στο Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τ.1, μτφρ. Παναγιώτης Μαυρομάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα: 2002, σ.23.

¹³ *MEW*, ό.π..., σ.35/81. Με αυτού τού είδους τις αγκύλες «{ }» σημειώνω τις προσθήκες των επιμελητών τής έκδοσης. Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι στην φιλοσοφία ο όρος «Ideal» σημαίνει εσώτερη ουσία. Επομένως, ο αρνητικός χαρακτήρας τού ορισμού τού όρου «κομμουνισμός», στρέφεται κατά των «φιλοσόφων» οι

τού συνδυασμού των δύο παραπάνω στοιχείων, καταλήγουμε στην —και από πολιτική σκοπιά¹⁴— προβληματική άποψη ότι, αφού η «κομμουνιστική κοινωνία» ταυτίζεται με τον «κομμουνισμό» —ο οποίος, όμως δεν αποτελεί συγκεκριμένη και επιδιωκτέα κατάσταση— έπεται ότι και η «κομμουνιστική κοινωνία» δεν νοείται ως επιδιωκτέα κοινωνική κατάσταση τέτοια που να προσδιορίζεται μέσα από συγκεκριμένα αξιολογικά γνωρίσματα.

Η σύγχυση, λοιπόν, τής δεύτερης αυτής περίπτωσης αίρεται ευθύς αμέσως μέσα

οποίοι αντιλαμβάνονται τα υφιστάμενα πράγματα ως «ενσαρκώσεις», «εκδηλώσεις» ή πραγματώσεις κάποιων εσώτερων στα πράγματα «ουσιών» οι οποίες είναι ταυτοχρόνως *ιστορικά αμετάβλητες*, και χρησιμοποιείται κατά αντιδιαστολή προς αυτήν την θεολογικού τύπου ουσιοκρατική θεώρηση, στην οποία εναντιώνονται οι συγγραφείς και σε άλλα σημεία. Πρβλ., για παράδειγμα, *στο ίδιο*, σσ.37(38)/87, Α'75/115. Κατά αντίστοιχο τρόπο θα πρέπει να εκλάβουμε και την απόρριψη τού κομμουνισμού ως κατάστασης «η οποία επιβάλλεται να δημιουργηθεί» αλλά και ως ιδεώδες «σύμφωνα με το οποίο η πραγματικότητα {θα} υποχρεωθεί να προσανατολιστεί», καθώς αμφότεροι οι προσδιορισμοί αυτοί αντιδιαστέλλονται με την «φιλοσοφική» αντίληψη. Στην ίδια λογική οι συγγραφείς διαπιστώνουν ότι «Τα άτομα, τα οποία δεν υπάγονται πια στον καταμερισμό της εργασίας, οι φιλόσοφοι τα φαντάστηκαν ως ιδεώδες υπό την ονομασία "Ο άνθρωπος", και την όλη από εμάς [θεωρητικά] αναπτυγμένη διαδικασία [τής ιστορίας], την συνέλαβαν ως την διαδικασία εξέλιξης "Τού ανθρώπου", έτσι ώστε, να αποδοθεί [λαθραία και εσφαλμένα] στα μέχρι τούδε άτομα κάθε ιστορικής βαθμίδας "Ο άνθρωπος" και να παρουσιαστεί [ο τελευταίος] ως η κινητήρια δύναμη τής ιστορίας. Έτσι, η όλη διαδικασία συνελήφθη ως διαδικασία αυτό-αποξένωσης "τού ανθρώπου", και αυτό ουσιαστικά προέρχεται από τούτο, ότι το μέσο άτομο μιας ύστερης [ιστορικής] βαθμίδας πάντοτε αποδιδόταν [λαθραία και εσφαλμένα] στην πρότερη, και η ύστερη συνείδηση αποδιδόταν [λαθραία και εσφαλμένα] στα πρότερα άτομα. Μέσα από αυτήν την αντιστροφή, η οποία εξαρχής αφαιρεί από τους πραγματικούς όρους, ήταν δυνατό να μεταμορφώσει κανείς ολόκληρη την ιστορία σε μια διαδικασία εξέλιξης τής συνείδησης.», βλ. *στο ίδιο*, σ.69/127 (Μεταγράφω τις φράσεις «ο άνθρωπος» και «τού ανθρώπου» ως «Ο άνθρωπος» και «Τού ανθρώπου», προκειμένου να τονίσω τον ενικό τους χαρακτήρα ακριβώς επειδή, στην αντίληψη των συγγραφέων, οι «φιλόσοφοι» —μεταξύ των οποίων και ο Φόιερμπαχ, βλ. *στο ίδιο*, σ.42/70— αποδίδουν στις λέξεις αυτές τον χαρακτήρα μιας καθολικής κατηγορίας ή «αφαίρεσης» με περιεχόμενο μη ιστορικό, δηλαδή *ιστορικά αμετάβλητο*, βλ. *στο ίδιο*, σ.44/72. Σύμφωνα με την υποσημείωση [*στο ίδιο*, σ.Γ'49/97] ο Μαρξ θεωρεί ότι, για τούς «φιλοσόφους», «ο άνθρωπος = με το "σκεπτόμενο Ανθρώπινο Πνεύμα"». Επίσης, για τις, από *πλευράς συγγραφέων*, υπογραμμίσεις των άρθρων που συνοδεύουν την λέξη «άνθρωπος», βλ. *στο ίδιο*, σ.42/70). Επομένως, λαμβάνοντας υπόψη τούς προσδιορισμούς τής «κομμουνιστικής κοινωνίας» (τούς οποίους θα εκθέσω αργότερα), θα παρατηρήσουμε πράγματι ότι η μομφή δεν σχετίζεται ούτε με το γεγονός τής αποδοχής ή *ύπαρξης* ενός πολιτικού προτάγματος, ούτε και με το συγκεκριμένο πολιτικό πρόταγμα *καθαυτό*, δηλαδή με την *μη* υπαγωγή των ατόμων κάτω από τον καταμερισμό τής εργασίας, αλλά με τη θέση των «φιλοσόφων» ότι πρόκειται —*όχι* για ένα *κοινωνικά και ιστορικά παραγόμενο* πρόταγμα, αλλά— για ένα «ιδανικό» [Ideal], που υφίσταται από *πάντοτε* και το οποίο αναμένεται να πραγματοποιηθεί δεδομένου ότι συνιστά «ουσία» «Τού ανθρώπου».

Με τις παρατηρήσεις αυτές, καθώς και τα όσα πρόκειται να εκθέσω αναφορικά με τις αξιολογικές θέσεις, εφιστώ προκαταβολικά την προσοχή τού αναγνώστη στο ότι είναι προφανές ότι η αντιπαράθεση στο επίπεδο των πολιτικών επιδιώξεων δεν αφορά το *περιεχόμενο* τους, αλλά περιορίζεται στα πιθανά αίτια ανάδυσης και υιοθέτησής τους από μέρους των ανθρώπων, δηλαδή στον τρόπο παραγωγής τους —*ζήτημα που, εν τέλει, εκβάλλει στην κεντρική* εντός τού υπό εξέταση κειμένου συζήτηση, η οποία αφορά τον προσδιορισμό τού *τρόπου πραγμάτωσης* αυτών των επιδιώξεων. Στο τελευταίο θα επανέλθω παρακάτω (όταν θα πραγματευθώ τις προϋποθέσεις πραγμάτωσης τής κομμουνιστικής κοινωνίας).

¹⁴ Χαρακτηρίζω «προβληματική» την άποψη αυτή, ακριβώς επειδή ενέχει τον κίνδυνο μετατόπισης τού πολιτικού προτάγματος από την κομμουνιστική κοινωνία ή/και τα στοιχεία που την προσδιορίζουν, και εξαιτίας των οποίων αυτή καθίσταται επιδιωκτέα, στο αίτημα τής πραγματοποίησης τής επανάστασης, η οποία στο υπό εξέταση κείμενο, ουσιαστικά, δεν αποτελεί παρά το απαραίτητο μέσο για την πραγμάτωση τής κομμουνιστικής κοινωνίας. Πρόκειται για μια μετατόπιση που ταυτόχρονα συνιστά ολιίσθημα. Διότι θέτοντας στο επίκεντρο την πραγμάτωση τής επανάστασης, η πραγμάτωση των προταγμάτων—όταν δεν εξοβελίζεται πλήρως— περιέρχεται σε δευτερεύουσα μοίρα, και η συζήτηση τους είναι εύκολο να μεταταθεί, σε ένα *προσδιόριστο* μέλλον, όπως ορθά έχει επισημανθεί — αν και για άλλους λόγους— από τον Καρλ Πόππερ. Για το σκεπτικό τού Πόππερ, βλ. *στο ίδιο*, *ό.π.*, σσ.107-108 και σ.112.

Στη σημασία που μπορεί να έχει ένα πρόταγμα για τον προσανατολισμό τής δράσης των ανθρώπων δεν χρειάζεται να αναφερθώ. Θα αρκεστώ στην επισήμανση ότι τουλάχιστον από το τέλος τού Β' Παγκοσμίου Πολέμου και μέχρι πρότινος οι προλετάριοι του «δυτικού κόσμου» είναι πιθανό να μην θεωρούσαν ότι σε μια επανάσταση «δεν έχουν να χάσουν παρά τις αλυσίδες τους». Εφόσον αυτό είναι αληθές η κινητοποίησή τους θα απαιτούσε ένα κάπως πιο περιεκτικό πρόταγμα, το οποίο θα μπορούσε να λάβει τη θέση *προσδοκίας*.

από την εντός τού υπό εξέταση κειμένου¹⁵ ρητή αποσαφήνιση τού όρου «κομμουνισμός», ο οποίος ασφαλώς δεν θα μπορούσε να νοηθεί ως επιδιωκόμενη κοινωνική κατάσταση —όχι μονάχα επειδή, όπως είδαμε, έχει ήδη διακριθεί ρητά από την τελευταία, δίχως να συγχέεται με αυτήν, αλλά και— για τον απλό λόγο ότι αναφέρεται σε ένα κίνημα το οποίο μάλιστα —τουλάχιστον στην παροντική του προοπτική, καθώς στο ίδιο κείμενο γίνεται λόγος για την «ιστορία τού κομμουνισμού»¹⁶— χαρακτηρίζεται από μια δράση η οποία προσανατολίζεται στην ανατροπή τής υφιστάμενης κοινωνικής κατάστασης:

«Ονομάζουμε κομμουνισμό το *πραγματικό* κίνημα το οποίο αίρει την τωρινή κατάσταση. Οι όροι αυτού τού κινήματος προκύπτουν από την τώρα υφιστάμενη προϋπόθεση. [...] Το προλεταριάτο μπορεί λοιπόν να υπάρχει μονάχα *παγκόσμια-ιστορικά*, όπως ο κομμουνισμός, η δράση του [τού κομμουνισμού], σε κάθε περίπτωση, μπορεί να υφίσταται μονάχα ως "παγκόσμια-ιστορική" ύπαρξη· παγκόσμια-ιστορική ύπαρξη των ατόμων· αυτό θα πει ύπαρξη των ατόμων, η οποία είναι άμεσα συναρτημένη με την παγκόσμια ιστορία.»¹⁷

Ο προσδιορισμός τού «κομμουνισμού» ως κινήματος θα πρέπει να θεωρηθεί αδιαμφισβήτητος, δεδομένου ότι επαναβεβαιώνεται με αφορμή την κατάδειξη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του —στα οποία θα επανέλθω αναλυτικότερα παρακάτω—, βάσει των οποίων «Ο κομμουνισμός διακρίνεται από όλα τα μέχρι τούδε κινήματα»¹⁸.

Ασφαλώς, το γεγονός ότι ο «κομμουνισμός» δεν κατανοείται ως κατάσταση ή «ιδανικό», αλλά ως κίνημα, δεν συνεπάγεται την ύπαρξη αξιών. Επιβάλλεται, επομένως, ολοκληρώνοντας έμμεσα την διάκρισή του από την «κομμουνιστική κοινωνία», να εξετάσουμε καταρχήν, μέσα από τον, εντός τού υπό εξέταση κειμένου,

¹⁵ Βλ. επιπλέον, και άλλα σημεία τής *Γερμανικής Ιδεολογίας*. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι ο όρος κομμουνισμός δεν έχει σταθερή σημασία στα έργα των Μαρξ και Ένγκελς. Για παράδειγμα, ενώ εδώ τού προσδίδεται η σημασία τού κινήματος, στο άρθρο τού Ένγκελς που δημοσιεύτηκε τον Νοέμβριο τού 184 με τίτλο «Fortschritte der Sozialreform auf dem Kontinent», νοείται ως *διδασκαλία ή κοσμοθεωρία*, βλ. *MEW*, τ.1, σ.491. Στην *Κατάσταση τής εργαζόμενης τάξης στην Αγγλία*, νοείται οπωσδήποτε και ως *θεωρία*, *MEW*, τ.21, 5^η έκδοση, 1975, σσ.269-270. Αργότερα, στο άρθρο τού Ένγκελς, τού 1845, «Beschreibung der in neuerer Zeit entstandenen und noch bestehenden kommunistischen Ansiedlungen», στο "Deutsches Bürgerbuch für 1845", Darmstadt 1845. σσ. 326-340, όπως παρατίθεται στο *MEW*, τ.2, σσ.521-535, ιδίως, σ.521, νοείται ως τρόπος ζωής σε μια κοινότητα κοινοκτημοσύνης, ενώ στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* νοείται και πάλι ως *διδασκαλία ή θεωρία*.

¹⁶ *MEW*, τ.3, ό.π...., σ.37[39]/87.

¹⁷ Στο *ίδιο*, σ. 35/81. Ίσως είναι χρήσιμο, όπου στο υπό εξέταση κείμενο διαβάσει κανείς τον προσδιορισμό «wirklich», να έχει υπόψη του ότι, ίσως ενίοτε, να υponοείται ταυτόχρονα το «επιδρών» [«wirkend»] ή/και το «πρακτικό» [«praktisch»], δεδομένου ότι οι συγγραφείς, αφενός, αναφερόμενοι στο πώς είναι τα άτομα «πραγματικά», διευκρινίζουν ότι «αυτό θα πει, πώς αυτά επιδρούν», αφετέρου φαίνεται να συνδέουν το «πρακτικό», με το «πρακτικό», πρβλ αντίστοιχα, στο *ίδιο*, σσ.Β'25/66, 26/66 και σ.39/88. Επιπλέον, ο όρος «Bewegung», τον οποίο αποδίδω ως «κίνημα» σημαίνει επίσης «κίνηση», και, επομένως μπορούμε να δεχτούμε ότι το κίνημα είναι ένα εν εξελίξει εγχείρημα.

¹⁸ Στο *ίδιο*, σ.70-71/119.

μοναδικό ρητό αλλά και σημαντικότερο —και, ίσως για αυτό, γνωστότερο— προσδιορισμό της, σε τι συνίσταται η «κομμουνιστική κοινωνία» καθώς και ποιες λύσεις θεωρείται πως μπορούν να πραχθούν στο πλαίσιο της ως αντιμετώπιση των υφιστάμενων κοινωνικών προβλημάτων. Ειδικότερα, θα εξετάσουμε στο πλαίσιο ενός ευρύτερου αποσπάσματος το *εκ των ων ουκ άνευ* περιεχόμενο της «κομμουνιστικής κοινωνίας», το οποίο την εννοιολογεί —διαφορετικά από ό,τι συμβαίνει στην περίπτωση του «κομμουνισμού»— *ως κατάσταση*, αφού στο πλαίσιο της —το οποίο αντιδιαστέλλεται με την συγκαίρινη των συγγραφέων κοινωνική κατάσταση— θεωρείται ότι καθίσταται δυνατή η πραγμάτωση του προτάγματος της ελευθερίας για *κάθε* άτομο:

«Και επιτέλους μάς προσφέρει ο καταμερισμός της εργασίας ευθύς αμέσως το πρώτο παράδειγμα για το ότι, για όσο οι άνθρωποι βρίσκονται στην φυσικότροπα αναπτυσσόμενη [naturwüchsige] κοινωνία, για όσο δηλαδή υφίσταται η διάζευξη μεταξύ ιδιαίτερου και συλλογικού διαφέροντος, για όσο δηλαδή η δραστηριότητα δεν είναι οικειοθελής, αλλά φυσικότροπα-αναπτυσσόμενα καταμερισμένη, η ίδια πράξη του ανθρώπου τού γίνεται μια ξένη, αντιτιθέμενη εξουσία, η οποία τον καταδυναστεύει αντί αυτός να κυριαρχεί σε αυτήν. Διότι άπαξ και αρχίσει να επιμερίζεται η εργασία, έχει ο καθένας έναν αποκλειστικό κύκλο της δραστηριότητας, ο οποίος τού επιβάλλεται εξαναγκαστικά, από τον οποίο δεν μπορεί να βγει είναι κυνηγός, ψαράς ή βοσκός ή κριτικός. Κριτικός και πρέπει να παραμείνει τέτοιος εάν δεν θέλει να χάσει τα μέσα για τη ζωή —ενώ στην κομμουνιστική κοινωνία, όπου ο καθένας δεν έχει έναν αποκλειστικό κύκλο της δραστηριότητας, αλλά μπορεί να διαμορφωθεί σε κάθε αρεστό κλάδο, η κοινωνία ρυθμίζει τη γενική παραγωγή και ακριβώς μέσω αυτού μού καθιστά εφικτό να κάνω σήμερα τούτο και αύριο το άλλο, να κυνηγώ το πρωί, να ψαρεύω το απόγευμα, το βράδυ να ασχολούμαι με την κτηνοτροφία, μετά το φαγητό να ασκώ κριτική όπως κατά τον παρόντα χρόνο έχω όρεξη, δίχως ποτέ να γίνω κυνηγός, ψαράς, βοσκός ή κριτικός. Αυτή η αποκρυστάλλωση της κοινωνικής δραστηριότητας, αυτή η μετατροπή τού ίδιου μας τού προϊόντος σε μια αντικειμενική βία πάνω σε μας, η οποία εκφεύγει τού ελέγχου μας, ακυρώνει τις προσδοκίες μας, εκμηδενίζει τούς υπολογισμούς μας, είναι μια από τις κύριες αποφασιστικές όψεις στην μέχρι τούδε ιστορική εξέλιξη [...]»¹⁹ «Η κοινωνική δύναμη, αυτό θα πει: η πολλαπλασιασμένη παραγωγική ικανότητα, η οποία προκύπτει δια της προσδιορισμένης εντός τού καταμερισμού της εργασίας συνεπίδρασης των διαφόρων ατόμων, εμφανίζεται σε αυτά τα άτομα, επειδή η ίδια η συνεπίδραση δεν είναι

¹⁹ Στο ίδιο, σ.33/80. Μεταφράζω τη λέξη «gerade», όχι ως «ακριβώς», διότι τούτη αποτελεί εδώ χρονικό προσδιορισμό. Ως χρονικός προσδιορισμός έχει γενικά πολλαπλή έννοια: είτε σημαίνει «πριν από λίγο», «μόλις πριν», είτε αναφέρεται, όπως εδώ, όχι σε μια *στιγμαία* κατάσταση ή κατάσταση που διαρκεί για *μια στιγμή*, αλλά σε *μια υπό εξέλιξη*, δράση ή κατάσταση, η οποία, δηλαδή εξακολουθεί να εκτυλίσσεται *ακόμα*. Επομένως, η μεταφραστική επιλογή: «εκείνη τη στιγμή» είναι εντελώς ακατάλληλη. Επιπλέον, παρότι η όρεξη ή διάθεση αναφορικά με την επιτέλεση μιας δραστηριότητας μπορεί να μεταβάλλεται, ασφαλώς τούτη δεν μεταβάλλεται *«κάθε στιγμή»*, αφού τότε δεν θα μπορούσαμε να πραγματώσουμε καμία δραστηριότητα *σύμφωνα* με την όρεξη μας. Προκειμένου να αποφευχθεί μια τέτοια σύγχυση η οποία θα μπορούσε να καταλήξει σε αυτό το παράδοξο, επέλεξα την επίσης περιφραστική διατύπωση: «κατά τον παρόντα χρόνο».

Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι εδώ πρόκειται, όχι για το αρσενικό «der Moment», αλλά για το ουδέτερο «das Moment». Η μετάφραση της λέξης, στην ελληνική έκδοση τού κειμένου, ως «στιγμή» είναι λανθασμένη, καθώς «das Moment», σημαίνει «κρίσιμος παράγοντας», «αποφασιστική όψη», ή, «τρόπος θέασης», δηλαδή «έποψη», ή «οπτική».

οικειοθελής αλλά φυσικότροπα-αναπτυσσόμενη, όχι ως η δική τους, ενοποιημένη δύναμη, αλλά ως μια ξένη, ευρισκόμενη έξω από αυτά [τα άτομα] βία, για την οποία αυτά [τα άτομα] δεν γνωρίζουν ούτε το από πού ούτε το προς τα πού, την οποία επομένως δεν μπορούν πια να ελέγξουν, η οποία, αντίθετα, τώρα πια διατρέχει μια ιδιάζουσα, ανεξάρτητη από την θέληση και την πορεία των ανθρώπων, και μάλιστα καταρχήν άγουσα αυτήν την θέληση και πορεία, διαδοχική σειρά από φάσεις και βαθμίδες εξέλιξης».²⁰

Η περιγραφή αυτή, πέραν τού ότι —όπως θα διαφανεί παρακάτω— αποτελεί συνδυαστικό «κρίκο» για το νόημα πλήθους άλλων αποφάνσεων τού υπό εξέταση κειμένου, είναι κομβικής σημασίας για δύο ειδικούς λόγους: *πρώτον*, επειδή τούτη αναδεικνύει τα προς επίλυση *προβλήματα* τής συγκαιρινής των συγγραφέων εποχής παραθέτοντας ταυτόχρονα το κοινωνικό *πρόταγμα* στο πλαίσιο τής πραγμάτωσης τού οποίου είναι δυνατή/πιθανή η υπέρβασή τους, και, *δεύτερον*, επειδή η περιγραφή αυτή μάς οδηγεί στην αναζήτηση των *προϋποθέσεων* αυτής τής πραγμάτωσης.

Ξεκινώντας την ανάλυση, είναι χρήσιμο να συγκρατήσουμε δύο *αλληλένδετα* στοιχεία, τα οποία φαίνεται να κατανοούν οι συγγραφείς ως προβληματικές, για τα κοινωνικά υποκείμενα, συνέπειες των υφιστάμενων κοινωνικών διαρρυθμίσεων. Δηλαδή, ότι η *απουσία ελέγχου*²¹ των κοινωνικών υποκειμένων επί των κοινωνικών διαρρυθμίσεων, ιδίως εκείνων που αναφέρονται στην παγίωση τής κοινωνικής δραστηριότητας, «ακυρώνει τις προσδοκίες μας, εκμηδενίζει τούς υπολογισμούς μας»²² αφενός, με αποτέλεσμα, αφετέρου, το γεγονός ότι «η ίδια πράξη τού ανθρώπου τού γίνεται μια ξένη, αντιτιθέμενη εξουσία, η οποία τον καταδυναστεύει», ακριβώς επειδή, όπως είδαμε, καθιστά την όποια μεταβολή τής κοινωνικής κατάστασης «ανεξάρτητη από την *θέληση*» των ανθρώπων, παράγοντας έτσι, όχι μονάχα «μη αναμενόμενα», αλλά *ανεπιθύμητα* αποτελέσματα τού ατομικού πράττειν²³. Επιπλέον των δύο αυτών στοιχείων, η *καταδυναστευση, ή υποδούλωση*, θεωρείται προφανώς από τούς

²⁰ Στο ίδιο, σ.34/80§.

²¹ Το τι είδους «έλεγχος» είναι αυτός, θα διαφανεί κατά τη διάρκεια τής, από *λογικής* σκοπιάς, εξέτασης τής *εφικτότητας* πραγμάτωσης τού βασικού προτάγματος τής κομμουνιστικής κοινωνίας.

²² Αξίζει να επισημανθεί εδώ κάτι ιδιαίτερα σημαντικό και για την συζήτηση που θα ακολουθήσει στο δεύτερο υποκεφάλαιο τής ανά χείρας εργασίας: ότι τόσο οι «υπολογισμοί» όσο και οι «προσδοκίες» όντας νοητικές αναπαραστάσεις που υποδηλώνουν *αναστοχασμό* αποτελώντας στοιχεία *συνειδησιακών περιεχομένων*, ανάγονται σε κρίσιμα στοιχεία τής κοινωνικής διαδικασίας αφού αποτελούν τον δεύτερο πόλο τής αντίθεσης μεταξύ πρακτέου και επιθυμούμενου —αντίθεση που αποτελεί προϋπόθεση τής αίσθησης τής καταπίεσης ή τής υποδούλωσης.

²³ Υπό αυτήν την έννοια, θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι η «δύναμη» για την οποία γίνεται συχνά λόγος στο υπό εξέταση κείμενο δεν έχει κάποιου είδους *μεταφυσικό* χαρακτήρα. Αντίθετα, ο όρος αυτός αναφέρεται στο γεγονός ότι, στο πλαίσιο μιας κοινωνίας, ορισμένες από τις *πρακτικές* των ίδιων των ανθρώπων έχουν το χαρακτηριστικό να προσανατολίζουν ή/και να *αναπροσανατολίζουν* τις επόμενες δράσεις των ανθρώπων. Αυτές οι «δυνάμεις» *δεν είναι αυθόπαρκες*, αλλά οφείλονται στις *σχέσεις* των ανθρώπων, και υπάρχουν μόνο *εφόσον* οι ίδιοι βρίσκονται σε σχέσεις (βλ., στο ίδιο, σ.67/125), αφού μονάχα τότε οι πρακτικές των μεν μπορούν να επηρεάσουν τούς δε.

συγγραφείς ως ολοένα εντεινόμενο, και προπάντων αδιαμφισβήτητο γεγονός —δίχως αυτό να σημαίνει για τούς ίδιους την από πλευράς καταπιεζόμενων *αυτόματη συνειδητοποίηση των αιτιών του*— αφού:

«Στην μέχρι τούδε ιστορία αποτελεί εξάλλου στον ίδιο βαθμό ένα εμπειρικό γεγονός ότι έκαστα τα άτομα, με την επέκταση τής δραστηριότητας σε παγκόσμια-ιστορική, όλο και περισσότερο έχουν υποδουλωθεί σε μια ξένη σε αυτούς δύναμη (μια πίεση την οποία φαντάζονται τότε και ως τυραννία τού επονομαζόμενου Παγκόσμιου Πνεύματος κ.ο.κ.), σε μια δύναμη, η οποία έχει γίνει ολοένα και μαζικότερη και η οποία, εν τέλει, εκδηλώνεται ως *παγκόσμια αγορά*.»²⁴

Οι παραπάνω επισημάνσεις είναι ιδιαίτερα κρίσιμες διότι μάς οδηγούν στην εξής σειρά παρατηρήσεων: Στο υπό εξέταση κείμενο, θεωρείται ότι οι δυνάμεις παραγωγής, εντός των δεδομένων συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων, καθίστανται όχι μόνο μη αξιοποιήσιμες, αλλά και για την πλειονότητα των ανθρώπων *καταστροφικές*.²⁵ Ο καταστροφικός τους χαρακτήρας έγκειται οπωσδήποτε στο γεγονός ότι προκαλούν μονάχα *συμφορά*, καθώς και στο ότι παράγουν μια τάξη η οποία, όμως, είναι αποκλεισμένη από την *απόλαυση των πλεονεκτημάτων* τής κοινωνίας²⁶. Και δεδομένου επιπλέον ότι τίθεται ρητά ως κοινωνικό ζητούμενο η *εξασφάλιση τής ύπαρξης* των ατόμων²⁷, μπορούμε να δεχτούμε ότι τόσο η «συμφορά» όσο και η «καταστροφή» που προαναφέρθηκαν αναφέρονται οπωσδήποτε και στην *απουσία εξασφάλισης τής ύπαρξης* των ατόμων. Άλλωστε η εξασφάλιση αυτή νοείται ως απαραίτητη, καθώς θεωρείται ότι οι άνθρωποι, προκειμένου να μπορούν να κάνουν ιστορία, πρέπει καταρχήν να *υπάρχουν*, δηλαδή να *ζουν*. Και, αφού μαζί με τη ζωή πάνε η τροφή, το ποτό και ορισμένα άλλα πράγματα, έπεται ότι πρέπει σε *οποιαδήποτε* κοινωνία —επομένως, και στην κομμουνιστική— τούτα να εξασφαλιστούν.²⁸ Παρότι, λοιπόν, *αναμφίβολα* η *εξασφάλιση τής ύπαρξης* των ατόμων τίθεται ως ζητούμενο τού οποίου η ικανοποίηση είναι απαραίτητη σε οποιαδήποτε κοινωνία, θα πρέπει εδώ να επιστήσω την προσοχή στο ότι δεν τίθεται *μονάχα αυτό* ως ζητούμενο. Και το ότι δεν τίθεται *μόνο αυτό* ως ζητούμενο, δεν προκύπτει μονάχα από το γεγονός ότι, λογικά, τόσο η «καταστροφή» και όσο η «συμφορά», θα πρέπει να αφορούν *και* τις προαναφερθείσες

²⁴ Στο ίδιο, σ.37/84. Αυτού τού είδους πρόσληψη τής τυραννίας δεν αφορά αποκλειστικά τους φιλοσόφους, αλλά επιπλέον έναν σημαντικό όγκο γερμανών πολιτών, βλ. στο ίδιο, σσ.Β'13/53, 18/56.

²⁵ Στο ίδιο, σ.Β'59/109.

²⁶ Στο ίδιο, σ.69/85.

²⁷ Στο ίδιο, σ.Β'67/126.

²⁸ Στο ίδιο, σ.28/73.

καταπιεστικές συνθήκες· ούτε προκύπτει μονάχα από τη σκοπιά ότι το πρόβλημα της στέρησης της «απόλαυσης των πλεονεκτημάτων» της κοινωνίας διατυπώνεται, με θετική μορφή, ως χαρακτηριστικός στόχος, δηλαδή ως *κατάκτηση της δυνατότητας μιας απόλαυσης* η οποία έχει και πνευματική υφή, καθώς αναφέρεται, όχι μόνο στην υλική, αλλά και στην πνευματική παραγωγή²⁹. προκύπτει από το πρόσθετο στοιχείο που συνίσταται στο ότι *μαζί με το ζήτημα της εξασφάλισης της ύπαρξης των ατόμων τίθεται και το ζήτημα της αυτοδραστηριοποίησής τους*³⁰. Το σημαντικότερο, όμως, είναι ότι η εξασφάλιση της ύπαρξης των ατόμων δια των αντίστοιχων μέσων, τίθεται, όχι ως *απώτερος σκοπός*, αλλά ως *προϋπόθεση*, αφού μια άλλη κοινωνία είναι απαραίτητη, διότι ακριβώς στο πλαίσιο της μπορούν να διασφαλιστούν για έκαστο άτομο «τα μέσα να διαμορφώσει προς όλες τις πλευρές τις ικανότητές του»³¹. Με δύο λόγια, τα πιθανά υλικά μέσα απαιτούνται οπωσδήποτε προκειμένου να καταστεί εφικτή η ελευθερία των ανθρώπων —και μάλιστα όλων των ανθρώπων, δηλαδή όχι μονάχα των ανθρώπων μιας ορισμένης κοινωνικής κατηγορίας.

Λαμβάνοντας, λοιπόν, υπόψη τα παραπάνω, καταλήγουμε στην διαπίστωση ότι, στην υφιστάμενη κοινωνία, ακριβώς επειδή, ακόμη κι *όταν διασφαλίζονται*³² για τα κοινωνικά υποκείμενα —έστω και υπό την προϋπόθεση της *εκβιαστικής*³³ αποδοχής τού φυσικότροπα αναπτυσσόμενου καταμερισμού της εργασίας— «τα μέσα για τη ζωή», το γεγονός της διασφάλισης αυτής, λογικά, δεν είναι δυνατόν να συνιστά κατά κανέναν τρόπο επαρκή συνθήκη για την παραίτηση από την επιδίωξη της κομμουνιστικής κοινωνίας. Διότι, όπως είδαμε εξ αρχής, από την περιγραφή της, η κομμουνιστική κοινωνία —όπως, άλλωστε και ο δυνητικός στόχος να «αναγνωριστούν προσωπικά»³⁴ οι προλετάριοι, τού οποίου το περιεχόμενο θα διαφανεί παρακάτω— δεν *εξαντλείται* στη διασφάλιση «των μέσων για τη ζωή».

Πασιφανώς, λοιπόν, το κεντρικό διακύβευμα είναι *άλλο*: Η κομμουνιστική κοινωνία επιδιώκεται ακριβώς προκειμένου να πραγματοποιηθεί αυτό που, όπως θα λέγαμε, είναι το

²⁹ Στο *ίδιο*, σ.37/84.

³⁰ Στο *ίδιο*, σ.Β'67/126.

³¹ Στο *ίδιο*, σ.74/115.

³² Λέω «όταν», διότι σε άλλο σημείο τού κειμένου —στο οποίο θα επανέλθω αργότερα— επισημαίνεται ότι μια κοινωνική μερίδα των προλετάρων καθίσταται άνεργη, με αποτέλεσμα να στερείται ακόμα και αυτά τα μέσα της επιβίωσής της. Βλ. στο *ίδιο*, σ.35/81 και σ. Α'61/111.

³³ Το γεγονός αυτού τού «εκβιασμού», δείχνει ακριβώς την ύπαρξη τού προβλήματος.

³⁴ Στο *ίδιο*, σ.77/118.

«κάτι παραπάνω», αυτό που, *δίχως* να παραγνωρίζει το αίτημα για *επιβίωση* —αίτημα το οποίο θα μπορούσε κανείς, εκ πρώτης όψεως, να εννοήσει ως *μηχανιστικά* προερχόμενο από μια ορισμένη, ή και, επιπλέον, κοινωνικά *αδιαμεσολάβητη* ανθρώπινη *φυσιολογία*, η οποία, σημειωτέον, αποτελεί τη βάση μηχανιστικών εξηγήσεων «υλιστικού» τύπου—, το *υπερβαίνει*. Και ακριβώς υπό την οπτική αυτή, καθίσταται σαφές ότι το *υπερβαίνον* την απλή επιβίωση *αίτημα* συνιστά το *εκ των ων ουκ άνευ* χαρακτηριστικό της κομμουνιστικής κοινωνίας, αφού αποτελεί την *ειδοποιό* διαφορά από την υφιστάμενη καταπιεστική κοινωνική κατάσταση —κατάσταση η οποία ακριβώς καθιστά την κομμουνιστική κοινωνία επιδιωκτέα.

Πρόκειται, ουσιαστικά, για την *προσωπική ελευθερία*,³⁵ την οποία, στην παροντική για τους συγγραφείς κοινωνία, δεν απολαμβάνουν *όλοι*, αφού, «Στα μέχρι τούδε υποκατάστατα της κοινότητας, στο κράτος κ.ο.κ., υφίστατο η προσωπική ελευθερία μονάχα για τα εντός των συνθηκών της κυρίαρχης τάξης διαμορφωμένα άτομα, και μονάχα στο βαθμό που αυτά [τα άτομα] ήταν άτομα αυτής της τάξης»³⁶.

Παρεμπιπτόντως, αξίζει να σημειωθεί ότι το τελευταίο αυτό γεγονός της απόλαυσης της προσωπικής ελευθερίας από τα άτομα της κυρίαρχης τάξης είναι που, αφενός, αποτελεί —αν και όχι τον μοναδικό, αλλά τουλάχιστον *ασφαλώς*— έναν *προφανή* λόγο, ο οποίος εξηγεί την επιθυμία για *ανοδική* κοινωνική κινητικότητα από πλευράς προλετάρων και, κατ' επέκταση, αφετέρου, καταδεικνύει την *σημαντικότητα* που αποδίδουν οι συγγραφείς στην επιθυμία για προσωπική ελευθερία —ιδίως, στην περίπτωση που τούτη αποστερείται από τα κοινωνικά υποκείμενα *δίχως* επιπλέον να διαφαίνεται μια ενδεχόμενη πιθανότητα απόλαυσής της— επ' ευκαιρία της διατύπωσης από τους τελευταίους ενός συγκεκριμένου τρόπου *συνειδητοποίησης* ή *πρόσληψης* από πλευράς προλετάρων των κοινωνικών αντιφάσεων ως τέτοιων. Σύμφωνα με την διατύπωση αυτή «η αντίφαση μεταξύ της προσωπικότητας τού έκαστου προλετάρου και τού σε αυτόν εξαναγκαστικά επιβεβλημένου όρου ζωής, της εργασίας, εμφανίζεται σε αυτόν τον ίδιο, ιδίως δεδομένου ότι αυτός ήδη από την νιότη του θυσιάζεται και δεδομένου ότι τού λείπει η ευκαιρία, εντός της τάξης του να φτάσει σε εκείνους τους

³⁵ Στο περιεχόμενο της «προσωπικής ελευθερίας» θα αναφερθώ αναλυτικότερα παρακάτω.

³⁶ Στο ίδιο, σσ.74/115.

όρους οι οποίοι θα τον θέσουν στην άλλη [τάξη]»³⁷. Και είναι χρήσιμο να μη μας διαφεύγει ότι η τελευταία αυτή διατύπωση εκφέρεται σε *παροντικό*, κι όχι *μελλοντικό*, χρόνο, πράγμα που σημαίνει ότι δεν πρόκειται για *πρόβλεψη*, αλλά για μια διαπίστωση που αφορά έναν συγκεκριμένο τρόπο πρόσληψης τής εν λόγω αντίφασης από πλευράς προλετάρων. Όμως, *αυτός* ο τρόπος ανάγεται σε δύο *κύριους* —και, επομένως, σε δύο *μοναδικούς*— παράγοντες, πράγμα που σημαίνει ότι, στο βαθμό που αυτοί απουσιάζουν και ταυτόχρονα *δεν* υποκαθίστανται από άλλους, τούτη η διαδικασία πρόσληψης τής αντίφασης *ακυρώνεται*.

Επιστρέφοντας στο αμέσως προηγούμενο σημείο, παρατηρούμε ότι το σχήμα τής αντίθεσης, το οποίο ήδη συναντήσαμε, μεταξύ *εξαναγκαστικά επιβεβλημένης* δραστηριότητας, δηλαδή τής *εργασίας* αφενός, και τής *ελεύθερης-οικειοθελούς* δραστηριότητας αφετέρου, επανεμφανίζεται ουσιαστικά με το ίδιο περιεχόμενο —αν και — με φραστικώς παραλλαγμένη την μορφή τού δεύτερου σκέλους τής αντίθεσης, το οποίο δεύτερο σκέλος προσδιορίζεται εδώ ως «προσωπικότητα», η οποία, προφανώς, δεν προκύπτει ως «ανθρώπινη ουσία», δηλαδή ανιστορικά³⁸, αλλά *κοινωνικά*, δεδομένου επιπλέον ότι:

«Η διαφορά μεταξύ προσωπικού ατόμου και συμπτωματικού ατόμου δεν είναι μια εννοιολογική διάκριση, αλλά ένα ιστορικό γεγονός. Αυτή η διάκριση έχει σε διαφορετικές εποχές ένα διαφορετικό νόημα [...] Είναι μια διάκριση, την οποία δεν υποχρεούμαστε εμείς να κάνουμε για κάθε εποχή, αλλά την οποία κάνει, κάτω από τα διαφορετικά στοιχεία που ανευρίσκει έτοιμα, η ίδια η εκάστοτε εποχή, και μάλιστα όχι σύμφωνα με την έννοια, αλλά αναγκασμένη μέσα από υλικές συγκρούσεις τής ζωής»³⁹

Η «προσωπικότητα», δηλαδή οι συγκεκριμένες επιθυμίες που την καθιστούν τέτοια, ανακύπτει γενικά μέσα από την *συγκριτική αντιδιαστολή*. Και ένας συγκεκριμένος τρόπος αυτής τής *συγκριτικής αντιδιαστολής* είναι η αντιπαράθεση τής βιωμένης «θυσίας» τού προλετάρου «από την νιότη του» στον «βωμό» τής εργασίας⁴⁰ αφενός, με το γεγονός ότι, αφετέρου, τα άτομα τής κυρίαρχης τάξης —τουλάχιστον στο βαθμό

³⁷ Στο ίδιο, σ.77/117. Παρεμπιπτόντως, σημειώνω εδώ ότι το «ιδίως» [namentlich] *απουσιάζει* από την ελληνική μετάφραση.

³⁸ Για ένα ακόμη σημείο στο οποίο οι συγγραφείς απορρίπτουν την μέσα από ανιστορικές κατηγορίες θεώρηση τής Ιστορίας, βλ. επίσης, στο ίδιο, σσ.40/90.

³⁹ Στο ίδιο, σ.70/119, όπου επιπλέον γίνεται λόγος για την *απελευθέρωση* από «τοπικούς περιορισμούς», και θεματοποιείται η «απελευθέρωση έκαστου ατόμου». Σχετικά με την δια τής σύγκρισης πρόσληψη των κοινωνικών διαφοροποιήσεων και την κατανόησή τους, μέσα από την ιστορική παραγωγή νέων κοινωνικών καταστάσεων, ως διαφορών ή αντιφάσεων βλ. επίσης στο ίδιο, σ.75/116.

⁴⁰ Δεδομένου ότι ήδη από καιρό ήταν διαδεδομένο το κοινωνικό φαινόμενο να εργάζονται πολλοί άνθρωποι από την παιδική τους ηλικία, και μάλιστα σε εξαιρετικά ανθυγιεινές συνθήκες μπορούμε να δεχτούμε ότι οι συγγραφείς το είχαν υπόψη τους και, κατ' επέκταση ότι η «θυσία» αναφέρεται στην εργασία των προλετάρων.

που δραστηριοποιούνται οικειοθελώς⁴¹— απολαμβάνουν την προσωπική τους ελευθερία.

Και αυτή η θυσία τού προλετάριου είναι που έχει ως συνέπεια να τον εμποδίζει, εφόσον θέλει, «να διαμορφωθεί σε κάθε αρεστό κλάδο». Τούτη η αδυνατότητα τής προσωπικής ανάπτυξης θεματοποιείται από τους συγγραφείς επιπλέον ως μια δυσμενής για τα άτομα συνέπεια τής ταξικότητας τής κοινωνίας —ταξικότητα που έχει ως αποτέλεσμα τα άτομα «να συναντούν κατά τρόπο προκαθορισμένο τούς όρους ζωής τους, να υπαγορεύεται σε αυτά το επάγγελμά τους από την [κοινωνική] τάξη και, με αυτό, η προσωπική τους ανάπτυξη, να υπάγονται κάτω από αυτήν [την τάξη]»⁴². Εάν, λοιπόν, η αδυνατότητα για προσωπική ανάπτυξη, ή, η «υπαγορευμένη» —και, επομένως, αντίθετη στην *επιθυμία* και την «προσωπικότητα» έκαστων των κοινωνικών υποκειμένων— προσωπική ανάπτυξη, πραγματώνεται μέσα από την ένταξη των ατόμων σε μια τάξη, καταλαβαίνουμε επίσης για ποιον λόγο θεματοποιείται η άρση τής κυριαρχίας, όχι μονάχα τής κυρίαρχης τάξης, αλλά, κατ' επέκταση, η άρση όλων των τάξεων, δηλαδή των ίδιων των τάξεων καθ'αυτών⁴³.

Επιπλέον, πέραν τού ζητήματος τής «προσωπικής ανάπτυξης» των ατόμων, οι συγγραφείς —προφανώς, δεδομένου τού γεγονότος ότι η μέχρι τώρα επικοινωνία-επαφή μεταξύ των ατόμων διαμεσολαβείται γενικότερα από την φυσικότροπη, *προβληματική*, διευθέτηση τής ανθρώπινης δραστηριότητας, και, ειδικότερα, από την *εργασία και την ατομική ιδιοκτησία*, δηλαδή από όρους καταπιεστικούς— υπαινίσσονται ότι η μέχρι τώρα *επικοινωνία-επαφή* μεταξύ των ανθρώπων είναι *υποβαθμισμένη*. Οι όροι αυτοί φαίνεται να καθιστούν την επικοινωνία-επαφή μεταξύ των ανθρώπων «εξαρτημένη», μονοσήμαντη και περιορισμένη, αφού τα άτομα συμμετέχουν στην κοινωνία, στον κοινωνικό δεσμό, ως «κατά μέσον όρο άτομα», ως «μέλη μιας τάξης», με βάση την ταξική τους θέση. Υπό αυτήν την έννοια μπορούμε να δεχτούμε, αφενός, ότι ο υφιστάμενος τρόπος επικοινωνίας-επαφής περιορίζει επίσης την προσωπική ελευθερία, και, αφετέρου, ότι το ζητούμενο τής «επικοινωνίας-επαφής των ατόμων *ως ατόμων*», καθώς αντιδιαστέλλεται στον υφιστάμενο τρόπο επικοινωνίας, νοείται,

⁴¹ Λέω «στον βαθμό που δραστηριοποιούνται οικειοθελώς», διότι, τόσο ο καταμερισμός εργασίας, όσο και η «εργασία» —«εργασία» που νοείται ως αρνητική όψη τής δραστηριοποίησης, όπως θα δείξω παρακάτω— συναντάται και στο πλαίσιο τής κυρίαρχης τάξης.

⁴² Στο ίδιο, σ.53/114.

⁴³ Για την άρση τής κυριαρχίας όλων των τάξεων και των τάξεων καθ'αυτών, βλ. στο ίδιο, σσ.69/85.

πιθανότατα, ως ένας περισσότερο *πολύπλευρος, πολυδιάστατος*, ή και *αρμονικότερος* τρόπος συναναστροφής ο οποίος προάγει την ελευθερία των υποκειμένων, αλλά και την ίδια την, σε ένα πλαίσιο ελευθερίας, άμεση *συμμετοχή* τους στην λήψη πολιτικών αποφάσεων.⁴⁴

Αν από τα παραπάνω —και δεδομένου ότι για την πλειοψηφία των ατόμων ισχύει ότι τα άτομα αυτά έχουν «καταληστευθεί κάθε πραγματικού περιεχομένου ζωής, έχουν γίνει αφηρημένα άτομα»⁴⁵— προκύπτει ότι το «*πραγματικό περιεχόμενο ζωής*» δεν *εξαντλείται* ούτε στην εξασφάλιση των αναγκαίων «μέσων για τη ζωή», ούτε και σε μια καταναλωτικού τύπου απόλαυση υλικών και πνευματικών αγαθών, αλλά συμπεριλαμβάνει την «προσωπική ελευθερία», όψεις τής οποίας είναι η «επικοινωνία-επαφή των ατόμων ως ατόμων», η «προσωπική διαμόρφωση», η άρση τής καταπίεσης και «υποδούλωσης» και η δυνατότητα πραγμάτωσης σχεδίων ζωής και «προσδοκιών» κατά τρόπο σύμφωνο τις επιθυμίες των κοινωνικών υποκειμένων, τότε ασφαλώς είναι χρήσιμο να εξετάσουμε κάπως αναλυτικότερα ποιο ακριβώς είναι το κεντρικό στοιχείο τής κοινωνικής πραγματικότητας το οποίο αντιδιαστέλλεται στις επιθυμίες των κοινωνικών υποκειμένων και το οποίο συνιστά την βασικότερη όψη τής ανελευθερίας και τής καταπίεσης.

Είδαμε εξ αρχής ότι στην κομμουνιστική κοινωνία θεωρείται ότι διασφαλίζεται για τον καθένα η δυνατότητα «να διαμορφωθεί σε κάθε αρεστό κλάδο». Αυτό ταυτόχρονα υποδηλώνει ότι η εν γένει δραστηριότητα —«παραγωγική» ή μη— που ασκεί ο καθένας είναι το κρίσιμο στοιχείο που καθορίζει την «προσωπική του διαμόρφωση». Επιπλέον, σύμφωνα με τους συγγραφείς:

«Ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι παράγουν τα μέσα ζωής τους [...] δεν θα πρέπει να θεάται απλώς από την πλευρά τού ότι αυτός είναι η αναπαραγωγή τής φυσικής ύπαρξης των ατόμων. Πολύ περισσότερο είναι ένα συγκεκριμένο είδος της δραστηριότητας αυτών των ατόμων, ένας συγκεκριμένος τρόπος να εξωτερικεύουν τη ζωή τους, ένας συγκεκριμένος *τρόπος ζωής* των ιδίων. Όπως τα άτομα ή εξωτερικεύουν τη ζωή τους, έτσι είναι τα άτομα.»⁴⁶

Ευθύς αμέσως, οι ίδιοι συμπεραίνουν ότι,

«Το τι είναι τα άτομα συμπίπτει λοιπόν με την παραγωγή τους, τόσο με το *τι* παράγουν, όσο και με το *πώς*

⁴⁴ Βλ. στο ίδιο, σ.66/124, 67/125 και σ.74/118. Στο ζήτημα τής άμεσης συμμετοχής στη λήψη πολιτικών αποφάσεων θα επανέλθω στο επόμενο υποκεφάλαιο.

⁴⁵ Στο ίδιο, σ.67/125.

⁴⁶ Στο ίδιο, σ.Β'21/61.

παράγουν. Το τι λοιπόν είναι τα άτομα, αυτό εξαρτάται από τις υλικές όρους τής παραγωγής τους.»⁴⁷

Όμως, —είτε το συμπέρασμα αυτό, το οποίο εστιάζει στην παραγωγική δραστηριότητα, προκύπτει από την σκοπιά ότι ο τρόπος παραγωγής, όπως και η εν γένει δραστηριοποίηση στον εκάστοτε τομέα, συνιστά ταυτόχρονα πεδίο πρακτικής διαμόρφωσης, έκφρασης και πραγμάτωσης κάποιων «δυνάμεων» ή ικανοτήτων των ατόμων⁴⁸, είτε προκύπτει ειδικά από το γνωστό στους συγγραφείς γεγονός ότι, τουλάχιστον εκείνη την εποχή, η εργασία διαρκεί καθημερινά για την πλειοψηφία των ανθρώπων 12 ή και 14 ώρες—, σημασία έχει ότι από τα παραπάνω έπεται αντιστρόφως ότι οι άνθρωποι «είναι» ελεύθεροι όταν η δραστηριοποίηση και, επομένως η δραστηριότητά τους είναι ελεύθερη· όπως και το ότι οι άνθρωποι καταπιέζονται και «είναι» ανελεύθεροι όταν η ίδια η δραστηριοποίησή τους και η δραστηριότητά τους είναι καταπιεστική και ανελεύθερη.⁴⁹ Και, αφού, λοιπόν, η κύρια και διαρκέστερη⁵⁰ δραστηριότητα των ανθρώπων είναι η εργασία, ως αναπόσπαστο και κεντρικό στοιχείο τού συγκεκριμένου «τρόπου παραγωγής» μέσα από το οποίο τούτος πραγματώνεται — αν και, εξαιτίας τού φυσικότροπου, μη οικειοθελούς καταμερισμού τής εργασίας— μη οικειοθελώς, καταλαβαίνουμε υπό ποια σκοπιά λογίζεται ως *βασικότερο πρόβλημα ειδικά η εργασία*.

Είναι όμως χρήσιμο, όπως μόλις προανέφερα, να εξετάσουμε —αυτή τη φορά μέσα από ορισμένα επιπρόσθετα παραθέματα— κάπως αναλυτικότερα την έννοια τής εργασίας και το πώς κατανοείται αυτή ως προς τον κοινωνικό ρόλο και τις συνέπειές της.

Η εργασία, εκτός από «όρος ζωής» και «όρος ύπαρξης» των προλετάριων, συνιστά ταυτόχρονα «όρο ύπαρξης» ολόκληρης τής μέχρι τώρα κοινωνίας.⁵¹ Η εργασία, λοιπόν, *εντός των υφιστάμενων κοινωνικών διαρρυθμίσεων*, συνιστά προϋπόθεση ύπαρξης ολόκληρης τής κοινωνίας. Από την άλλη, όμως, και σε αντίθεση με ό,τι ίσχυε για τον

⁴⁷ Στο ίδιο, σ.Β'21/61.

⁴⁸ Για αυτήν την οπτική, βλ., στο ίδιο, σ.72/120.

⁴⁹ Για το ότι οι άνθρωποι είναι αυτό που είναι, αφενός, εξαιτίας των γενικότερων κοινωνικών τους συνθηκών εντός των οποίων αυτοί συνδέονται ή συσχετίζονται, και, αφετέρου, κατ' επέκταση, εξαιτίας των όρων ζωής τους βλ. επιπλέον, στο ίδιο, σσ.44/72.

⁵⁰ Επ' ευκαιρία, θα ήθελα εδώ να τονίσω, κάτι το οποίο θα φανεί επίσης χρήσιμο στο πλαίσιο τής ανάλυσης τής εφικτότητας τής πραγματοποίησης τού κεντρικού διακυβεύματος τής κομμουνιστικής κοινωνία που θα ακολουθήσει: Δηλαδή, ότι η κοινωνιολογική σημασία τής εργασίας προκύπτει *οπωσδήποτε* —αν και, *όχι μόνο*— από τη *διάρκεια* τής εργασίας, καθώς η σημασία της, και, ειδικότερα, η πολύπλευρη επίδρασή της στη ζωή των κοινωνικών υποκειμένων θα ήταν οπωσδήποτε πολύ μικρότερη εάν η εργασία διαρκούσε, για παράδειγμα, μονάχα μία ώρα ημερησίως.

⁵¹ Στο ίδιο, σσ.77/117,77/118.

τεχνίτη τού μεσαίωνα, για τον σύγχρονο εργάτη, η εργασία *ως τέτοια* τού είναι «αδιάφορη»⁵². Η εργασία, η οποία είναι μοναδική σχέση που συνδέει τα άτομα με τις παραγωγικές δυνάμεις και με την ύπαρξη τους, «έχει χάσει για αυτά κάθε επίφαση αυτοδραστηριοποίησης, και διατηρεί την ζωή τους μονάχα, ενόσω την αχρηστεύει. [...] τώρα [...] εν γένει η υλική ζωή [...] εμφανίζεται ως σκοπός, η [δε] παραγωγή αυτής τής υλικής ζωής, η εργασία (η οποία τώρα είναι η μόνη εφικτή, αλλά, όπως βλέπουμε, αρνητική μορφή τής αυτοδραστηριοποίησης) ως μέσο»⁵³. Έτσι, οι προλετάριοι είναι «αποκλεισμένοι από κάθε αυτοδραστηριοποίηση»,⁵⁴ και η εργασία τους, ως «εξαναγκαστικά επιβεβλημένος όρος ζωής»⁵⁵, όπως και η εργασία των ατόμων ως «εκβιαστικά επιβεβλημένη δραστηριότητα»⁵⁶, καθίσταται, ως εξουσία/δύναμη τής επικοινωνίας-επαφής, τουλάχιστον δυνητικά *ανυπόφορη*⁵⁷. Επιπλέον, ιδίως η «μεγάλη μεταποίηση»⁵⁸ «καθιστά στον εργάτη ανυπόφορη, όχι μόνο τη σχέση προς τον καπιταλιστή, αλλά και την εργασία την ίδια»⁵⁹ στο πλαίσιο τής οποίας, όπως είδαμε, δεν καθίσταται δυνατό να εκφραστεί η προσωπικότητα εκάστου προλετάριου.

Η «πράξη», η «κοινωνική δύναμη» που *καταπιέζει* και *υποδουλώνει* τούς ανθρώπους, και «η οποία προκύπτει δια τής προσδιορισμένης εντός τού καταμερισμού τής εργασίας συνεπίδρασης των διαφόρων ατόμων» —στοιχεία που παρατέθηκαν εξαρχής— είναι, λοιπόν, η εργασία. Η εργασία, δηλαδή, αντλεί τα αρνητικά της χαρακτηριστικά, *οπωσδήποτε* —αν και, όπως θα δούμε κατά την ανάλυση τού κομμουνιστικού προτάγματος, πιθανότατα, *όχι μόνο*— από το γεγονός ότι επιτελείται στο πλαίσιο τού *καταμερισμού τής εργασίας*. Η αυτονόμηση τής παραγωγικής δραστηριότητας, η οποία εξαιτίας αυτού καθίσταται «εργασία», δηλαδή η μη υπαγωγή της στον έλεγχο των κοινωνικών υποκειμένων, συνεπάγεται την *υπαγωγή* «τού ατόμου

⁵² Στο ίδιο, σσ.Α'52/102

⁵³ Στο ίδιο, σ.Α'67/126. Η αντίληψη ότι το κεντρικό νόημα τής ζωής είναι η δραστηριότητα, έχει διατυπωθεί το 1842 και από τον Μόξες Χες, βλ. Πρέντραγκ Βρανίτσκι, *Ιστορία τού Μαρξισμού*, τ.1, Οδυσσεύς, Αθήνα: 1976, σσ.77-79.

⁵⁴ MEW, ό.π., σ.Β'67/126.

⁵⁵ Στο ίδιο, σ.77/117.

⁵⁶ Στο ίδιο, σσ.βλ., στο ίδιο, σ.50/99.

⁵⁷ Στο ίδιο, σ.34/81.

⁵⁸ Τον όρο «Industrie» τον μεταφράζω, όχι ως «βιομηχανία», αλλά ως «μεταποίηση» καθώς έτσι παραμένουμε εγγύτερα στη σημασία που αποδίδουν οι συγγραφείς στον όρο αυτό, αφού, αλλού στο υπό εξέταση κείμενο γίνεται λόγος για «Hausindustrie», δηλαδή για «οικιακή μεταποίηση». Προφανώς, τότε δεν υπήρχε «βιομηχανία», τουλάχιστον όπως την εννοούμε σήμερα., πρβλ., στο ίδιο, σ.25/65.

⁵⁹ Στο ίδιο, σσ.Β'59(60)/109. Σημαντικό είναι να σημειωθεί εδώ ότι, προφανώς, η διάκριση τής «εργασίας» από τη «σχέση με τον καπιταλιστή», υπονοεί ότι μπορεί η *σχέση*, η μορφή εκδήλωσής της, πέραν από την «καθαυτή» δραστηριότητα τής εργασίας, να είναι ανυπόφορη —ενδεχομένως, υπό την έννοια τής *συμπεριφοράς* τού καπιταλιστή προς τον εργάτη.

κάτω από τον καταμερισμό τής εργασίας, κάτω από μια συγκεκριμένη, σε αυτό εκβιαστικά επιβεβλημένη δραστηριότητα, μια υπαγωγή, η οποία καθιστά τον έναν στενόμυαλο αστικό ζώο και τον άλλον στενόμυαλο ζώο τής υπαίθρου, και αναπαράγει καθημερινά την αντίθεση των διαφερόντων αμφότερων»⁶⁰. Ξεκάθαρα, λοιπόν, ο καταμερισμός τής εργασίας συμβάλλει αποφασιστικά τόσο στην *στενομυαλιά*⁶¹ των ανθρώπων, όσο και στην συνακόλουθη *αναπαραγωγή* των διαφερόντων, αφού ο καθένας καταλαβαίνει και νοιώθει ως σημαντικό αυτό που είναι αντικείμενο τής δραστηριότητάς του. Έτσι, «Η εργασία είναι πάλι εδώ το κυριότερο, η δύναμη πάνω από τα άτομα»⁶².

Δεδομένου ότι η ανθρώπινη παραγωγική δραστηριότητα μετατρέπεται σε «εργασία» εντός και δια τού καταμερισμού τής εργασίας παραλαμβάνοντας, κυρίως, από τον τελευταίο την αρνητική της διάσταση, δηλαδή τον ανοικιοθελή της χαρακτήρα, αξίζει, πριν φτάσουμε στην θέση των συγγραφέων για την *εργασία* και τον *καταμερισμό* τής, να δούμε εν συντομία ορισμένα χαρακτηριστικά και διαστάσεις τού καταμερισμού τής εργασίας στο πλαίσιο των μέχρι τώρα κοινωνιών —κοινωνίες που, όμως είναι φυσικότροπα-αναπτυσσόμενες.

Ο καταμερισμός τής εργασίας, λοιπόν, «αρχικά δεν ήταν τίποτε άλλο από τον καταμερισμό τής εργασίας κατά την συνουσία, έπειτα, καταμερισμός τής εργασίας, ο οποίος χάρη στην φυσική λειτουργία (για παράδειγμα, στη σωματική δύναμη), τις ανάγκες, τις συμπτώσεις, κ.τ.λ., κ.τ.λ. γίνεται από μόνος του, ή "φυσικότροπα-αναπτυσσόμενος"».⁶³ Η πρωταρχική αιτία τής ανάπτυξής του είναι αύξηση τού πληθυσμού καθώς αυτή η αύξηση αποτελεί πηγή τής αναβαθμισμένης παραγωγικής ικανότητας και τής αύξησης των αναγκών/επιθυμιών, που με τη σειρά τους εξελίσσουν και διαμορφώνουν περαιτέρω την συνείδηση η οποία αρχικά είναι μια συνείδηση τού τύπου που έχει ένα κοπάδι ή μια φυλή. Με αυτόν τον τρόπο αναπτύσσεται ο καταμερισμός τής εργασίας.⁶⁴ Αντίθετα, η *περιορισμένη επικοινωνία* και η *ελάχιστη*

⁶⁰ Στο *ίδιο*, σ.50/99.

⁶¹ Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι, στο πλαίσιο τού καταμερισμού τής εργασίας, το επάγγελμα και ο τρόπος βιοπορισμού των ανθρώπων θεωρείται ότι σχετίζονται με τις λανθασμένες ή ψευδαισθητικές συλλήψεις περί ιστορίας, βλ. στο *ίδιο*, σ. Β'49/Α'98.

⁶² Στο *ίδιο*, σ.50/99.

⁶³ Στο *ίδιο*, σ31/76. Παρεμπιπτόντως, αξίζει εδώ να επισημανθεί ότι οι συγγραφείς αναγνωρίζουν την επίδραση τού ρόλου των *συμπτώσεων* ή *τής τυχαιότητας* στη διαμόρφωση σημαντικών κοινωνικών φαινομένων, όπως είναι ο καταμερισμός τής εργασίας, και επομένως την *μερική απροσδιοριστία* τους.

⁶⁴ Βλ. στο *ίδιο*, σ.31/76.

σύνδεση μεταξύ των ξεχωριστών πόλεων, το έλλειμμα πληθυσμού και το περιορισμένο των αναγκών/επιθυμιών παρεμποδίζουν την περαιτέρω ανάπτυξη τού καταμερισμού τής εργασίας.⁶⁵

Κατ' επέκταση, θεωρείται ότι κάθε ποιοτικά νέα παραγωγική δύναμη έχει ως συνέπεια μια νέα διαμόρφωση τού καταμερισμού τής εργασίας.⁶⁶ Τούτο εξηγεί για ποιον λόγο ο βαθμός ανάπτυξης τού καταμερισμού τής εργασίας είναι η οφθαλμοφανέστερη ένδειξη για το πόσο ανεπτυγμένες είναι οι παραγωγικές δυνάμεις ενός έθνους⁶⁷. Ο ίδιος, λοιπόν, αποτελεί ένα κοινωνικό φαινόμενο σε εξέλιξη, καθώς κατά την διαδικασία κοινωνικής μεταβολής τροποποιείται ως προς την ένταση και την έκτασή του.⁶⁸

Ο καταμερισμός τής εργασίας, αφενός, μέσα από διαχωρισμούς τής εργασίας, λόγου χάρη τον διαχωρισμό τής βιομηχανικής και εμπορικής από την γεωργική εργασία, **επιφέρει** τον διαχωρισμό πόλης και υπαίθρου και, κατ' επέκταση, **την αντίθεση** των διαφερόντων των δύο,⁶⁹ αφετέρου, όπως ήδη έχουμε δει, **αναπαράγει** τις κοινωνικές αντιθέσεις. Οι αντιθέσεις συνιστούν ταυτόχρονα την βάση τής αναπαραγωγής τού ίδιου, αφού ο ίδιος βασίζεται στον πρωταρχικά, εντός τής οικογένειας, υπάρχοντα φυσικότροπα αναπτυσσόμενο καταμερισμό και στον διαχωρισμό τής κοινωνίας σε ξέχωρες και **αντιτιθέμενες** μεταξύ τους οικογένειες.⁷⁰ Επιπλέον, «με τον καταμερισμό τής εργασίας είναι ταυτόχρονα δοσμένη η αντίφαση μεταξύ των διαφερόντων τού ξεχωριστού ατόμου ή τής ξεχωριστής οικογένειας και τού συλλογικού διαφέροντος όλων των ατόμων».⁷¹ Με δυο λόγια, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο καταμερισμός τής εργασίας **παράγει και αναπαράγει** και, έτσι, **ενέχει** την διάκριση και αντίθεση των

⁶⁵ Βλ. στο ίδιο, σ.Α'52/102.

⁶⁶ Βλ. στο ίδιο, σ.Β'21[22]/62.

⁶⁷ Βλ. στο ίδιο, σ. Β'21/62.

⁶⁸ Βλέπουμε, λόγου χάρη, ότι κατά τούς συγγραφείς, στην «πρώτη μορφή ιδιοκτησίας», που είναι ιδιοκτησία τής φυλής στο πλαίσιο τής γεωργίας επεκτείνεται ο ήδη δεδομένος στην οικογένεια καταμερισμός τής εργασίας (στο ίδιο, σ.Α'22/63): στην «δεύτερη μορφή ιδιοκτησίας», που είναι η κοινοτική ή κρατική ιδιοκτησία, είναι λίγο αναπτυγμένος (στο ίδιο, σ Β'22/63): στην αρχή του φεουδαλισμού έλαβε περιορισμένα χώρα (στο ίδιο, σ.25/65): έπειτα, στις πόλεις ήταν ακόμα φυσικότροπος μεταξύ των συντεχνιών, αλλά μεταξύ των εργαζομένων εντός τής συντεχνίας καθόλου πραγματοποιημένος (στο ίδιο, σ.Α'52/102): η επόμενη επέκταση τού καταμερισμού τής εργασίας ήταν ο διαχωρισμός παραγωγής και εμπορίου (στο ίδιο, σ.Γ'52/102), κ.τ.λ.

⁶⁹ Βλ. στο ίδιο, σ.Α'22/62.

⁷⁰ Βλ. στο ίδιο, σ. Α'32/78. Αυτό εξηγεί, όπως θα δούμε αργότερα, για ποιο λόγο θεωρείται στο πλαίσιο τής κομμουνιστικής κοινωνίας αναγκαία μια *πραγματική κοινότητα*, που σημαίνει μια κοινότητα η οποία κατανοεί τα συμφέροντά της ως κοινά.

⁷¹ Στο ίδιο, Β'32/78. Η αντίφαση αυτή αποτελεί την κύρια βάση στην οποία εδράζεται η αυτονομηση του κράτους ως ψευδαισθητικής κοινότητας, βλ. στο ίδιο, σ.33/78.

διαφερόντων, και, από την άλλη, η αντίθεση διαφερόντων αναπαράγει τον ίδιο τον καταμερισμό τής εργασίας.

Στη λογική αυτή, φαίνεται ότι και οι κοινωνικές τάξεις χρωστούν, θα λέγαμε, την ύπαρξή τους στον καταμερισμό τής εργασίας, αφού εν μέρει *βασίζονται άμεσα σε αυτόν*.⁷²

Παρότι, βεβαίως, θεωρείται ότι ο καταμερισμός τής εργασίας γίνεται *πραγματικός* καταμερισμός από την στιγμή που θα εμφανιστεί «ένας καταμερισμός τής υλικής και πνευματικής εργασίας»,⁷³ είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι το πρόβλημα που ο ίδιος συνεπάγεται —συμπεριλαμβανομένης τής *σκλαβιάς* ή *δουλείας*, η οποία μας παραπέμπει σε όσα ήδη έχουν ειπωθεί αναφορικά με το ζήτημα τής αυτοδραστηριοποίησης και τής προσωπικής ελευθερίας— υφίσταται ήδη στο πλαίσιο τής οικογένειας —γεγονός που καταδεικνύει για ποιους λόγους ο καταμερισμός τής εργασίας συνιστά *εξαρχής* ένα προβληματικό κοινωνικό φαινόμενο, καθώς:

«Με τον καταμερισμό της εργασίας, μέσα στον οποίο όλες αυτές οι αντιφάσεις είναι δοσμένες και ο οποίος από την πλευρά του πάλι βασίζεται στον φυσικότροπα αναπτυσσόμενο καταμερισμό τής εργασίας μέσα στην οικογένεια και στον διαχωρισμό τής κοινωνίας σε χωριστές, μεταξύ τους αντιπαρατιθέμενες οικογένειες, είναι δοσμένη ταυτοχρόνως και η διαμοίραση, και μάλιστα η *άνιση*, τόσο ποσοτική όσο και ποιοτική, διαμοίραση τής εργασίας και των προϊόντων της, δηλαδή η ιδιοκτησία, η οποία εντός τής οικογένειας, όπου η γυναίκα και το παιδί είναι οι σκλάβοι του άντρα, έχει τον πρώτο της σπόρο, την πρώτη της μορφή. Η ασφαλώς ακόμα πολύ πρώιμη, λανθάνουσα δουλεία εντός τής οικογένειας είναι η πρώτη ιδιοκτησία, η οποία εξάλλου εδώ ήδη ανταποκρίνεται πλήρως στον ορισμό των μοντέρνων οικονομολόγων, σύμφωνα με τον οποίο αποτελεί την διάθεση πάνω σε ξένη εργασιακή δύναμη. Παρεμπιπτόντως, ο καταμερισμός τής εργασίας και η ατομική ιδιοκτησία είναι ταυτόσημες εκφράσεις — στην μία [έκφραση] εκφέρεται σε σχέση με την δραστηριότητα το ίδιο με ό,τι εκφέρεται στην άλλη [έκφραση] αναφορικά με το προϊόν της δραστηριότητας.»⁷⁴

Όμως, η κρισιμότητα τής παραπάνω διατύπωσης έγκειται κυρίως τόσο στην *άρρηκτη* σύνδεσή τού καταμερισμού τής εργασίας με την ιδιοκτησία και την ατομική ιδιοκτησία —όποιο κι αν είναι εδώ το *ακριβές* περιεχόμενο των τελευταίων δύο⁷⁵— όσο

⁷² Βλ. στο ίδιο, σ.50/99.

⁷³ Βλ. στο ίδιο, σ.31/76.

⁷⁴ Στο ίδιο, σ Α'32/78.

⁷⁵ Αναφορικά με την *ιδιοκτησία* και την *ατομική ιδιοκτησία*, παρατηρούμε ότι, αρχικά, η *ιδιοκτησία* νοείται ως η, με τον καταμερισμό τής εργασίας δοσμένη, *άνιση* ποιοτική και ποσοτική διαμοίραση, όχι μόνο των *προϊόντων* τής εργασίας, αλλά και τής *ίδιας* τής εργασίας —τα οποία, αμφότερα, προφανώς αποτελούν *αντικείμενα* ιδιοκτησίας. Έπειτα, θεωρείται ότι η «λανθάνουσα δουλεία» είναι μορφή «ιδιοκτησίας» —προφανώς υπό την έννοια ότι συνιστά σχέση μεταξύ ανθρώπων, και, ειδικότερα, *σχέση* ιδιοκτησίας αναφορικά με την δραστηριότητά τους και τα προϊόντα τής δραστηριότητάς τους. Όμως, στη συνέχεια, λέγεται ότι ο προσδιορισμός αυτός τής «ιδιοκτησίας» συμπίπτει με

και στο περιεχόμενο που αποδίδεται στον καταμερισμό τής εργασίας.

Ειδικότερα, από τα παραπάνω, και σε ό,τι αφορά την *ιδιοκτησία*, προκύπτει ότι η άρρηκτη σύνδεσή της με τον καταμερισμό τής εργασίας, δεν περιορίζεται *μονάχα* στο ότι: «Οι διαφορετικές βαθμίδες ανάπτυξης τού καταμερισμού τής εργασίας είναι στον ίδιο βαθμό διαφορετικές μορφές τής ιδιοκτησίας· αυτό σημαίνει, η εκάστοτε βαθμίδα τού καταμερισμού τής εργασίας καθορίζει επίσης τις σχέσεις των ατόμων μεταξύ τους αναφορικά με το υλικό, με το εργαλείο και το προϊόν τής εργασίας»⁷⁶. Η ιδιοκτησία, συμπεριλαμβάνει επίσης την ποιοτικά και ποσοτικά άνιση διαμοίραση *και τής εργασίας*, και, πιθανόν, την διάθεση/εξουσία επί τής ξένης εργατικής δύναμης. Άλλωστε, ακόμα κι όταν το «κεφάλαιο» χαρακτηρίζεται ως *ιδιοκτησία*, θεωρείται ότι τούτη «έχει τη βάση της *μονάχα* στην εργασία και στην ανταλλαγή»⁷⁷, κατά τρόπο ανάλογο με το γεγονός ότι ένα αντικείμενο ιδιοκτησίας είναι τέτοιο *μονάχα* στο πλαίσιο τής επικοινωνίας-επαφής των ατόμων,⁷⁸ δηλαδή στο πλαίσιο κοινωνικών σχέσεων. Και εάν πάλι, εξετάζοντάς τις χωριστά, διακρίνουμε την «ιδιοκτησία» από την «*ατομική ιδιοκτησία*» —η οποία νοείται ως «βάση», είτε τής υπάρχουσας κοινωνίας εν γένει, είτε τού «νόμου» τής προσφοράς και τής ζήτησης,⁷⁹ αλλά και ως πλαίσιο σχέσεων εντός των οποίων οι παραγωγικές δυνάμεις εμποδίζονται να αξιοποιηθούν και καθίστανται για την πλειοψηφία δυνάμεις καταστροφής⁸⁰— η άρρηκτη σύνδεση τής ατομικής ιδιοκτησίας με την «εργασία», δηλαδή με την δυσμενή συνέπεια τού καταμερισμού τής εργασίας, και, επομένως, *και* με τον ίδιο τον καταμερισμό τής εργασίας, *παραμένει*, αφού: «όσο διάστημα αυτή [η εργασία] υφίσταται, για τόσο θα πρέπει να υφίσταται η ατομική ιδιοκτησία»⁸¹. Αυτό σημαίνει ότι ένας *απαραίτητος όρος* για την άρση τής ατομικής ιδιοκτησίας είναι η άρση *και τής ίδιας τής εργασίας*. Και, αντίστροφα: μια *διατήρηση τής εργασίας* σημαίνει *και* τη διατήρηση τής ατομικής ιδιοκτησίας, *συμπεριλαμβανομένης τής «ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής»*,

---

μια ερμηνεία η οποία εστιάζει την έννοια τής ιδιοκτησίας στην διάθεση/εξουσία επί τής ξένης *εργατικής δύναμης*, δίχως αναφορά στο *προϊόν* τής εργασίας. Και, τέλος, θεωρείται ότι η *ατομική «ιδιοκτησία»* αναφέρεται ειδικά, όχι «στην διαμοίραση τής εργασίας» ή στην διάθεση/εξουσία επί τής ξένης εργασιακής δύναμης, αλλά, στο *προϊόν* τής δραστηριότητας, δίχως να καθίσταται σαφές εάν ιδιοκτησία και *ατομική ιδιοκτησία* αποτελούν διακριτές έννοιες. Η ρευστότητα των δύο όρων διαφαίνεται και από όσα παραθέτω ευθύς αμέσως.

⁷⁶ Στο ίδιο, σ. Β'22/62.

⁷⁷ Στο ίδιο, σ.50/99.

⁷⁸ Βλ. στο ίδιο, σ 63/130.

⁷⁹ Βλ. στο ίδιο, σ.35/82.

⁸⁰ Βλ. στο ίδιο, σ.Β'59/109.

⁸¹ Στο ίδιο, σ.50/99.

—καθώς το «κεφάλαιο», ως αποτέλεσμα συσσωρευμένης εργασίας⁸², και νοούμενο ως «μοντέρνα», «γνήσια» «ατομική ιδιοκτησία»⁸³ συνιστά μέσο παραγωγής— παρά τα όσα μπορεί κανείς να ισχυρίζεται περί τού αντιθέτου.

Σε ό,τι αφορά το περιεχόμενο τού καταμερισμού τής εργασίας —καθώς με τον τελευταίο θεωρείται δεδομένη η ποιοτικά και ποσοτικά άνιση διαμοίραση των προϊόντων τής εργασίας, αλλά και τής ίδιας τής εργασίας, δηλαδή τής μη οικειοθελούς δραστηριότητας— παρατηρούμε ότι ο καταμερισμός τής εργασίας δεν αναφέρεται μονάχα στο γεγονός ότι ορισμένοι άνθρωποι αναγκάζονται εκβιαστικά να επιτελέσουν κάποιες ανεπιθύμητες για τούς ίδιους δραστηριότητες —όπως, θα μπορούσε να εννοηθεί από την περιγραφή τής υφιστάμενης κοινωνικής κατάστασης την οποία παρέθεσα και η οποία αντιδιαστέλλεται στην κομμουνιστική κοινωνία—, αλλά ταυτόχρονα στο ότι κάποιοι άλλοι, για τούς οποίους αυτές οι δραστηριότητες είναι επίσης ανεπιθύμητες, απαλλάσσονται —αν όχι ολικά, οπωσδήποτε εν μέρει— από αυτές⁸⁴. Και η διαπίστωση αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως βέβαιη αφού: «με τον καταμερισμό τής εργασίας είναι δεδομένη η δυνατότητα, μάλλον η πραγματικότητα, ότι η πνευματική και η υλική δραστηριότητα —ότι η απόλαυση και η εργασία, παραγωγή και κατανάλωση επιμερίζονται σε διαφορετικά άτομα»⁸⁵.

Η ανισοκατανομή αυτή κατανοείται ως ένα κρίσιμο γεγονός εξαιτίας τού οποίου «αυτές οι τρεις αποφασιστικές όψεις, [δηλαδή] η ικανότητα παραγωγής, η κοινωνική κατάσταση και η συνείδηση, μπορούν και πρέπει να περιέλθουν σε αντίφαση, [...] η δυνατότητα να μην περιέλθουν σε αντίφαση, βρίσκεται μονάχα σε τούτο, στο να καταργηθεί ο καταμερισμός τής εργασίας.»⁸⁶

⁸² Βλ. στο ίδιο, σ.66/124.

⁸³ Βλ. στο ίδιο, σ.61/128.

⁸⁴ Για μια σαφέστατη ανάλυση αυτού τού γεγονότος, βλ. Άννα Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία τής Εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Παπαζήση, Αθήνα: 1985, σσ.202-207.

⁸⁵ *MEW*, ό.π..., σ.32/77. Με βάση τα όσα ειπώθηκαν ως τώρα, δεν θα ήταν αβάσιμο να δεχτούμε ότι, εδώ αντιπαρατίθενται από τους συγγραφείς τα στοιχεία τριών ζευγμάτων, υπό την εξής οπτική: η παραγωγή αντιπαρατίθεται στην κατανάλωση των υλικών και πνευματικών αγαθών, στοιχείο που αναφέρεται τόσο στο έλλειμμα κατανάλωσης των προλετάρων, αλλά και στην μονομερή επιφόρτισή τους με την παραγωγή που έχει καταστεί «εργασία», δηλαδή «βάρος» και η οποία αποτελεί προϋπόθεση ύπαρξης ολόκληρης τής κοινωνίας — δηλαδή στην επιφόρτιση των προλετάρων «με τα βάρη τής κοινωνίας» (στο ίδιο, σ.69/85): η πνευματική στην υλική δραστηριότητα, πράγμα που αναφέρεται στην «ποιοτικά» άνιση διαμοίραση τής δραστηριότητας, έχοντας ως αποτέλεσμα την περιορισμένη ή ταξικά προσδιορισμένη —και γι' αυτό στενόμυαλη— «διαμόρφωση τής προσωπικότητας»: και, τέλος αντιπαρατίθεται η εργασία, που συνιστά καταναγκασμό, στο αντίθετό της, δηλαδή την αυτοδραστηριοποίηση που αποτελεί στοιχείο απόλαυσης τής ελευθερίας. Από την άλλη, εάν θεωρήσουμε τα δύο τελευταία ζεύγη ως «επεξήγηση» των δύο στοιχείων τού πρώτου ζεύγους, μπορούμε να δεχτούμε εξίσου βάσιμα ότι η πνευματική και υλική δραστηριότητα, μπορούν αμφοτέρως να είναι ενίοτε παραγωγικού ή καταναλωτικού χαρακτήρα, όπως και ταυτόχρονα, ενίοτε απολαυστικές ή αντίθετα. όπως η εργασία, καταπιεστικές.

⁸⁶ Στο ίδιο, σ.32/77. Το αν η κατάργηση τού καταμερισμού τής εργασίας συνιστά μια γενικότερη μέριμνα για την

Ολοκληρώνοντας την ανάλυση των όσων σημαίνει ο καταμερισμός τής εργασίας, θα πρέπει να προσθέσουμε ότι με τον καταμερισμό τής εργασίας, δεν θεωρείται μονάχα δοσμένη η αναγκαστική, φυσικότροπη, δηλαδή μη οικειοθελής συνένωση των ατόμων η οποία οδήγησε σε μια, στρεφόμενη κατά των ίδιων των κοινωνικών υποκειμένων, *αυτονόμηση* των όρων ζωής τους,⁸⁷ αλλά επιπλέον, ότι εντός τού καταμερισμού τής εργασίας η *αυτονόμηση των κοινωνικών συνθηκών ή σχέσεων*, είναι «αναπότρεπτη»⁸⁸.

Με βάση τα όσα ειπώθηκαν ως εδώ για τον καταμερισμό τής εργασίας, καθίσταται ακόμα σαφέστερο για ποιους *ειδικότερους* λόγους ο καταμερισμός τής εργασίας, αφενός, νοείται, «ως μία εκ των κύριων δυνάμεων τής μέχρι τούδε ιστορίας»⁸⁹, ή, όπως είδαμε εξ αρχής, ως «μία από τις κύριες αποφασιστικές όψεις στην μέχρι τώρα ιστορική εξέλιξη»⁹⁰, και, αφετέρου προτείνεται, και μάλιστα *ρητά* η «άρση» του,⁹¹ δηλαδή η *κατάργησή του*.

Κατέστη επίσης σαφές τι σημαίνει «εργασία», αλλά και, κατ' επέκταση, για ποιους λόγους προτείνεται *επανελημμένα κατά ρητό τρόπο* η «άρση», ή ο «παραμερισμός», *τής ίδιας τής εργασίας*.⁹² Και εξ αυτού μπορούμε να υποθέσουμε επίσης για ποιους λόγους οι επαναλαμβανόμενες υποσημειούμενες παρατηρήσεις των επιμελητών τού κειμένου, σύμφωνα με τις οποίες ο όρος «εργασία» αναφέρεται, όχι στην εργασία εν γένει, αλλά τάχα στην «μισθωτή εργασία»⁹³ —για την οποία, ως γνωστόν, θεωρείται πως υφίσταται μόνο στο πλαίσιο τού καπιταλισμού, κι άρα όχι σε εκείνο τού πρώην «υπαρκτού σοσιαλισμού»— είναι, με βάση το υπό εξέταση κείμενο, αυθαίρετες, λανθασμένες και, για αυτό, εντελώς παραπλανητικές: Η εργασία δεν πρέπει να καταργηθεί επειδή είναι *μισθωτή*, αλλά επειδή είναι *εργασία*.

Τέλος, έγινε σαφές με ποιους τρόπους συνδέονται άρρηκτα η ιδιοκτησία, ή η ατομική ιδιοκτησία, τόσο με τον καταμερισμό τής εργασίας όσο και με την ίδια την εργασία, και, κατ' επέκταση, για ποιους επιπλέον ειδικούς λόγους, αφενός

αποφυγή αυτών των αντιφάσεων και στο μέλλον, δεν είναι σαφές.

Επίσης, το εάν η αντίφαση αυτή συνεπάγεται κατ' ανάγκη την εκδήλωση μιας επανάστασης ή και την πραγμάτωση μιας κομμουνιστικής κοινωνίας, θα το εξετάσουμε στο δεύτερο σκέλος αυτού τού κεφαλαίου.

⁸⁷ Βλ. στο ίδιο, σ.74/118.

⁸⁸ Βλ. στο ίδιο, σ.75/116

⁸⁹ Στο ίδιο, σ.Β'46/94.

⁹⁰ Στο ίδιο, σ.33/80.

⁹¹ Βλ. στο ίδιο, σ.74/115.

⁹² Για την επανελημμένα *ρητά* διατυπωμένη άρση τής εργασίας, βλ. στο ίδιο, σσ.53[54]/114, 69/85 και 77/118.

⁹³ Πρβλ. Καρλ Μαρξ, Φρίντριχ Ένγκελς, *Γερμανική ιδεολογία*, τ.Α', ό.π..., σσ. 286, 305.

επαναλαμβάνεται ρητά το ζήτημα τής «άρσης τής ατομικής ιδιοκτησίας»⁹⁴, και, αφετέρου, *συνδέεται ρητά* τούτη η άρση με την *άρση τής ίδιας τής εργασίας*⁹⁵

Και μιλώ για «ειδικούς» ή «ειδικότερους» λόγους, ακριβώς επειδή, ενώ τούτοι δεν είναι πάντοτε φανεροί όταν διατυπώνεται το ζήτημα τής άρσης των τριών αυτών στοιχείων, εντούτοις, θεωρώ, δεδομένης τής μέχρι τώρα ανάλυσης, ότι αυτοί προκύπτουν εντελώς εύλογα και αβίαστα, καθώς συνιστούν το «δια ταύτα» τού αιτήματος τής ριζικής κοινωνικής αλλαγής.

1.2. Εφικτότητα και *modus operandi* τής κομμουνιστικής κοινωνίας

Η κάμψη των πιθανών αντιρρήσεων για το ότι οι λόγοι αυτοί αφορούν την *ελευθερία* είναι ο ένας από τους *τρεις λόγους* εξαιτίας των οποίων θα επαναπαραθέσω τον ρητό προσδιορισμό τής «κομμουνιστικής κοινωνίας», συμπληρώνοντάς τον αυτήν την φορά με ορισμένα παραθέματα —σε μερικά εκ των οποίων ήδη έχω παραπέμψει στις υποσημειώσεις και— τα οποία *ολοκληρώνουν* την κατανόηση τού περιεχομένου της.

Ειδικότερα, είδαμε εξ αρχής ότι:

«στην κομμουνιστική κοινωνία, όπου ο καθένας δεν έχει έναν αποκλειστικό κύκλο της δραστηριότητας, αλλά μπορεί να διαμορφωθεί σε κάθε αρεστό κλάδο, η κοινωνία ρυθμίζει τη γενική παραγωγή και ακριβώς μέσω αυτού μού καθιστά εφικτό να κάνω σήμερα τούτο και αύριο το άλλο, να κυνηγώ το πρωί, να ψαρεύω το απόγευμα, το βράδυ να ασχολούμαι με την κτηνοτροφία, μετά το φαγητό να ασκώ κριτική όπως κατά τον παρόντα χρόνο έχω όρεξη, δίχως ποτέ να γίνω κυνηγός, ψαράς, βοσκός ή κριτικός.»⁹⁶

Από την σκοπιά τής πραγμάτωσης των εντός τής κομμουνιστικής κοινωνίας επιζητούμενων είναι, λοιπόν, σαφές ότι:

«Μονάχα σε αυτήν την βαθμίδα συμπίπτουν η *αυτοδραστηριοποίηση με την υλική ζωή*, πράγμα που ανταποκρίνεται στην εξέλιξη των ατόμων σε ολοκληρωμένα άτομα και στην αποβολή *όλης* τής φυσικοτροπικότητας και τότε πραγματώνεται η *μετατροπή τής εργασίας σε αυτοδραστηριοποίηση* και η

⁹⁴ Για την επανειλημμένα ρητά διατυπωμένη άρση τής ατομικής ιδιοκτησίας, βλ. *MEW, ό.π...*, σσ.37/84, 66/99, Β'68/127 και υποσημ στην σ.29/113. (Στο τελευταίο αυτό σημείο θεωρείται ότι η άρση τής ατομικής ιδιοκτησία συνδέεται επίσης άρρηκτα με την άρση τόσο τής «διαχωρισμένης οικονομίας», όσο και με την άρση τής οικογένειας —προφανώς υπό την έννοια τής σημασίας των *αντιτιθέμενων* διαφερόντων, τα οποία ενυπάρχουν *επίσης* ήδη στο πλαίσιο τής οικογένειας, όπως επισήμανα ακροθιγώς).

⁹⁵ Για την *ρητή* σύνδεση τής άρσης τής ατομικής ιδιοκτησίας με την άρση τής εργασίας, βλ. *στο ίδιο*, σ.53[54]/114.

⁹⁶ *Στο ίδιο*, σ.33/80.

μετατροπή της μέχρι τώρα εξαρτημένης επικοινωνίας σε επικοινωνία των υποκειμένων ως τέτοιων. Με την οικειοποίηση των ολοκληρωμένων παραγωγικών δυνάμεων δια των συνενωμένων ατόμων παύει η ατομική ιδιοκτησία.»⁹⁷

Όμως, η πραγμάτωση αυτών των στοιχείων, είναι εφικτή μονάχα εντός συγκεκριμένου πλαισίου, καθώς:

«Η μετατροπή των προσωπικών δυνάμεων (σχέσεων) σε αντικειμενικές μέσω του καταμερισμού της εργασίας δεν μπορεί να αρθεί ξανά δια τού να αποβάλλει κανείς από το μυαλό του την γενική νοητική παράσταση περί αυτού, αλλά μονάχα δια τούτου, ότι τα άτομα υπαγάγουν ξανά κάτω από τον εαυτό τους αυτές τις αντικειμενικές δυνάμεις και [δια τού ότι] *αίρουν τον καταμερισμό της εργασίας. Αυτό χωρίς την κοινότητα δεν είναι εφικτό. Μονάχα στην κοινότητα* {με άλλους έχει κάθε} άτομο τα μέσα να διαμορφώσει προς όλες τις πλευρές τις ικανότητές του· *μονάχα στην κοινότητα* καθίσταται δηλαδή η προσωπική ελευθερία εφικτή. [...] Μέσα στην πραγματική κοινότητα αποκτούν τα άτομα, μέσα και διαμέσου της συνένωσής τους, ταυτόχρονα την ελευθερία τους.»⁹⁸

Αν συνδυάσουμε το αμέσως προηγούμενο απόσπασμα με την θέση ότι «καμία κοινωνική οργάνωση» δεν μπορεί να διασφαλίσει στους προλετάριους τον έλεγχο της εργασίας⁹⁹, προκύπτει ότι το εναλλακτικό, σε σχέση με την απορριπτέα «κοινωνική οργάνωση», και ταυτόχρονα απαραίτητο μοντέλο οργάνωσης της κομμουνιστικής κοινωνίας, είναι το «κοινοτικό» μοντέλο, δηλαδή το μοντέλο της κοινότητας των —από τη σκοπιά της αντιδιαστολής της δικής τους διαρρύθμισης της κοινωνίας ως προς την υφιστάμενη— «επαναστατικών προλετάριων». Πράγματι:

«[...] Στην κοινότητα των επαναστατικών προλετάριων, αντίθετα [από ό,τι ισχύει στις μέχρι τώρα μορφές κοινοτικών-συλλογικών σχέσεων], οι οποίοι παίρνουν υπό τον έλεγχό τους τούς δικούς τους και τούς όρους ύπαρξης όλων των μελών της κοινωνίας, το πράγμα είναι ακριβώς το αντεστραμμένο· σε αυτήν [την κοινότητα των «επαναστατικών προλετάριων»] συμμετέχουν τα άτομα ως άτομα. Είναι ακριβώς η συνένωση των ατόμων (εντός της προϋπόθεσης των τώρα ανεπτυγμένων δυνάμεων παραγωγής φυσικά), η οποία θέτει τούς όρους της ελεύθερης διαμόρφωσης και κίνησης των ατόμων υπό τον δικό τους έλεγχο, όροι, οι οποίοι μέχρι τώρα ήταν εναποτεθειμένοι στην σύμπτωση και οι οποίοι, είχαν αυτονομηθεί εναντίων των έκαστων ατόμων ακριβώς μέσα από τον χωρισμό τους ως ατόμων, μέσα από την αναγκαστική τους συνένωση, η οποία [συνένωση] ήταν δοσμένη με τον καταμερισμό της εργασίας και η οποία [συνένωση], μέσα από τον χωρισμό τους μετατράπηκε σε έναν ξένο για αυτούς δεσμό.»¹⁰⁰

Επιπλέον, εάν εστιάσουμε στην κομμουνιστική διαρρύθμιση της παραγωγής, θα δούμε ότι τα αποτελέσματα της και τα μέσα πραγμάτωσής τους, συνιστούν ορισμένα

⁹⁷ Στο ίδιο, σ.Β'68/127, (οι υπογραμμίσεις δικές μου).

⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 74/115, (οι υπογραμμίσεις δικές μου).

⁹⁹ Στο ίδιο, σ.77/117.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σ.74/118, (οι υπογραμμίσεις δικές μου).

από εκείνα τα στοιχεία, τα οποία, όπως είδαμε, προϋποθέτουν την «κοινότητα», και που, επομένως, λειτουργούν και πάλι ως «συνδεδετικοί κρίκοι» μεταξύ της κομμουνιστικής κοινωνίας και της «κοινοτικής» της οργάνωσης, καθώς, αφενός:

«[...] με την άρση της βάσης, [δηλαδή] της ατομικής ιδιοκτησίας, με την κομμουνιστική διαρρύθμιση της παραγωγής και την εμπεριεχόμενη σε αυτήν εξολόθρευση της ανοικειότητας με την οποία συμπεριφέρονται οι άνθρωποι απέναντι στο ίδιο τους το προϊόν, η δύναμη της σχέσης ζήτησης και προσφοράς εξαυλώνεται σε τίποτα και οι άνθρωποι ξαναπαίρνουν υπό την εξουσία τους την ανταλλαγή, την παραγωγή, τον τρόπο της αναμεταξύ τους συμπεριφοράς.»¹⁰¹

και, αφετέρου, όπως είδαμε, τα όσα πραγματώνονται στην κομμουνιστική κοινωνία, προϋποθέτουν ότι η κοινωνία ρυθμίζει «την γενική παραγωγή».

Ως εδώ, καταρχήν παρατέθηκαν διεξοδικά τα είδη των προβλημάτων των κοινωνικών υποκειμένων σε συνδυασμό με τις κοινωνικές διαρρυθμίσεις που καθιστούν τα πρώτα τέτοια. Έτσι, μεταξύ άλλων, είδαμε ότι η υπέρβαση αυτών των προβλημάτων περνάει μέσα από την κατάργηση αυτών των διαρρυθμίσεων. Τέλος, μέσω των τελευταίων πέντε παραθεμάτων, φτάσαμε στην περιγραφή του κοινωνικού πλαισίου εντός του οποίου θεωρούν οι συγγραφείς πραγματοποιήσιμη την υπέρβαση των προβλημάτων αυτών και την πραγμάτωση των αντίστοιχων αξιών· φτάσαμε δηλαδή στην περιγραφή της κομμουνιστικής κοινωνίας η οποία είναι «κοινοτικά» οργανωμένη.

Παρατηρούμε, όμως ότι τα τελευταία πέντε παραθέματα, είναι διατυπωμένα σε ενεστώτα/παροντικό χρόνο. Αλλά ακριβώς η επιλογή αυτού του γραμματικού λόγου, σε αντίθεση με μια διατύπωση σε μέλλοντα χρόνο, η οποία θα ήταν εξίσου δυνατόν να είχε επιλεγεί, μάς δείχνει ακριβώς ότι δεν πρόκειται για κάποιου είδους πρόβλεψη. Δεδομένου του διαπιστωτικού χαρακτήρα αυτών των διατυπώσεων, αλλά και της λογικά αναμενόμενης διαφοροποίησής τους από τους «φιλοσόφους» ως προς τις από τους τελευταίους φανταστικά πλασμένες, ουδέποτε υφιστάμενες, «ουσίες» προς τις οποίες τάχα ο άνθρωπος θα —ή, θα πρέπει να— συμμορφωθεί —ζήτημα το οποίο έχω ήδη υποσημειώσει—, προκύπτει το εξής σημαντικό ερώτημα: «Από πού συνάγουν οι συγγραφείς αυτές τις διαπιστώσεις ή συσχετίσεις;»

Η απάντηση του ερωτήματος αυτού θεωρώ ότι μπορεί να παραχθεί κατά βάσιμο τρόπο από το δημοσιευμένο το 1845 στο "Deutsches Bürgerbuch für 1845", κείμενο,

¹⁰¹ Στο ίδιο, σ.35/82 (οι υπογραμμίσεις δικές μου).

τού Ένγκελς «Beschreibung der in neuerer Zeit entstandenen und noch bestehenden kommunistischen Ansiedlungen» («Περιγραφή των κατά τον τελευταίο καιρό δημιουργημένων και ακόμη υφιστάμενων κομμουνιστικών παροικιών»)¹⁰², όπου ο ίδιος, νοώντας τον «κομμουνισμό» —διαφορετικά από ό,τι στο υπό εξέταση κείμενο— ως *εφαρμοσμένο τρόπο κοινωνικής οργάνωσης*, αναφέρεται, αρκετά διεξοδικά, σε παρελθοντικές αλλά και σε τότε *ακόμα* υφιστάμενες κοινότητες, τις οποίες ονομάζει «κομμουνιστικές», παρότι ο ίδιος αναγνωρίζει ότι οι ιδρυτές και τα μέλη τους αυτοπροσδιορίζονται κυρίως στη βάση θρησκευτικών αντιλήψεων. Από το τελευταίο αυτό γεγονός έπεται ότι ο χαρακτηρισμός μιας κοινότητας από τον Ένγκελς ως «κομμουνιστικής» δεν προκύπτει από τις *διακηρύξεις*, αλλά από τις *πρακτικές οργάνωσης* —οι οποίες, κατά περίπτωση, βασίζονται στην *ισονομία*, στην *ισότητα* αναφορικά με την πολιτική συμμετοχή, στην *αμεσότητα* αυτής της συμμετοχής ή, και στην δυνατότητα άμεσης ανακλητότητας των τυχόν εκπροσώπων— και κυρίως, από την *επίτευξη* των επιζητούμενων *αποτελεσμάτων*, τα οποία, και εκεί, αναφέρονται, όχι μονάχα στην πλήρη, ή και *υπερπλήρη* ικανοποίηση υλικών και πνευματικών αναγκών, αλλά και στην *μετατροπή της εργασίας σε οικειοθελή δραστηριότητα*, όπως και στην δυνατότητα για «ολόπλευρη ανάπτυξη» των μελών. Τα μέλη των κοινοτήτων χαρακτηρίζονται από τον Ένγκελς, ανεξάρτητα από τις *διακηρύξεις* ή τον *αυτοπροσδιορισμό τους*, αλλά, προφανώς, εξαιτίας της πρότερης κοινωνικής τους κατάστασης, επίσης ως «*προλετάριοι*»¹⁰³ —πράγμα που καθιστά ακόμα πιο βάσιμη την προαναφερθείσα ταύτιση μεταξύ κομμουνιστικής κοινωνίας και προλεταριακής κοινότητας.

Και αν τα πράγματα είναι έτσι, καταλαβαίνουμε ότι οι στο υπό εξέταση κείμενο

---

¹⁰² Πρόκειται για το Friedrich Engels, «Beschreibung der in neuerer Zeit entstandenen und noch bestehenden kommunistischen Ansiedlungen», στο "Deutsches Bürgerbuch für 1845", Darmstadt 1845. σσ. 326-340, όπως παρατίθεται στο *MEW*, τ.2, *ό.π...*, σσ.521-535. Το άρθρο αυτό είναι σημαντικότερο, επιπλέον για τον λόγο ότι μας καθιστά σαφή τα όσα έχει ήδη υπόψη του ο Ένγκελς, αναφορικά με τις πιθανές *εξειδικευμένες* λειτουργίες των κομμουνιστικών διαρρυθμίσεων οι οποίες αποτελούν ουσιαστικά τη *θεμελίωση* των εντός του υπό εξέταση κειμένου προτάσεών του.

¹⁰³ Πιθανότατα, στο κείμενο αυτό, το *προλεταριάτο* και οι *προλετάριοι* να μην ταυτίζονται αποκλειστικά με τους βιομηχανικούς εργάτες, ή με τους εργάτες της συγκαιρινής των συγγραφέων εποχής, καθώς —δεδομένου ότι γίνεται λόγος για «προλετάριους του *παρόντος*» (*MEW*, τ.3, *ό.π...*, σ.Β'67/126)— είναι προφανές ότι θεωρείται ότι υπήρξαν προλετάριοι και στο *παρελθόν*. Επιπλέον, το προλεταριάτο, από την άποψη της *πρώτης* ιστορικής του εμφάνισης, ορίζεται *ανταφακικά*: αφενός, ως αποτέλεσμα της μετατροπής των πληβείων μικρο-αγροτών σε μια θέση μεταξύ ιδιοκτητών αγροτών και δούλων (δηλαδή, προφανώς σε δουλοπάροικους) μετά την αρχαία Ρώμη και πριν από την εμφάνιση της φεουδαρχικής εποχής. (στο *ίδιο*, σ.Α'24/64) και, αφετέρου, ως μια «*νέα τάξη*» που προκύπτει από τη δραστηριότητα της Μπουρζουαζίας (στο *ίδιο*, σ.53/114).

διατυπώσεις, που παρέθεσα και αφορούν την κομμουνιστική κοινωνία, δεν συνιστούν «νόμους», αλλά εννοιολογικούς *προσδιορισμούς διαπιστωτικού* χαρακτήρα των οποίων η εγκυρότητα επιχειρείται να αντληθεί, όχι από την *μη εμπειρικά διαπιστώσιμη*, δηλαδή εικολογική ύπαρξη κάποιου «Παγκόσμιου Πνεύματος», αλλά από υπαρκτά και, άρα, προσβάσιμα στην *εμπειρία* γεγονότα ή από τεκμηριώσιμα αναφορικά με την ύπαρξή τους ιστορικά γεγονότα (δηλαδή προσβάσιμα, κατά το παρελθόν ή το παρόν, στην εμπειρία) —καθώς μόνο κάτι τέτοιο θεωρείται ότι έχει «επιστημονικό», κι όχι «φιλοσοφικό» χαρακτήρα. Και, λογικά, πρόκειται για προσδιορισμούς εκ των οποίων κρίνεται η πραγμάτωση ή μη τής κομμουνιστικής κοινωνίας, και, άρα, η ορθότητα τού χαρακτηρισμού μιας κοινωνίας ως «κομμουνιστικής».

Και με αυτό φτάνω στον *δεύτερο* λόγο παράθεσης των τελευταίων αυτών πέντε αποσπασμάτων: Τούτος συνίσταται στο ότι τα αποσπάσματα αυτά μάς βοηθούν στην από *λογική* σκοπιά εξέταση τής εφικτότητας τής κομμουνιστικής κοινωνίας, δηλαδή στην εξέταση τού εάν οι προσδιορισμοί της, *αυτοαναιρούνται*. Διότι, όπως είδαμε, οι συγγραφείς θεωρούν εντός τής κομμουνιστικής κοινωνίας *επιλύσιμο* ένα πρόβλημα το οποίο ακόμα και σε κοινωνικούς επιστήμονες τής εποχής μας, μπορεί να φαντάζει καταρχήν —αν όχι μη δυνάμενο να επιλυθεί— τουλάχιστον *δυσεπίλυτο*.

Και το πρόβλημα έγκειται στο εξής:

Πώς μπορεί να διασφαλιστεί, και μάλιστα *για όλους*, μια *πλήρης* ικανοποίηση των υλικών και πνευματικών τους αναγκών —ικανοποίηση, η οποία, όμως, προϋποθέτει να έχουν παραχθεί τα αντίστοιχα *μέσα* αυτής τής ικανοποίησης δια τής ανθρώπινης παραγωγικής δραστηριότητας— *δίχως* να χρειαστεί να δραστηριοποιηθεί κανείς ανοικειοθελώς, δηλαδή *δίχως* να καταπιεστεί, ώστε τα άτομα να είναι ελεύθερα, να έχουν δηλαδή δυνατότητα για αυτοδραστηριοποίηση, για «προσωπική διαμόρφωση» σε όποιον κλάδο επιθυμεί κάθε φορά το καθένα; Με δύο λόγια, πώς μπορεί να διασφαλιστεί για όλους η ικανοποίηση των αναγκών τους *δίχως* να «εργάζονται», προκειμένου να *μη* καταπιέζονται;¹⁰⁴

Εάν κάτι τέτοιο είναι λογικά αδύνατο, θα πρέπει να δεχτούμε ότι η κομμουνιστική

¹⁰⁴ Το ερώτημα θα μπορούσε να διατυπωθεί και ως εξής: Είναι *λογικά* εφικτό, και, αν ναι, υπό ποιες προϋποθέσεις, να υπάρχει μια κοινωνική κατάσταση στην οποία καλύπτονται οι εκάστοτε υφιστάμενες ανάγκες *όλων* των ανθρώπων ενόσω ο *καθένας* θα δραστηριοποιείται —και παραγωγικά— μόνο *οικειοθελώς*, και μάλιστα σε *όποιον* τομέα θέλει και *όποτε* θέλει; Υπό ποιες προϋποθέσεις είναι εφικτό να δικαιούται να δραστηριοποιείται ο καθένας όπως θέλει και *όποτε* θέλει, αλλά και ταυτοχρόνως να καλύπτονται οι ανάγκες *όλων*;

κοινωνία είναι επίσης αδύνατη, και, κατ' επέκταση ότι αυτή δεν είναι δυνατό να αποτελεί *πρόταγμα*. Και αυτό, με τη σειρά του, θα σήμαινε ότι η εντός τού υπό εξέταση κειμένου συζήτηση δεν έχει ως κύριο αντικείμενο τον τρόπο πραγμάτωσης τής κομμουνιστικής κοινωνίας, δηλαδή των εμπεριεχομένων σε αυτήν αξιών. Και αυτό είναι σημαντικό διότι στην περίπτωση αυτή διανοίγεται η δυνατότητα να μπορεί να θεωρηθούν ως βασικά ζητούμενα, όχι όσα έχουν προκύψει ως τώρα, αλλά η κατάργηση τής συγκεκριμένης *μορφής* με την οποία εμφανίζονται τα κοινωνικά αυτά προβλήματα, δηλαδή τής *καπιταλιστικής* τους μορφής —ζήτημα που και οι συγγραφείς επισημαίνουν αναφερόμενοι στην μορφή τής *κάστας*¹⁰⁵. Και τότε ακριβώς είναι —εφόσον θεωρείται ότι η κατάργηση τής μορφής τού καπιταλισμού περνάει μέσα από την επανάσταση— που καθίσταται ευλογοφανής η αποδοχή τής επανάστασης *ως σκοπού*, με το ζήτημα τής *μετα-επαναστατικής* κατάστασης να περιέρχεται σε δεύτερη μοίρα, ή, ακόμα και να *παραβλέπεται εντελώς* στο πλαίσιο μιας μεταφυσικής αισιοδοξίας.

Αποτελεί, λοιπόν, η κομμουνιστική κοινωνία μια φενάκη, μια χίμαιρα, ένα όνειρο Θερινής νυκτός, μια *φρούδα ελπίδα*, την οποία θα πρέπει να απορρίψουμε ως αδύνατη; Ή, μήπως αντίθετα, οι αξίες τής κομμουνιστικής κοινωνίας, ως *τεχνογνωστικά πραγματοποιήσιμες*¹⁰⁶, συνιστούν το *εκ των ων ουκ άνευ* περιεχόμενό της;

Προκειμένου να απαντηθεί —έστω και στοιχειωδώς— το ζήτημα αυτό, θα πρέπει αναγκαστικά να προβούμε σε μια ορισμένη συγκεκριμενοποίησή του, σε ό,τι αφορά τόσο το ζητούμενο τής οικειοθελούς δραστηριότητας όσο και την μέθοδο και το περιεχόμενο τής «κομμουνιστικής ρύθμισης τής παραγωγής». Θα πρέπει να απαντηθεί σε τι μπορεί να συνίσταται ότι «η κοινωνία ρυθμίζει τη γενική παραγωγή» από την άποψη τής *μεθόδου παραγωγής τής ρύθμισης, των χαρακτηριστικών της, αλλά και των πολιτικών* που, λογικά, θα πρέπει προσιδιάζουν σε αυτήν. Επομένως, θα χρειαστεί να δούμε σε τι συνίσταται το *ανοικειοθελές*, ή, η «*όρεξη*», για μια συγκεκριμένη δραστηριότητα.

Είδαμε ότι η βασική κοινωνική πηγή δυσφορίας είναι η εργασία και ο καταμερισμός τής εργασίας, και ότι αυτό που οπωσδήποτε προτείνεται ως στοιχείο επίλυσης τού

¹⁰⁵ Βλ., στο *ίδιο*, σ.39/88.

¹⁰⁶ Όταν λέω *τεχνογνωστικά πραγματοποιήσιμες*, εννοώ ακριβώς αυτό που κάνει ένας μηχανικός που διεκδικεί την ανάληψη τής κατασκευής μιας γέφυρας, η οποία, ενώ *δεν υπάρχει ακόμα εκείνη τη στιγμή* και απαιτεί για την υλοποίησή της κάποιες ειδικές προϋποθέσεις που ακόμη δεν υφίστανται (τα κονδύλια, λόγου χάρη, που παραμένουν *υπό αναζήτηση*): τη σχεδιάζει στη βάση υφιστάμενων γνώσεων. Ο ίδιος, παρότι επιπλέον γνωρίζει ότι ίσως προκύψουν απρόοπτα προβλήματα, προχωρά στο σχεδιασμό τής γέφυρας θεωρώντας το σχέδιο *ρεαλιστικά πραγματοποιήσιμο*.

προβλήματος είναι η κατάργηση, όχι μόνο τού καταμερισμού τής εργασίας, αλλά και τής ίδιας τής εργασίας. Κατάργηση τής εργασίας ασφαλώς δεν σημαίνει κατάργηση τής ανθρώπινης παραγωγικής δραστηριότητας, εφόσον αυτή είναι που δημιουργεί τουλάχιστον ορισμένα από τα μέσα που είναι απαραίτητα για την ανθρώπινη επιβίωση. Η κατάργηση τής εργασίας ενέχει και το στοιχείο τής *μετατροπής* τής υφιστάμενης εκείνης ανθρώπινης παραγωγικής δραστηριότητας, που εντός των υφιστάμενων κοινωνικών διαρρυθμίσεων συνιστά εργασία, σε αυτοδραστηριότητα —προφανώς, *θετικής* μορφής, δηλαδή σε δραστηριότητα η οποία επιτελείται *οικειοθελώς* ή, «όπως εγώ κατά τον παρόντα χρόνο έχω όρεξη».

Καταρχήν θα πρέπει λοιπόν, στηριζόμενοι οπωσδήποτε και στο υπό εξέταση κείμενο, να εξετάσουμε τι ακριβώς σημαίνει, ή, υπό ποιες γενικές συνθήκες επιτελεί κανείς οικειοθελώς και ανοικειοθελώς μια δραστηριότητα και τι σημαίνει «όπως εγώ κατά τον παρόντα χρόνο έχω όρεξη»¹⁰⁷.

Έχουμε ήδη συναντήσει το πρόβλημα που αναφέρεται στην *θυσία* των προλεταρίων από την νιότη τους, όπως και το πρόβλημα τής δημιουργίας μιας τάξης η οποία είναι επιφορτισμένη με τα *άχθη* ολόκληρης τής κοινωνίας, δηλαδή με το βάρος τής εργασίας, δίχως, όμως να απολαμβάνει τα πλεονεκτήματά τής κοινωνίας, καθώς και μια διαφαινόμενη αντιδιαστολή μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης. Τα ζητήματα αυτά τα προσεγγίσαμε κυρίως από μια, αν και σημαντική, εντούτοις μη πασιφανή σκοπιά, την σκοπιά τής *ανελευθερίας και τής καταπίεσης*. Και, στην προσέγγιση αυτή, ήδη άφησα να εννοηθεί ότι το ανεπιθύμητο τής παραγωγικής δραστηριότητας που την καθιστά εργασία, δεν προκύπτει μονάχα σε αντιπαράθεση με το γεγονός ότι τούτη παρεμποδίζει την σύμφωνη με την επιθυμία τού έκαστου κοινωνικού υποκειμένου ανάπτυξη ή διαμόρφωση τής προσωπικότητάς του. Επιπλέον, αναφερόμενος στο ζήτημα τής *θυσίας*, υποσημείωσα ότι ουσιαστικά μία διάσταση ορισμένων τύπων εργασίας, η οποία διάσταση τούς καθιστά μη οικειοθελείς, σχετίζεται με μια σωματική δυσφορία. Η δυσφορία αυτή αναφέρεται στη σωματική κόπωση και στην —άμεση ή ετεροχρονισμένη— αίσθηση τού *ανθυγιεινού των συνθηκών εργασίας*. Και τα στοιχεία

---

¹⁰⁷ Ο προσδιορισμός αυτός είναι ιδιαίτερα σημαντικός, διότι επιστά την προσοχή στην «όρεξη», δηλαδή στη διάθεση. Αυτή, με τη σειρά της προσδιορίζεται από το «εγώ έχω», που σημαίνει ότι την «όρεξη» ή διάθεση πρέπει οπωσδήποτε να την έχω *τουλάχιστον και εγώ*, όπως και από το «έχω» και το «κατά τον παρόντα χρόνο» το οποίο καθιστά σαφή την μεταβλητότητα τής «όρεξης» ή διάθεσης.

αυτά, δεδομένης τής εργασίας του ίδιου τού Ένγκελς *Η κατάσταση τής εργαζόμενης τάξης στην Αγγλία*¹⁰⁸, είναι γνωστά στους συγγραφείς. Επομένως, μπορούμε βάσιμα να δεχτούμε ότι η *μία προβληματική όψη τής θυσίας και των βαρών που επωμίζεται ανοικειοθελώς το προλεταριάτο, συνίσταται σε αυτήν την σωματική κόπωση. Μια άλλη όψη έγκειται στο εξής: Καθώς το πρόβλημα εξόδου από έναν κύκλο εργασίας δεν περιορίζεται μονάχα στους χειρώνακτες, αλλά αγγίζει και τούς διανοητικά δραστηριοποιούμενους, τούς «Κριτικούς», αφού ένας άνθρωπος μπορεί να είναι «κυνηγός, ψαράς ή βοσκός ή κριτικός Κριτικός και πρέπει να παραμείνει τέτοιος εάν δεν θέλει να χάσει τα μέσα για τη ζωή», έπεται ότι η δυσφορία τής εργασίας μπορεί να μην προέρχεται μονάχα από την σωματική κόπωση. Και, ασφαλώς, δεν εννοώ ότι η «θυσία» και τα «βάρη» που αναλαμβάνουν εξαναγκαστικά ειδικά οι προλετάριοι είναι η πνευματική ή η διανοητική δραστηριότητα, αλλά —κάτι που δεν αναιρεί το προηγούμενο — ότι η διανοητική δραστηριότητα μπορεί να είναι «βάρος» για το άτομο εφόσον εκτελείται ανοικειοθελώς.¹⁰⁹*

Επιπλέον, εάν σκεφτούμε, εν είδει παραδείγματος, ότι το «ψάρεμα», το «κυνήγι» και η «κτηνοτροφία», παρά τον σωματικό κόπο που ενδέχεται να ενέχουν, όχι μόνο δεν απορρίπτονται, αλλά κατανοούνται ως δραστηριότητες τις οποίες ενδεχομένως μπορεί να επιδιώκει ένα άτομο, καταλαβαίνουμε ότι η σωματική αυτή κόπωση δεν συνεπάγεται *αυτόματα* ή αναγκαστικά την εκ μέρους των κοινωνικών υποκειμένων επιθυμία για *αποφυγή* τής παραγωγικής δραστηριότητας τού συγκεκριμένου τύπου, δηλαδή δεν συνεπάγεται αναγκαστικά την *μη οικειοθελή* ανάληψή της.¹¹⁰ Και η διαπίστωση αυτή

¹⁰⁸ Η μετάφραση τού τίτλου αυτού τού έργου ως «Η κατάσταση τής εργατικής τάξης στην Αγγλία» είναι λανθασμένη, διότι ο τίτλος στα γερμανικά είναι: «Lage der arbeitenden Klasse in England», όπου «arbeitenden» σημαίνει *εργαζόμενη*, κι όχι *εργατική*. Και παρότι εκείνη την εποχή το «εργαζόμενη τάξη» μπορεί *εν μέρει* να συνέλιπτε με αυτό που σήμερα έχουμε συνηθίσει να λέμε «εργατική», η μετάφραση αυτή ενέχει έναν προσανατολισμό ο οποίος μπορεί να είναι *παραπλανητικός*: Δηλαδή, παρότι η ιστορικά συγκεκριμένη μορφή εντός τής οποίας διαπιστώνεται το πρόβλημα τής αθλιότητας τής ζωής των προλεταρίων είναι οι συγκεκριμένες εργασιακές σχέσεις, το ενδιαφέρον τού Ένγκελς προέρχεται από το γεγονός τής *αθλιότητας και τού ανπόφορου* των συνθηκών, κι όχι από το γεγονός ότι κάποιοι εργάζονται σε εργοστάσια ως εργάτες. Αυτό είναι φανερό ήδη από τους τίτλους των κεφαλαίων οι οποίοι δεν αναφέρονται *μονάχα* στο *βιομηχανικό* προλεταριάτο, αλλά και σε *άλλες* κατηγορίες προλεταρίων. Νομίζω ότι μια τέτοια τοποθέτηση μπορεί να μας διευκολύνει σήμερα στον αναπροσδιορισμό και την επικαιροποίηση τής εννοίας «προλεταριάτο», προκειμένου «όταν κάποιος μάς δείχνει με το δάχτυλό του το *φεγγάρι*, εμείς να μη κοιτάμε το δάχτυλο, αλλά το *φεγγάρι*».

¹⁰⁹ Η παρατήρηση αυτή μου φαίνεται επίσης χρήσιμη για μια σύγχρονη κατανόηση τού προβλήματος τής εργασίας και, κατ' επέκταση, για έναν επίκαιρο αναπροσδιορισμό τής έννοιας «προλεταριάτο».

¹¹⁰ Άλλωστε δεν είναι δύσκολο να καταλάβουμε ότι υπάρχουν «*δύσκολες*» δραστηριότητες οι οποίες, είτε προκαλούν κυρίως σωματική είτε κυρίως πνευματική κόπωση, είναι πιθανό να εκτελεστούν με *«όρεξη»* ή με *ευχαρίστηση* ενόψει ενός καταρχήν συμβολικού ή πρακτικού-«υλικού» αποτελέσματος. Επιπλέον, υπάρχουν και *άλλες* δραστηριότητες οι οποίες, παρότι «*εύκολες*», δεδομένου ότι *στερούνται νοήματος* για εκείνον που τις εκτελεί, εκτελούνται με *μεγάλη δυσφορία*, και, εν τέλει, *ανοικειοθελώς*.

καθίσταται ακόμη πιο βάσιμη εάν λάβουμε υπόψη ότι, για τον Ένγκελς, αυτό αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός, καθώς σε αυτό που ο ίδιος κατανοεί ως «κομμουνιστικές παροικίες», οι άνθρωποι επιτελούν *χειρονακτικές* εργασίες, και μάλιστα *οικειοθελώς*.¹¹¹ Επιπλέον, στο ίδιο κείμενο, ο Ένγκελς έχει ήδη υπόψη του ότι το εάν θα αναληφθεί μια παραγωγική δραστηριότητα *οικειοθελώς ή μη οικειοθελώς* — επομένως, και το τι συνιστά «βάρος»— εξαρτάται *επίσης* —αλλά, ασφαλώς, όχι μόνο— από *το κύρος της ή την κοινωνική της αναγνώριση*, δηλαδή από την κοινωνικά προσδιορισμένη θεώρησή της ως ανώτερη ή «κατώτερη»¹¹² —πράγμα που σημαίνει ότι το *συμβολικό επίπεδο* έχει μια σημαντικότητα μη αμελητέα ως προς το ζήτημα αυτό, αφού η διαμεσολάβησή του, σε κάποιες περιπτώσεις και σε ορισμένο βαθμό, λογικά, είναι δυνατόν να υπερκεράσει την σωματική αντίδραση.

Στο σημείο αυτό αξίζει να εστιάσουμε την προσοχή μας, αλλά αυτή τη φορά από μια *άλλη* οπτική, σε ορισμένα στοιχεία που ήδη αναφέρθηκαν. Ειδικότερα, από την διαπίστωση των συγγραφέων, σύμφωνα με την οποία «ανακύπτει μια τάξη, η οποία υποχρεούται να φέρει όλα τα άχθη τής κοινωνίας, δίχως να απολαμβάνει τα πλεονεκτήματά της», μπορούμε να συνάγουμε ότι η προβληματικότητα τού γεγονότος έχει δύο συνιστώσες που έχουν επιπλέον μια ειδική σημασία: Η πρώτη συνιστώσα αναφέρεται στο ότι η τάξη αυτή φέρει *όλα* τα βάρη τής κοινωνίας, πράγμα που σημαίνει ότι το *ανεπιθύμητο* τής παραγωγικής δραστηριότητας, μπορεί επίσης να σχετίζεται με την *μονομερή κατανομή τής εργασίας*, δηλαδή με το ότι η τάξη αυτή δεν αναλαμβάνει μια *περιορισμένη* ποσότητα, δηλαδή *μερικά* μονάχα βάρη. Η δεύτερη συνιστώσα συνίσταται στο ότι η τάξη αυτή δεν απολαμβάνει τα πλεονεκτήματα τής κοινωνίας, πράγμα που σημαίνει ότι το *ανεπιθύμητο* τής παραγωγικής δραστηριότητας, σχετίζεται επίσης με τον *αποκλεισμό από τα πλεονεκτήματα* τής κοινωνίας, ο οποίος θα μπορούσε να αποφευχθεί. Αν δεν παραβλέψουμε ότι η διαπίστωση των συγγραφέων διατυπώνεται *σε αντιδιαστολή* με την υπόλοιπη κοινωνία, αρχίζουμε να καταλαβαίνουμε ότι τούτη η διαπίστωση ενέχει, καταρχήν υπό ευρεία έννοια¹¹³, το

¹¹¹ Friedrich Engels, «Beschreibung der in neuerer Zeit entstandenen und noch bestehenden kommunistischen Ansiedlungen», *ό.π...*, σ.523.

¹¹² Στο ίδιο, σ.521.

¹¹³ Λέγοντας «αδικία υπό ευρεία έννοια», εννοώ ότι η δυσφορία από την κοινωνική αυτή κατάσταση, υπαινίσσεται την αντίληψη ότι τα πράγματα *θα μπορούσαν* και *θα έπρεπε* να είναι αλλιώς, και υπό αυτήν την έννοια, τώρα νοούνται ως άδικα.

ζήτημα τής *αδικίας*. Ομοίως συμβαίνει στη διαπίστωση των συγγραφέων κατά την οποία, προκαλείται μια αντίφαση εξαιτίας τού γεγονότος ότι η εργασία και η απόλαυση, η παραγωγή και η κατανάλωση, η πνευματική και υλική δραστηριότητα κατανέμονται σε *διαφορετικά* άτομα. Το ζήτημα αυτό όμως το συναντήσαμε με ακόμα σαφέστερο τρόπο στην περίπτωση τής διαμοίρασης τής εργασίας και των προϊόντων της —διαμοίραση, η οποία υπογραμμίστηκε από τους συγγραφείς ως «*άνιση*», ποσοτικά και ποιοτικά. Από τη σκοπιά αυτή μπορούμε να δεχτούμε ότι ένας ακόμη παράγοντας που μπορεί να καθιστά μια παραγωγική δραστηριότητα ανεπιθύμητη είναι και η πρόσληψη μιας κοινωνικής κατάστασης ως μη δέουσας, δηλαδή *ως μη κοινωνικά νομιμοποιημένης*, και άρα, υπό ευρεία έννοια, ως *άδικης*.

Ένας ακόμη παράγοντας ο οποίος προσδιορίζει το *οικειοθελές ή μη* τής ανάληψης τής εκάστοτε —παραγωγικής ή μη— δραστηριότητας, είναι ασφαλώς ο χρόνος επιτέλεσής της, δηλαδή το *πότε* θα επιτελεστεί αυτή —υπό την έννοια ότι διαφορετικά χρονικά σημεία σημαίνουν και ενδεχομένως διαφορετικές, και άρα λιγότερο ή περισσότερο ευνοϊκές σε σχέση με την συγκεκριμένη κατάσταση τού ατόμου συνθήκες¹¹⁴—, αφού για τις *ίδιες* δραστηριότητες, οι οποίες στην περιγραφή τής κομμουνιστικής κοινωνίας αναφέρονται ενδεικτικά, καθίσταται σαφές ότι η επιλογή τού χρονικού σημείου επιτέλεσής τους μπορεί να διαφέρει, δηλαδή να επιλέγεται για αυτές το «πρωί», το «μεσημέρι», το «απόγευμα» ή το «βράδυ», ο παρόντας ή ένας μελλοντικός χρόνος.

Και με αυτό, ερχόμαστε στο σημαντικό ζήτημα τής *ποικιλίας* των δραστηριοτήτων το οποίο σχετίζεται με τη διάρκεια ή την ποσότητα τού χρόνου επιτέλεσής τους.

Πιο συγκεκριμένα, η θέση των συγγραφέων σύμφωνα με την οποία: «Με τη ζωή όμως είναι συναρτημένο προπάντων το τρώγειν και το πίνειν, η κατοικία, η ένδυση, και ακόμα *μερικά άλλα*»,¹¹⁵ ασφαλώς, διατυπώνεται εδώ σε σχέση με στοιχεία —όπως το να τρώει και να πίνει κανείς, το να στεγάζεται ή να είναι ντυμένος προκειμένου να προφυλαχτεί από ορισμένες καιρικές συνθήκες— τα οποία αναφέρονται σε ένα

¹¹⁴ Νομίζω πως είναι κατανοητό ότι και μια δραστηριότητα που είναι πολύ ευχάριστη για κάποιο συγκεκριμένο άτομο, όπως λόγου χάρι το κολύμπι στη θάλασσα, μπορεί για το ίδιο άτομο να μετατραπεί σε δυσάρεστη εάν αυτό το άτομο υποχρεωθεί να την επιτελέσει σε χρόνο που το ίδιο, για διάφορους λόγους, δεν επιθυμεί, εν προκειμένω, λόγου χάρι την νύχτα. Από την άλλη, μια δραστηριότητα, ακόμα και σωματικά κουραστική, όπως, λόγου χάρι η άθληση ή το να κάνει κανείς ψώνια, μπορεί να θεωρηθεί ευχάριστη, όταν επιτελείται κατά το χρονικό σημείο που το άτομο επιθυμεί.

¹¹⁵ *MEW*, τ.3, ό.π..., σ.28/73, (οι υπογραμμίσεις δικές μου).

αποτέλεσμα που συνιστά προϋπόθεση ύπαρξης των ανθρώπων: στην διασφάλιση τής επιβίωσης. Όμως, η ίδια αυτή διατύπωση μάς εφιστά την προσοχή στο ότι η επιβίωση δεν διασφαλίζεται μονάχα μέσα από *ένα* εκ των στοιχείων αυτών —στοιχείων, που ταυτοχρόνως συνιστούν δραστηριότητες (τρώγειν, πίνειν, κατοικείν, ντίνεσθαι, «και ακόμα μερικές άλλες»)— αλλά μέσα από το *σύνολο* των στοιχείων αυτών τα οποία είναι περισσότερα τού *ενός*. Με άλλα λόγια, κανένα από αυτά τα στοιχεία-δραστηριότητες, όπως και κανένα από τα «μερικά άλλα», τα οποία θα μπορούσαν να είναι, για παράδειγμα, η επικοινωνία, η σεξουαλική δραστηριότητα, ο ύπνος, ή η ξεκούραση — είτε νοηθεί, όπως εν προκειμένω, ως στοιχείο που αποσκοπεί στην επιβίωση και την αναπαραγωγή τής ζωής, είτε, ενίοτε, ως στοιχείο που αποσκοπεί στην *απόλαυση* ή *ευχαρίστηση*— δεν είναι δυνατόν να διασφαλίσει την επιβίωση από *μόνο* του: δεν μπορούμε να επιβιώσουμε ούτε μονάχα τρώγοντας, ούτε μονάχα πίνοντας, και ούτε καθεξής. Αυτό, λοιπόν, που εδώ προκύπτει *ως στοιχείο μιας κοινωνικά-ιστορικά μεταβαλλόμενης ανθρώπινης φυσιολογίας*, —και το οποίο συναντήσαμε στο πλαίσιο εξέτασης τού καταμερισμού τής εργασίας ως φαινόμενο παραγωγής και αναπαραγωγής τής «αντίθεσης διαφερόντων» και ως παράγοντα «στενομυαλιάς»¹¹⁶— ανακλύπτει κατά την περιγραφή τής κομμουνιστικής κοινωνίας *στο επίπεδο τής επιθυμίας*, αφού εκεί αναγνωρίζεται ρητά ότι ένα άτομο μπορεί να θέλει να κάνει «σήμερα τούτο και αύριο το άλλο». Πρόκειται δηλαδή για το ζήτημα τής *μονοδιάστατης* δραστηριότητας, το οποίο, ουσιαστικά, είναι συναρτημένο με το ζήτημα τής *διάρκειας* μιας δραστηριότητας.

Καταλαβαίνουμε, λοιπόν, ότι η άσκηση μιας δραστηριότητας —άσχετα από τον «υλικό» ή πνευματικό της χαρακτήρα, είτε είναι το «ψάρεμα», το «κυνήγι», η «κτηνοτροφία», είτε αφορά την άσκηση «κριτικής», και, είτε αποβλέπει στην παραγωγή είτε στην απόλαυση— τελεί υπό χρονικά *όρια* τα οποία αφορούν την *διάρκεια* επιτέλεσής της. Και εάν δεχτούμε ότι τα *ανεκτά* χρονικά όρια τής *διάρκειας* επιτέλεσης τής εκάστοτε δραστηριότητας —ουσιαστικά, η ποσότητα, ή το μέγεθος, τής χρονικής διάρκειας τής εργασίας, εντός ορισμένου χρονικού διαστήματος— προσδιορίζονται, από ένα κοινωνικά επηρεαζόμενο εύρος και περιεχόμενο τού —εξ αυτού μεταβαλλόμενου

---

¹¹⁶ Αν σκεφτούμε τον περιορισμό «δίχως ποτέ να γίνω κυνηγός, ψαράς, βοσκός ή Κριτικός», τον οποίο συναντάμε στην περιγραφή τής κομμουνιστικής κοινωνίας, καταλαβαίνουμε ότι η «στενομυαλιά», που εν τέλει καθιστά κάποιον «Κριτικό» προκαλείται από την μονοδιάστατη δραστηριοποίηση, παρότι αυτή η δραστηριοποίηση είναι *διανοητικού* χαρακτήρα.

— φάσματος τής ανθρώπινης φυσιολογίας, θα πρέπει επίσης να δεχτούμε ότι η κοινωνικά προσδιοριζόμενη —και για αυτό, κατά τον ίδια χρονική στιγμή όχι πάντα ατομικά πανομοιότυπη— εν λόγω *επιθυμία ή «όρεξη»* εκάστου ατόμου εξαρτάται επίσης από την *διάρκεια επιτέλεσης* τής εκάστοτε δραστηριότητας. Άλλωστε, η αναγνώριση, από πλευράς συγγραφέων, τής σημασίας τού μεγέθους *τής διάρκειας επιτέλεσης* τής εκάστοτε δραστηριότητας ως κρίσιμου στοιχείου το οποίο προσδιορίζει το *οικειοθελές ή μη* τής ανάληψής της, διαφαίνεται επίσης από την επισήμανση τού γεγονότος ότι η μέχρι τώρα διαμοίραση τής εργασίας είναι *και ποσοτικά* άνιση. Συνεπώς, μια δραστηριότητα μπορεί να *μην* αναλαμβάνεται *οικειοθελώς* από το εκάστοτε άτομο, όχι μονάχα από τη σκοπιά των σωματικών αντοχών, δηλαδή από τη σκοπιά ότι η σωματική του υπόσταση δεν τού επιτρέπει να ασκεί *μονάχα* αυτήν την δραστηριότητα ή να την ασκεί για πάρα πολλές ώρες, αλλά και επειδή, κατά περίπτωση, η *διάρκεια άσκησής της* την καθιστά ανιαρή¹¹⁷, και, εν τέλει, *ανεπιθύμητη*. Ο κορεσμός —ο οποίος μπορεί να είναι σωματικός και «πνευματικός» ή «νοητικός»— και, επομένως, το *ανεπιθύμητο* μιας δραστηριότητας, επέρχεται λοιπόν με την παρέλευση τού χρόνου, δηλαδή, με την παρέλευση μιας ορισμένης διάρκειάς του.

Είδαμε, λοιπόν, μια σειρά από συνευρισκόμενους στο υπό εξέταση κείμενο λόγους οι οποίοι προσδιορίζουν το *οικειοθελές*, το *επιθυμητό* μιας δραστηριότητας, ή την «*όρεξη*» για την άσκηση μιας δραστηριότητας. Και είναι σαφές —όχι μόνο από όσα γενικά έχουν πρωτύτερα αναφερθεί σε σχέση με το ζητούμενο τής «προσωπικής ελευθερίας», τής «αυτοδραστηριοποίησης» ή τής «προσωπικής διαμόρφωσης», αλλά και— από την θεματοποίηση τής *εξόδου* από έναν κύκλο δραστηριότητας, που αντιμετωπίζεται στην κομμουνιστική κοινωνία μέσα από το ότι «ο καθένας δεν έχει έναν αποκλειστικό κύκλο τής δραστηριότητας, αλλά μπορεί να διαμορφωθεί σε κάθε αρεστό κλάδο», ότι η «όρεξη» ή η επιθυμία για μια δραστηριότητα, αλλά και η μεταβλητότητά τους συνιστούν ανάγκες των οποίων η ικανοποίηση —και μάλιστα,

---

¹¹⁷ Νομίζω πως είναι σαφές ότι η εκάστοτε δραστηριότητα εκτελείται *οικειοθελώς* για ορισμένο μόνο χρονικό διάστημα, όπως και το ότι το χρονικό διάστημα τής *οικειοθελούς* επιτέλεσης μπορεί να είναι σαφώς *μικρότερο* από εκείνο που επιτρέπουν οι σωματικές μας αντοχές ακόμη κι όταν πρόκειται για μια καταρχήν «ευχάριστη» δραστηριότητα, ή, και ότι οι σωματικές μας αντοχές μπορούν, ακόμη κι όταν η δραστηριότητα θεωρείται καταρχήν «δυσάρεστη», να επεκταθούν μέχρι ενός σημείου *χάριν* τού ότι η δραστηριότητα είναι *οικειοθελής*. Το ίδιο σαφές νομίζω πως είναι ότι μια δραστηριότητα, παρότι μπορεί να θεωρηθεί «δυσάρεστη», εντούτοις ενδέχεται—εφόσον συνηγορούν ειδικοί λόγοι— να εκτελεστεί *οικειοθελώς ή με όρεξη* εάν αυτός που την εκτελεί γνωρίζει ότι τούτη θα διαρκέσει για *μικρό* χρονικό διάστημα.

δίχως να επικρέμεται η εκβιαστική «ποινή» τής αποστέρησης των μέσων επιβίωσης— θεωρείται, όχι μόνο σεβαστή, αλλά *απαραίτητη*.

Η συναίνεση και συμφωνία εκάστου ατόμου στην ανάληψη από μέρους του μιας δραστηριότητας, θεωρείται, λοιπόν, *απαραίτητη*, και εξαρτάται από το εάν η δραστηριότητα αυτή είναι επιθυμητή ή όχι για το άτομο αυτό. Όμως, από την παραπάνω ανάλυση, έπεται και το εξής: Αν οι παράγοντες που εκτέθηκαν επηρεάζουν το *οικειοθελές* και, άρα, τη *συμφωνία* των κοινωνικών υποκειμένων για ανάληψη μιας δραστηριότητας, τότε η *πολιτική ρύθμιση* αυτών των παραγόντων προς την ανάλογη κατεύθυνση, δηλαδή οι συγκεκριμένες διευθετήσεις τής παραγωγικής δραστηριότητας και, γενικότερα, ορισμένες πολιτικές, ακριβέστερα, το περιεχόμενο αυτών των πολιτικών, μπορεί να επηρεάσει τούς παράγοντες αυτούς, *λόγου χάρη, μετατρέποντας τις παραγωγικές δραστηριότητες σε οικειοθελείς είτε μειώνοντας την πιθανότητα*¹¹⁸ *τής δυσαρέσκειας που μπορεί να πηγάζει από αυτές*. Και με αυτό φτάνουμε λοιπόν στο ζήτημα τής «κομμουνιστικής ρύθμισης» καθεαυτής.

Το πρώτο που θα πρέπει να λάβουμε υπόψη είναι ότι, από τη σκοπιά τής λογικής των συγγραφέων, οι ανάγκες των ανθρώπων καθαυτές —όπως άλλωστε και η επιθυμία τους να ασκήσουν την μία ή την άλλη δραστηριότητα— *μεταβάλλονται*. Και μεταβάλλονται, αφενός, εξαιτίας τής αύξησης τού πληθυσμού, όπως έχουμε δει, και, αφετέρου, —πιθανόν, υπό την έννοια ότι το ίδιο το εγχείρημα ικανοποίησής τους μεταβάλλει και το *είδος* των προϊόντων τα οποία ικανοποιούν τις ανάγκες, αλλά και τα ίδια τα *εργαλεία παραγωγής* αυτών των προϊόντων— εξαιτίας τής *ίδιας τής ικανοποίησής τους*.¹¹⁹ Αυτό σημαίνει δύο πράγματα: Πρώτον, ότι η *πρόβλεψη* των διαφοροποιημένων τρόπων ικανοποίησης των αναγκών *για ένα ιδιαίτερα μακρινό*

¹¹⁸ Χρησιμοποίησα τον όρο «*πιθανότητα*» υπό την εξής σκοπιά: Η εμπειρία και η γνώση —που αμφότερες δεν τις έχουμε άπαξ δια τής γέννησής μας, αλλά τις αποκτούμε κατά την *πορεία* τής ζωής μας, δηλαδή σταδιακά, αλλά και κοινωνικά-ιστορικά— παράγουν μια αντίληψη ως προς το ευχάριστο ή μη μιας δραστηριότητας. Αυτό σημαίνει ότι μπορεί κανείς να ξεκινήσει μια δραστηριότητα νομίζοντας ότι θα τού είναι ευχάριστη, αλλά κατά την πορεία εκτύλιξής της να διαπιστώσει ότι τελικά δεν τού είναι ευχάριστη ή ότι *παύει με το πέρασμα τού χρόνου* να τού είναι ευχάριστη. Αυτό, με τη σειρά του, σημαίνει ότι πάντα υπάρχει η πιθανότητα να καταλήξει μια δραστηριότητα να είναι δυσάρεστη. Αν, λοιπόν, το ίδιο το άτομο δεν μπορεί να γνωρίζει ούτε *εξαρχής*, ούτε με *απόλυτη* βεβαιότητα *εκ των προτέρων* ποια δραστηριότητα τού προκαλεί ευχαρίστηση (δεδομένου ότι δεν μπορούμε πάντα να βασιστούμε στην γνώση που έχει παραχθεί από την εμπειρία των άλλων, καθώς, λόγου χάρη, η εκμάθηση τού χειρισμού ενός μουσικού οργάνου για άλλους είναι ευχάριστη και για άλλους δυσάρεστη), και αν τα άτομα είναι που παράγουν τις εν λόγω ρυθμίσεις, έπεται ότι καμία ρύθμιση δεν μπορεί να *εγγυηθεί απόλυτα* το *ευχάριστο* των δραστηριοτήτων τις οποίες αποφασίζουν για το προσεχές να ασκήσουν τα άτομα. Δηλαδή, η ρύθμιση στοχεύει στο να εγγυηθεί, καταρχήν, την δυνατότητα *οικειοθελούς επιλογής* μιας δραστηριότητας από το άτομο, και, επιπροσθέτως, την δυνατότητα *παραίτησης* τού ατόμου από αυτήν, *δίχως* το τελευταίο να στερηθεί τούς όρους ζωής του.

¹¹⁹ Στο ίδιο, σσ.28/73, 28/74.

μέλλον δεν είναι δυνατή.¹²⁰ Δεύτερον —και, δεδομένου ότι πουθενά στο υπό εξέταση κείμενο δεν διατυπώνεται κάποια θέση υπέρ τής *σταθεροποίησης* τού πληθυσμού ή υπέρ τής *παραίτησης* από την βελτιστοποίηση τού τρόπου ικανοποίησης των αναγκών¹²¹— ότι οι ανάγκες θα *συνεχίσουν* να μεταβάλλονται. Από τα δύο αυτά έπεται ότι η «κομμουνιστική ρύθμιση» δεν μπορεί να είναι μια «άπαξ και δια παντός» ρύθμιση, δηλαδή να έχει *τελεσίδικο* χαρακτήρα, ακριβώς εξαιτίας τού ότι τα στοιχεία στα οποία αναφέρεται είναι μάλλον αδύνατο να σταθεροποιηθούν ή να προβλεφθούν στο *διηνεκές*. Επιπλέον, εφόσον η ικανοποίηση αναγκών απαιτεί, τουλάχιστον με βάση τα υπάρχοντα δεδομένα, μια κάποια —έστω και ελάχιστη— *ποσότητα χρόνου* ανθρώπινης *παραγωγικής* δραστηριότητας, μπορούμε να σκεφτούμε ότι, ο *τελεσίδικος* προσδιορισμός αυτής τής *ποσότητας* —ως απαραίτητο στοιχείο μιας αντίστοιχα *τελεσίδικης* ρύθμισης— είναι εξίσου απίθανος, καθώς η ποσότητα αυτή εξαρτάται από την *παραγωγικότητα* τής ανθρώπινης παραγωγικής δραστηριότητας, η οποία, με τη σειρά της, εξαρτάται από τα εργαλεία παραγωγής —υπό την έννοια ότι αυτά σηματοδοτούν ταυτόχρονα την ύπαρξη μιας εφαρμοσμένης τεχνογνωσίας— καθώς και από τον τρόπο χρήσης τους. Όμως, είδαμε ότι τα εργαλεία παραγωγής θεωρούνται επίσης *μεταβαλλόμενα*.

Επομένως, η ρύθμιση θα πρέπει αναπότρεπτα —προκειμένου η ίδια να είναι *σύμφωνη* σε σχέση με τις μεταβαλλόμενες ή και νέες, αναφυόμενες ανάγκες ή επιθυμίες των ατόμων, και τούς αντίστοιχους τρόπους ικανοποίησης των αναγκών, δηλαδή *επικαιροποιημένη*— να έχει έναν *περιοδικά επαναλαμβανόμενο* χαρακτήρα, πράγμα που επίσης σημαίνει ότι οι εκάστοτε πολιτικές που αυτή παράγει *τελούν υπό την αίρεση* τής μεταβλητότητας των αναγκών και των τρόπων ικανοποίησής τους. Στο

¹²⁰ Η ίδια αδυναμία πρόβλεψης ισχύει και αναφορικά με το ευχάριστο μιας δραστηριότητας. Αυτό σημαίνει, ότι σκοπός τής κομμουνιστικής ρύθμισης δεν μπορεί να είναι το αδύνατο, αυτό που δεν μπορεί να επιτευχθεί απόλυτα, δηλαδή το να μην *επιανεμφανιστεί* ποτέ ξανά, να εξαφανιστεί *δια παντός* όποια δραστηριότητα (ακόμα και εκείνες που δεν έχουν ανακαλυφθεί) που θα μπορούσε να προκαλέσει έστω και ένα *ίχνος* δυσφορίας. Κάτι τέτοιο αποτελεί ουσιαστικά *κανονιστικό, προσανατολιστικό* στόχο, αφού η εξαφάνιση τής δυσφορίας από την παραγωγική δραστηριότητα, η εξαφάνιση τής εργασίας, μπορεί να είναι μια κυρίαρχη ή η συνηθέστερη, αλλά όχι μια απόλυτη κατάσταση. Ουσιώδης και εφικτός στόχος είναι το να *αναλαμβάνονται* οι όποιες δραστηριότητες οικειοθελώς, αλλά προκαλώντας όσο το δυνατόν λιγότερη δυσφορία κατά την εκτέλεσή τους.

Ίσως είναι χρήσιμο να σημειωθεί κάτι που εκ πρώτης όψεως μοιάζει παράδοξο: Δηλαδή, ότι η ίδια η δυσκολία που ενέχει μια δραστηριότητα, αφενός μπορεί να αποτελεί πηγή *δυσφορίας* για αυτόν που την εκτελεί, και, αφετέρου, μπορεί, ενίοτε, να αποτελεί *προϋπόθεση ευφορίας* για το άτομο που εκτελεί την δραστηριότητα, καθώς η σημαντικότητα τής δραστηριότητας και η θετική κοινωνική αποδοχή της μπορεί να βασίζονται στον θαυμασμό τον οποίο προκαλεί είτε το *πέραςμα* από τη δυσκολία αυτή είτε και η *υπέρβασή* της από αυτόν που ασκεί τη δραστηριότητα.

¹²¹ Από λογική σκοπιά, η αδυναμία ενός διηνεκούς προσδιορισμού ισχύει —εφόσον στις ανάγκες συμπεριλάβουμε την ανάγκη για *βελτιστοποίηση*— ακόμη και εάν οι ανάγκες παρέμεναν σταθερές.

ίδιο συμπέρασμα περί τής περιοδικότητας τής ρύθμισης οδηγούμαστε από τις θέσεις που αφορούν τον μη εγκλωβισμό των ανθρώπων σε μία μόνο δραστηριότητα, αλλά και επιπλέον από το γεγονός ότι, στην ουσία, αυτή η επανεξέταση των προηγούμενων ρυθμίσεων μέσα από την επόμενη ρύθμιση καθιστά δυνατές τόσο τις βελτιστοποιήσεις που αφορούν την παραγωγή, όσο και διορθώσεις λανθασμένων εκτιμήσεων ή επιλογών, και, γενικότερα, σφαλμάτων.

Επιπρόσθετα, μια τέτοια επικαιροποίηση σημαίνει την ύπαρξη μιας *αντίστοιχης* πολιτικής διαδικασίας η οποία καθιστά αυτήν την επικαιροποίηση *πραγματική*, δηλαδή αντίστοιχη με τις πραγματικές επιθυμίες των ατόμων, καθώς σε αντίθετη περίπτωση, υπάρχει ο κίνδυνος τής όδευσης προς μια αυτονομημένη ψευδαισθητική κοινότητα, όπως είναι το κράτος. Επιπλέον, αν —δεδομένου ότι η άρση τής ανοικειότητας που αισθάνονται οι άνθρωποι προς τις κοινωνικές σχέσεις πραγματώνεται μέσω του έλεγχου αυτών των σχέσεων από τους ίδιους, μέσα από το ότι η *κοινωνία*, δηλαδή *τα ίδια τα μέλη της*, και όχι κάποια ιδιαίτερη ομάδα, ρυθμίζει την γενική παραγωγή¹²²— συνδυάσουμε τα παραπάνω με τις «κομμουνιστικές παροικίες», τις οποίες έχει υπόψη του ο Ένγκελς, θα πρέπει να δεχτούμε ότι η πολιτική αυτή διαδικασία είναι μια διαδικασία *αμεσοδημοκρατική*, που εμπεριέχει την άμεση *ανακλητότητα* των ανθρώπων στους οποίους ανατίθεται μια διοικητική λειτουργία¹²³, και στην οποία συμμετέχουν όλοι ισότιμα, αλλά και από την οποία δεσμεύονται όλοι¹²⁴. Έτσι, όχι μόνο τα περιεχόμενα, οι εκάστοτε συγκεκριμένες αποφάσεις τής ρύθμισης —στις οποίες, υπενθυμίζω, συμπεριλαμβάνεται και η *απόλαυση των δίκαια ή ίσα*¹²⁵ *διαμοιρασμένων*

¹²² Εάν μια ιδιαίτερη ομάδα ρυθμίζει την κοινωνική παραγωγή, σημαίνει ότι αυτή είναι κυρίαρχη. Και αξίζει να θυμηθούμε ότι θεωρείται πως τούτη η *κυριαρχία πρέπει να αρθεί*.

¹²³ Friedrich Engels, «Beschreibung der in neuerer Zeit entstandenen und noch bestehenden kommunistischen Ansiedlungen», *ό.π...*, σ.529.

¹²⁴ Στο ίδιο, σ.525.

¹²⁵ Μπορούμε να δεχτούμε ότι η «ίση» διαμοίραση των προϊόντων τής εργασίας έχει *σχετικό* χαρακτήρα, αλλά *συγκεκριμένα* σχετικό χαρακτήρα: Καθώς θεωρείται ότι οι υφιστάμενες παραγωγικές δυνάμεις είναι ήδη πολύ ανεπτυγμένες, έχει παραχθεί ήδη ένας —αν και άνισα κατανομημένος, εντούτοις— «πλούτος» (*MEW*, τ.3, *ό.π...*, σ.34/81) ο οποίος ασφαλώς μπορεί να συνεχίσει να παράγεται. Προφανώς, αυτός ο πλούτος θεωρείται τέτοιος, που, όπως προκύπτει από μια αυθόρμητη διατύπωση [που έχει διαγραφεί] τής *Γερμανικής Ιδεολογίας*, θα μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες σε τέτοιο βαθμό που το μοναδικό όριο κατανάλωσης να είναι ο ίδιος ο *κορεσμός* (στο ίδιο, σ.238). Το στοιχείο αυτό συναντάται και στις «κομμουνιστικές παροικίες». Εκεί, παρότι οι περισσότερες ξεκινούν την πορεία τους από μια *ελάχιστη οικονομική* βάση, χάρη και στον κομμουνιστικό τρόπο οργάνωσης, επιτυγχάνεται σε σχετικά σύντομο χρόνο ένας τέτοιος πλούτος που υπερκαλύπτει τις ανάγκες των μελών τής κοινότητας (Friedrich Engels, «Beschreibung der in neuerer Zeit entstandenen und noch bestehenden kommunistischen Ansiedlungen», *ό.π...*, *ίδιος*, σ.524). Κυρίως, λοιπόν, στη βάση των παραπάνω θεμελιώνεται η ιδέα ότι ο καθένας μπορεί να ικανοποιείται ανάλογα με τις *δικές* του ανάγκες (στο ίδιο, σ.525), πράγμα που σημαίνει επίσης ότι οι ανάγκες —τουλάχιστον ως *ποσοτικά* διαφοροποιούμενες μεταξύ των ατόμων— μπορούν να σημαίνουν και την διαμοίραση διαφορετικών —και υπό αυτήν την έννοια «άνισων»— *ποσοτήτων* των προϊόντων τής εργασίας ή, εν γένει, τής παραγωγικής δραστηριότητας. Από μια άλλη σκοπιά, η «ανισότητα» αυτή μπορεί επίσης να βσιζέται στο

«υλικών» και «πνευματικών»¹²⁶ προϊόντων της εργασίας—, αλλά και η ίδια η μέθοδος παραγωγής των συγκεκριμένων ρυθμίσεων —στοιχεία τής οποίας, άλλωστε μπορούν να τελούν επίσης υπό αίρεση—, μπορούν να συμβάλουν στην οικειοθελή ανάληψη δραστηριοτήτων.

Από το γεγονός τής *περιοδικότητας* τής ρύθμισης, προκύπτει ότι μεταξύ των ρυθμίσεων μεσολαβούν ενδιάμεσα χρονικά διαστήματα. Η εκάστοτε ρύθμιση, δηλαδή οι αποφάσεις που αυτή παράγει, αφορά, λοιπόν, ακριβώς το αντίστοιχο χρονικό διάστημα. Και αφού η ρύθμιση, ως *μη φυσικότροπη*, σημαίνει «ένα συνολικό σχέδιο ελεύθερα συνενωμένων ατόμων»¹²⁷, έπεται ότι οι αποφάσεις που λαμβάνονται για το επερχόμενο χρονικό διάστημα έχουν τον χαρακτήρα ενός *προγράμματος*. Και αυτό το σχέδιο προγράμματος, ασφαλώς απαιτεί καταρχήν ορισμένες *συστηματικές καταγραφές* που, επέχοντας θέση —ασφαλώς, περιορισμένης χρονικής ισχύος— δεδομένων, μπορούν να συμβάλουν σε έναν *συνετό σχεδιασμό*,¹²⁸ ο οποίος έχει τούς στόχους που ήδη γνωρίζουμε.

Έτσι, μια κοινωνία μπορεί καταρχήν —έστω κατά προσέγγιση— να καταγράψει, *στην προοπτική μιας βραχυπρόθεσμης, ή και μεσοπρόθεσμης περιόδου*, και με βάση τα υπάρχοντα εργαλεία παραγωγής, την ποσότητα ανθρώπινης παραγωγικής δραστηριότητας που αντιστοιχεί και απαιτείται για την ικανοποίηση κάθε μίας από τις ανάγκες που καλύπτονται κατά τον παρόντα χρόνο. Η καταγραφή αυτή είναι απαραίτητη ακριβώς επειδή προϋποτίθεται για μια σύγκριση, αξιολόγηση και ιεράρχηση δύο «μεταβλητών» προκειμένου να ληφθεί μια κατάλληλη απόφαση. Οι «μεταβλητές» αυτές είναι, αφενός, η ικανοποίηση αναγκών η οποία, όμως, ενδεχομένως, απαιτεί μια καταρχήν «*δυσάρεστη*» ανθρώπινη παραγωγική δραστηριότητα και, αφετέρου, η

αυτονόητο γεγονός ότι διαφορετικές κατηγορίες ατόμων, (άρρωστοι και υγιείς, ή, βρέφη, παιδιά, ενήλικες και υπερήλικες) μπορούν να έχουν επίσης διαφορετικές ανάγκες, με αποτέλεσμα την ποιοτικά και ποσοτικά «άνιση» διαμοίραση των προϊόντων τής εργασίας, πράγμα που μπορεί να είναι επίσης δικαιολογημένο, ακόμα κι όταν δεν υφίσταται κάποιος τεράστιος πλούτος.

Προφανώς, η τελευταία αυτή «ανισότητα» αίρεται στο βαθμό που ο καθένας, κατά την περίοδο τής ζωής του, θεωρηθεί ενταγμένος σε μια από αυτές τις κατηγορίες, αίρεται δηλαδή σε βάθος χρόνου. Και τα κριτήρια τής κατηγοριοποίησης καθορίζονται από την κοινωνία στη βάση μιας καταρχήν ισότητας μεταξύ των ανθρώπων.

¹²⁶ Βασιζόμενοι στις «κομμουνιστικές παροικίες», μπορούμε να δεχτούμε ότι στα «πνευματικά» προϊόντα περιλαμβάνεται ίσως η μουσική και ότι μια από τις απολαύσεις συνίσταται στον εορτασμό και, γενικότερα, σε εκδηλώσεις διασκέδασης, βλ., στο *ίδιο*, σσ.527-528.

¹²⁷ *MEW*, τ.3, *ό.π...*, σ.72/121.

¹²⁸ Τις συστηματικές καταγραφές οι οποίες, ουσιαστικά, χρησιμοποιούνται ως βάση δεδομένων, τις συναντάμε επίσης στις «κομμουνιστικές παροικίες», (βλ. Friedrich Engels, «Beschreibung der in neuerer Zeit entstandenen und noch bestehenden kommunistischen Ansiedlungen», *ό.π...*, σσ.522-530). Στην περιγραφή των τελευταίων, φαίνεται ότι ο Ένγκελς θεωρεί κρίσιμο το στοιχείο τής *σύνεσης* αναφορικά με τον σχεδιασμό των οικονομικών των παροικιών, βλ. στο *ίδιο*, ενδεικτικά, σσ.523-524.

ετοιμότητα των ατόμων να παράσχουν τον *αντίστοιχα* απαιτούμενο χρόνο μιας τέτοιας ανθρώπινης παραγωγικής δραστηριότητας οικειοθελώς.¹²⁹ Έχοντας, λοιπόν, υπόψη την καταγραφή των στοιχείων αυτών, μια κοινωνία διευκολύνεται στην ιεράρχηση των αναγκών σε πρωτεύουσες, δευτερεύουσες κ.ο.κ.

Στο ίδιο το ζήτημα της ιεράρχησης μπορεί να συμβάλει και η συναγόμενη αρχή της *ισότητας* όταν εφαρμοστεί στο πρόβλημα της *άνισης* διαμοίρασης της εργασίας. Η απαραίτητη, με βάση τις συμφωνούμενες ανάγκες, *εναπομείνασα* (λόγου χάρι, μετά από μια πρώτη διαδικασία οικειοθελούς ανάληψης) παραγωγική δραστηριότητα, η οποία, ως «μη επιθυμητή», *καταρχήν* διατηρεί τον χαρακτήρα της «εργασίας», θα πρέπει να αναμένουμε ότι θα μοιραστεί *ίσα*. Και όταν γνωρίζουμε ότι για την ικανοποίηση των αναγκών μας έχουμε δεσμευτεί να συμβάλουμε αναλαμβάνοντας την επιτέλεση ενός μέρους της αντίστοιχα απαιτούμενης *συγκεκριμένης* παραγωγικής δραστηριότητας, μπορούμε ενδεχομένως να προφυλαχτούμε από μια αντίστοιχη *αμετροέπεια* η οποία θα μείωνε τον χρόνο για ελεύθερη —δηλαδή μη υπαγόμενη σε άλλες ανάγκες— δραστηριότητα —προφύλαξη, η οποία, με τη σειρά της, συμβάλλει επίσης στον *συνετό* σχεδιασμό και προγραμματισμό.

Με βάση τα όσα ήδη έχουμε συναντήσει κατά την ανάλυση των παραγόντων που επηρεάζουν την οικειοθελή ή μη ανάληψη της δραστηριότητας, η *ισοκατανομή* των καταρχήν «μη επιθυμητών» παραγωγικών δραστηριοτήτων θα πρέπει να θεωρείται βέβαιη για μερικούς ακόμη λόγους. Συγκεκριμένα, τούτη σημαίνει την *ισοκατανομή* των «βαρών» και εμποδίζει την προνομιακή αποφυγή ορισμένων δραστηριοτήτων από μια ομάδα ατόμων η οποία τις κατανέμει σε άλλα άτομα, καταδικάζοντάς τα στον εγκλωβισμό σε *μια* μονάχα δραστηριότητα, φτιάχνοντας έτσι αυτούς τους «κύκλους

---

¹²⁹ Αυτή η διαδικασία *ιεράρχησης* των «μεταβλητών» συνίσταται, λοιπόν, σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση ρύθμισης, στην εξής προβληματική: Εάν ιεραρχηθεί ως *πρώτιστο* ζητούμενο η *ικανοποίηση μιας ορισμένης ανάγκης*, τότε το ζήτημα της *οικειοθελούς ή μη* διαθεσιμότητας παροχής του αντίστοιχα απαιτούμενου χρόνου ανθρώπινης παραγωγικής δραστηριότητας *τελεί υπό* και *υποτάσσεται* στο αίτημα της ικανοποίησης της ανάγκης. Εάν, αντίστροφα, ιεραρχηθεί ως *πρώτιστο* το ζήτημα της *οικειοθελούς ή μη* διαθεσιμότητας παροχής του απαιτούμενου για την ικανοποίηση της ανάγκης χρόνου ανθρώπινης παραγωγικής δραστηριότητας, τότε η *ικανοποίηση της ανάγκης* είναι αυτή που *τελεί υπό* και *υποτάσσεται* στο ζήτημα της *οικειοθελούς ή μη* διαθεσιμότητας παροχής του απαιτούμενου για την ικανοποίηση της ανάγκης χρόνου ανθρώπινης παραγωγικής δραστηριότητας. Διατηρώντας, για αναλυτικούς λόγους, τη *διάκριση* των υπόλοιπων αναγκών από την ανάγκη για αυτοδραστηριοποίηση μπορούμε να προβούμε στην εξής παραλλαγμένη διατύπωση: Όταν το «κατά πώς έχουν *όρεξη* εκείνη τη στιγμή» σημαίνει: «έχω *όρεξη*» χάριν αναμενόμενων *παραγωγικών αποτελεσμάτων*, τότε η *αυτοδραστηριοποίηση* υπάγεται στις ανάγκες, και η ετοιμότητα για δραστηριότητα θα πρέπει να προσαρμοστεί στις συμφωνηθείσες ανάγκες. Όταν το «κατά πώς έχουν *όρεξη* εκείνη τη στιγμή» σημαίνει *χάριν αυτοδραστηριοποίησης*, τότε οι ανάγκες υπάγονται στην *αυτοδραστηριοποίηση*, και η ικανοποίηση των αναγκών θα πρέπει να προσαρμοστεί στην ετοιμότητα για δραστηριότητα.

αποκλειστικής δραστηριότητας». Επιπροσθέτως, η ισοκατανομή συμβάλλει στην μείωση τής χρονικής διάρκειας τής εργασίας που αντιστοιχεί σε κάθε άτομο, αυξάνοντας έτσι την πιθανότητα τής μετατροπής τής σε *οικειοθελή* δραστηριότητα. Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι την εργασία δεν χρειάζεται να την επιφορτίζονται λίγοι επί 8 ώρες ημερησίως και για όλο τον εργάσιμο βίο τους, αλλά όλοι –πλην, όμως, μάλλον μονάχα για μερικά λεπτά, και, για αυτό, ίσως με ευχαρίστηση. Και αφού, όπως είδαμε, το τι είναι οι άνθρωποι εξαρτάται από το πώς και τι παράγουν, αλλά και δεδομένου ότι η συνειδήσή τους είναι άμεσα συνδεδεμένη με την διαδικασία τής ζωής τους¹³⁰, έπεται ότι μια τέτοια ισοκατανομή, παράγοντας κοινότητα υποχρεώσεων και πρακτικών, διευκολύνει την αλληλοκατανόηση καθώς και, αφενός, *την κατανόηση τής δυσκολίας* τής κάθε δραστηριότητας –πράγμα που, σε συνδυασμό με τη χρησιμότητά της, μπορεί να προκαλέσει, λόγου χάρη, έναν ορισμένο θαυμασμό, και έτσι να ανατρέψει την θεώρησή της ως «κατώτερη»— και, αφετέρου, *την κατανόηση τού γιατί και ποιες εργασίες είναι δυσάρεστες*. Έτσι, μπορούμε να δεχτούμε ότι δια τής ισοκατανομής αυτής, όχι μόνο *αποτρέπεται η «στενομαλιά»* στο βαθμό που η ποικιλία των εμπειριών ενισχύει την ευρύτητα τής αντίληψής τους —δεδομένου ότι «ο πραγματικός πνευματικός πλούτος τού ατόμου εξαρτάται πλήρως από τον πλούτο των πραγματικών του σχέσεων»¹³¹— ενισχύοντας την πιθανότητα λήψης *συνετών* αποφάσεων, όχι μόνο αποφεύγεται η αντίθεση διαφερόντων, αλλά, επιπλέον, ότι στο πεδίο αυτό σφυρηλατείται η *κοινότητα διαφερόντων*. Αυτό, με τη σειρά του —και, εφόσον, παρά τη μειωμένη κατά άτομο διάρκεια τής εργασίας, η τελευταία παραμένει τέτοια—, αυξάνει τις πιθανότητες *κοινής συμφωνίας*, όχι μόνο για την ανάγκη επενδύσεων εν γένει —ανάγκη που φαίνεται να ικανοποιείται στις «κομμουνιστικές παροικίες»—, αλλά, και ειδικότερα για το σε ποιους τομείς πρέπει να γίνουν επενδύσεις οι οποίες στοχεύουν στην απαλλαγή τής κοινωνίας από τις «εργασίες»¹³².

¹³⁰ *MEW*, τ.3, *ό.π...*, σ., σ.26/66.

¹³¹ Στο ίδιο, σ.37/84.

¹³² Την λογική τής μείωσης τής εργασίας μέσα από την χρήση καινοτόμων παραγωγικών εργαλείων την συναντάμε επίσης στο πλαίσιο των «κομμουνιστικών παροικιών», βλ. Friedrich Engels, «Beschreibung der in neuerer Zeit entstandenen und noch bestehenden kommunistischen Ansiedlungen», *ό.π...*, σ.521. Μπορούμε επίσης να δεχτούμε ότι, στο πλαίσιο ενός συνετού σχεδιασμού, και όπως, άλλωστε, συμβαίνει στις «κομμουνιστικές παροικίες», προτεραιότητα κατάρτησης, μέσα από την εκμηχάνιση ή αυτοματοποίηση, θα έχουν εκείνες οι εργασίες που θεωρούνται απαραίτητες για την ζωή και ταυτόχρονα απαιτούν σημαντική ποσότητα ανθρώπινης παραγωγικής δραστηριότητας, ώστε να μειωθεί η εξάρτηση τής κοινωνίας από την *μεταβλητότητα* τής επιθυμίας για ανάληψη των εκείνων δραστηριοτήτων οι οποίες είναι περισσότερο πιεστικό να εκτελεστούν. Παρεμπιπτόντως, αξίζει να σημειώσουμε κάτι το οποίο ενδεχομένως τότε να μην ήταν σαφές, στον ίδιο βαθμό που

Επιπλέον, σε σχέση με τον ρόλο του *προγραμματισμού* είναι χρήσιμο να επισημανθεί και το εξής: Δεδομένου του βαθμού ανάπτυξης των υφιστάμενων παραγωγικών δυνάμεων, αλλά και ενός *συνετού* σχεδιασμού ή προγραμματισμού ο οποίος, αποβλέποντας στην αυτοδραστηριοποίηση, οδηγεί στην ικανοποίηση καταρχήν των πιεστικότερων αναγκών, καθίσταται εφικτή η ύπαρξη ενός *χρονικού περιθωρίου*. Το χρονικό αυτό περιθώριο παρέχει την δυνατότητα για έναν προγραμματισμό των παραγωγικών δραστηριοτήτων με περισσότερες εναλλακτικές λύσεις: πρόκειται, δηλαδή, για έναν περιθώριο το οποίο επιτρέπει στα άτομα να προσδιορίσουν το *πότε* θα αναλάβουν την εκάστοτε παραγωγική δραστηριότητα, αυξάνοντας έτσι τις πιθανότητες να αναληφθεί αυτή *οικειοθελώς*. Επίσης, το *περιθώριο* αυτό είναι που μπορεί να επιτρέψει στα άτομα να κάνουν «*σήμερα* το ένα και *αύριο* το άλλο» εντός της ίδιας της περιόδου ρύθμισης, όπως και το να κάνουν στην μία περίοδο ρύθμισης «το ένα», και σε μια επόμενη περίοδο ρύθμισης «το άλλο», δηλαδή να αποφεύγουν την ενασχόλησή τους με ένα μόνο αντικείμενο δραστηριότητας.

Από όσα έχουν ειπωθεί ως τώρα, βλέπουμε ότι υπάρχουν ορισμένες *πολιτικές* με *συγκεκριμένο* περιεχόμενο και στόχευση, οι οποίες συνάδουν με την κομμουνιστική ρύθμιση, δηλαδή με εκείνα τα προτάγματα που την καθιστούν τέτοια, και, οι οποίες, εν μέρει απαντώνται στις «κομμουνιστικές παροικίες». Τέτοιες στοχεύσεις είναι, για παράδειγμα, οι εξής: Η ανατροπή της θεώρησης ορισμένων δραστηριοτήτων ως «κατώτερων», το οποίο θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσα από την αναγνώριση της σημαντικότητας όλων των δραστηριοτήτων που θεωρούνται χρήσιμες· η ενίσχυση της επιθυμίας για την ανάληψη ποικιλίας δραστηριοτήτων· η ανάπτυξη τεχνολογιών που, αυξάνοντας την παραγωγικότητα, δίχως αύξηση της *έντασης* της δραστηριότητας, μειώνουν τον *χρόνο* δυσάρεστης δραστηριότητας. Επίσης, η ανάπτυξη και χρήση *βοηθητικών μέσων* —στοιχείο που συναντάμε επίσης στις «κομμουνιστικές παροικίες»— τα οποία περιορίζουν τα δυσάρεστα στοιχεία της δραστηριότητας¹³³.

Και στο σημείο αυτό της ανάλυσης θα μπορούσε κάποιος να προβάλλει μια *ένσταση*,

---

είναι σήμερα: ότι στο πλαίσιο της εναλλαγής των δραστηριοτήτων, αυξάνεται η πιθανότητα να μπορούν όλο και περισσότεροι άνθρωποι να συμβάλλουν με τις ιδέες τους στην βελτίωση της παραγωγικής διαδικασίας, προκειμένου να μειωθεί η «*δυσάρεστη*» παραγωγική δραστηριότητα.

¹³³ Για την χρήση βοηθητικών μέσων περιορισμού της δυσφορίας η οποία σχετίζεται με τον χαρακτήρα της δραστηριότητας, βλ. *στο ίδιο*, σ.521. Σε αυτές τις πολιτικές, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε την αντικατάσταση των *μέσων* ικανοποίησης των αναγκών, με άλλα μέσα τα οποία απαιτούν για τη δημιουργία τους λιγότερο χρονοβόρες παραγωγικές δραστηριότητες —πράγμα που δεν απαιτεί την *ποιοτική* ανάπτυξη της τεχνολογίας.

η οποία, όμως, δεν έγκειται στην υπαρκτή πιθανότητα να απομείνει ένα σύνολο δραστηριοτήτων, το οποίο σε πρώτη φάση θα συνεχίσει να νοείται ως «εργασία». Διότι αυτό έχει ήδη απαντηθεί δια τού ότι η *ισοκατανομή* της, σε συνδυασμό με την ελεύθερη συμφωνία των ατόμων —εκ τής οποίας έχει προκύψει, αφενός, ο καθορισμός των αναγκών και, αφετέρου, η ίδια η αρχή τής *ισοκατανομής*— παρακάμπτει τον μη οικειοθελή της χαρακτήρα. Η πιθανή ένσταση, λοιπόν, αφορά το ενδεχόμενο —λόγου χάρη, εξαιτίας λανθασμένων καταγραφών, ή ενός άστοχου προγραμματισμού, ή εξαιτίας άλλων έκτακτων συνθηκών που δεν μπορούσαν να προβλεφθούν— να πρέπει να μοιραστούν *άνισα* οι εναπομείνουσες εργασίες. Και αυτή η ένσταση μπορεί να απαντηθεί ως εξής: Όπως είδαμε, η ιδιοκτησία δεν αναφέρεται μόνο στα εργαλεία ή στα μέσα παραγωγής, δηλ. στο κεφάλαιο, αλλά και στην προς άρση «*άνιση*, τόσο ποσοτική όσο και ποιοτική, διαμοίραση της εργασίας και των προϊόντων της»¹³⁴. Όμως, η θέση ότι «στην οικειοποίηση των προλετάριων πρέπει να υπαχθεί ένα πλήθος από εργαλεία παραγωγής κάτω από κάθε άτομο και η ιδιοκτησία κάτω από όλους»¹³⁵, δείχνει ακριβώς ότι η «ιδιοκτησία», με την δεύτερή της έννοια, τίθεται υπό τον έλεγχο τής κοινωνίας. Έτσι, αν δεν θέλουμε να βιαστούμε να απορρίψουμε το αίτημα για κατάργηση τής ιδιοκτησίας, αφενός, και το αίτημα για υπαγωγή της υπό έλεγχό τής κοινωνίας, αφετέρου, ως *αντιφατικά*, μπορούμε να δεχτούμε ότι τα μέλη τής κοινωνίας μπορούν να αποφασίσουν την *προσωρινά* άνιση διαμοίραση τής εργασίας (ακόμα και των προϊόντων της), ακριβώς επειδή η περιοδικότητα τής επαναλαμβανόμενης ρύθμισης, καθιστά δυνατή την άρση τού *άνισου* αυτής τής διαμοίρασης, μέσα από την επόμενη ρύθμιση και προγραμματισμό. Και τούτο μάς δείχνει, αφενός ότι οι άνθρωποι ενδέχεται να δεχθούν *οικειοθελώς*, και μάλιστα υπό καθεστώς «ανισότητας», αυτό που αρχικά θεωρούν ως «εργασία», αλλά υπό την προϋπόθεση τής μετέπειτα άρσης της, και αφετέρου, ότι η εν λόγω υπαγωγή *δεν αναιρεί* τον σεβασμό και την επιδίωξη κατοχύρωσης τής ελευθερίας τού κάθε ατόμου από πλευράς κοινωνίας —πράγμα που, όπως είδαμε αποτελεί τον απώτερο στόχο τής κομμουνιστικής κοινωνίας.

Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι, στην λογική αυτή, η κομμουνιστική κοινωνία δεν αποτελεί κάποια μεταφυσική επιδίωξη *ερήμην* των ατομικών αναγκών, και ότι ούτε η

¹³⁴ *MEW*, τ.3, ό.π..., σ.Α'32/78.

¹³⁵ Στο ίδιο, σ.Β'67/126.

κοινωνία έχει κάποια «προτεραιότητα» δια της οποίας δικαιολογείται η παράβλεψη των επιθυμιών των μελών της. Από την ίδια σκοπιά, λαμβάνοντας υπόψη παράλληλα όσα έχουν ειπωθεί ως τώρα περί *άμεσης* συμμετοχής των μελών της κοινωνίας στις ρυθμίσεις, προκύπτει ότι, στο υπό εξέταση κείμενο, η «*κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας*» ούτε νοείται με την κοινότοπη έννοια της *κρατικοποίησης*, ούτε αναφέρεται μονάχα στην κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Αναφέρεται στην κοινωνικοποίηση, δηλαδή στην μέσα από την συμφωνία των μελών της κοινωνίας διαχείριση τόσο των εργαλείων παραγωγής όσο και της διαμοίρασης της παραγωγικής δραστηριότητας με τρόπο που να διασφαλίζεται η ισότητα όλων στα βάρη και τις απολαύσεις της κοινωνίας. Και από αυτό έπεται ότι η «*κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας*» μέσα από την κρατικοποίησή της, δεν συνιστά επίτευξη της κομμουνιστικής κοινωνίας, όπως και το ότι μια κοινωνία, στην οποία δεν απολαμβάνουν όλοι, αλλά μονάχα μια κοινωνική τάξη, λ.χ. η *αστική*, ή μονάχα ένα κοινωνικό στρώμα, λόγου χάρη μια *νομενκλατούρα* ή μια *κομματική γραφειοκρατία*, την οικειοθελή δραστηριότητα, την επιθυμητή από το ίδιο το κοινωνικό υποκείμενο «*προσωπική ανάπτυξη*» και «*προσωπική ελευθερία*», δεν μπορεί να λογιστεί ως κομμουνιστική.

Μια ακόμα πιθανή ένσταση θα μπορούσε να είναι ότι η επιδίωξη της πολύπλευρης δραστηριότητας αναιρεί την δυνατότητα εξειδίκευσης. Τούτο, όμως δεν ισχύει για τον εξής απλό λόγο: Τόσο η *ποικιλία των δραστηριοτήτων* όσο και η *διαμοίραση των δραστηριοτήτων*, δεν αποκλείει καθόλου αυτό που αποτελεί *μία* από τις προϋποθέσεις της εξειδίκευσης, δηλαδή την *ιδιαίτερη ή και εμφατική*, ποσοτικά ή ποιοτικά, ενασχόληση με κάποια δραστηριότητα. Διότι οι όποιες διαφορετικές μεταξύ τους ανειλημμένες δραστηριότητες —είτε στο πλαίσιο ενός *τμήματος* τού εργασιακού βίου, είτε στο πλαίσιο τού συνόλου της διάρκειας τού εργασιακού βίου— δεν είναι καθόλου απαραίτητο να διαρκούν *ίσο* μεταξύ τους χρόνο. Με άλλα λόγια μπορεί να ασχολείται κανείς —όχι αποκλειστικά με *ένα*, αλλά— με *περισσότερα* αντικείμενα, όμως, πρωτευόντως ή πρωτίστως λ.χ. με *ένα ή δύο*, και δευτερευόντως με τα υπόλοιπα. Και αν στην εξειδίκευση συμβάλλει το *ενδιαφέρον*, κι όχι η «*αδιαφορία*» —την οποία ήδη συναντήσαμε— τού ατόμου για την δραστηριότητά του, τότε η *επιδίωξη της*

αυτοδραστηριοποίησης αποκλείει κάθε τέτοια ένσταση.

Τέλος, σε ό,τι αφορά την εφικτότητα τής κομμουνιστικής κοινωνίας, θα πρέπει να παρατηρηθεί κάτι ακόμα το οποίο θα μας φανεί χρήσιμο και αργότερα: Έχουμε δει ήδη ότι το πρόταγμα τής κομμουνιστικής κοινωνίας δεν διατυπώνεται *ερήμην τής ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών*. Αντίθετα, είδαμε ότι οι συγγραφείς κάνουν λόγο, όχι μόνο για την κάλυψη αναγκών που διατηρούν τούς ανθρώπους στη ζωή, αλλά για πλήρη ικανοποίηση τόσο των «υλικών» όσο και των «πνευματικών» αναγκών. Έγινε επίσης σαφές, ότι η ικανοποίηση των αναγκών δεν πραγματώνεται εις βάρος μιας κοινωνικής τάξης, δηλαδή δια τής ανάθεσης των βαρών τής κοινωνίας σε μια τάξη, όχι μόνο επειδή καταργούνται οι τάξεις, αλλά και επειδή στην κομμουνιστική κοινωνία *ο καθένας* θα μπορεί να δραστηριοποιείται *οικειοθελώς*, πράγμα που απαιτεί *ο καθένας* να μπορεί να έχει τα *μέσα*¹³⁶ τα οποία θα του επιτρέψουν να ικανοποιήσει τις ανάγκες του, προκειμένου να είναι σε θέση να αυτοδραστηριοποιηθεί. Δεδομένου, όμως, ότι στόχος είναι «να καταστούν αδύνατα όλα όσα υφίστανται ανεξάρτητα από τα άτομα, *εφόσον*, ωστόσο, αυτά τα [ανεξαρτήτως από τα άτομα] υφιστάμενα δεν είναι τίποτα άλλο, παρά ένα προϊόν τής μέχρι τώρα επικοινωνίας-επαφής των ίδιων των ατόμων»¹³⁷, είναι προφανές ότι όλα τα παραπάνω δεν υπολογίζεται ότι θα γίνουν με τη βοήθεια κάποιας «μαγικής ράβδου». *Και τούτο, ασφαλώς είναι απαραίτητο να έχει συνειδητοποιηθεί* από τα άτομα. Η *αφετηρία* πραγμάτωσης τής κομμουνιστικής κοινωνίας είναι το σύνολο «των *τώρα* ανεπτυγμένων *δυνάμεων παραγωγής φυσικά*»¹³⁸ και, επομένως, τα εργαλεία παραγωγής που η κοινωνία αυτή έχει ήδη παράξει, και όχι οι υφιστάμενες *παραγωγικές σχέσεις* οι οποίες θεωρούνται ανατρέψιμες —και μάλιστα ανατρέψιμες *παρά την ύπαρξη των υφιστάμενων παραγωγικών δυνάμεων*. Και ακριβώς το πρώτο σκέλος αυτής τής διαπίστωσης μάς δείχνει ότι *ίδιες* παραγωγικές δυνάμεις —εάν με αυτές εννοούνται τα «υλικά» παραγωγικά εργαλεία, ο κατασκευασμένος «υλικός» συντελεστής παραγωγής— μπορούν να αποτελούν την «βάση» *εντελώς διαφορετικών κοινωνικών σχέσεων, εντελώς διαφορετικών κοινωνικών σχηματισμών*, όπως επίσης και το ότι αυτές, οι *τώρα* υφιστάμενες παραγωγικές δυνάμεις, ούτε

¹³⁶ Στο *ίδιο*, σ.74/115.

¹³⁷ Στο *ίδιο*, σ.70/119 (η υπογράμμιση δική μου).

¹³⁸ Στο *ίδιο*, σ.74/118.

λειτουργούν από μόνες τους, ούτε συνιστούν παράγοντα που καθιστά αναγκαστικά αδύνατη την κοινωνική αλλαγή, δεδομένου ότι το πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων, άρα των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων, είναι εκείνο που καθορίζει τις επιδράσεις των παραγωγικών εργαλείων και το εάν αυτά λειτουργούν ή όχι ως δυνάμεις «καταστροφής»¹³⁹. Η κατά αυτόν τον τρόπο εννοούμενη «βάση», λοιπόν, νοείται ως αναγκαία, αλλά όχι ως επαρκής προϋπόθεση κοινωνικής αλλαγής.

---

¹³⁹ Στο ίδιο, σ.Β'59/109.

2. ΟΡΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ: ΟΙΚΕΙΟΠΟΙΗΣΗ, ΣΥΝΕΝΩΣΗ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Μετά την ανάλυση τής εφικτότητας τής κομμουνιστικής κοινωνίας φτάνουμε, λοιπόν, στον *τρίτο λόγο*, τής παράθεσης των πέντε αποσπασμάτων που αναφέρονται στο περιεχόμενο τής κομμουνιστικής κοινωνίας, ο οποίος συνίσταται στο ότι αυτά τα παραθέματα μάς εισάγουν, καταρχήν μέσα από το ζήτημα τής *οικειοποίησης* [Aneignung]¹⁴⁰ και τής *συνένωσης* [Vereinigung]¹⁴¹, στην προβληματική των όρων και προϋποθέσεων που θεωρούνται *απαραίτητες* για την πραγμάτωση τής κομμουνιστικής κοινωνίας, καθώς και στα βήματα που πρέπει να προηγηθούν.

Από όσα έχουν εκτεθεί ως τώρα, έχει καταστεί σαφές ότι το απώτερο πολιτικό πρόταγμα, η ελευθερία για όλους, περνάει μέσα από την άρση τού καταμερισμού τής εργασίας, αλλά και μέσα από την άρση τής *ανοικειότητας* [Fremdheit] με την οποία οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν την κοινωνική κατάσταση —κατάσταση η οποία συνίσταται στις ίδιες τις πρακτικές τους. Όμως, τόσο το *αίτημα για ελευθερία*, όσο και η *άρση αυτής τής ανοικειότητας* —*ανοικειότητα*, την οποία, οι «φιλόσοφοι» κατανοούν ως «*αποξένωση*»¹⁴²—, δεν είναι ζητήματα άγνωστα για τούς «φιλοσόφους» με τους

¹⁴⁰ Ο όρος «Aneignung» έχει μεταφραστεί ως «ιδιοποίηση». Όμως, δεδομένου ότι η ιδιοποίηση σημαίνει ότι καθιστώ κάτι δικό μου με αθέμιτο τρόπο, η μεταφραστική αυτή επιλογή υπαινίσσεται ότι το προλεταριάτο καθιστά δικό του κάτι *αθέμιτα*. Επιπλέον, η ιδιοποίηση συνειρμικά παραπέμπει στην αλλαγή ιδιοκτησίας, το οποίο όμως δεν σημαίνει απαραίτητα ότι ο (καινούργιος) ιδιοκτήτης *διαχειρίζεται* την ιδιοκτησία. Όμως, όπως είδαμε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, στην λογική τού υπό εξέταση κειμένου, είναι φανερό ότι η διαχείριση των κοινωνικών πραγμάτων θεωρείται ότι θα πρέπει να ανήκει στο προλεταριάτο ή, γενικότερα στο σύνολο των ατόμων μιας κοινωνίας. Επίσης θεωρώ ότι, προκειμένου να εκφραστεί με περισσότερη σαφήνεια, αφενός, η απόρριψη τής ανοικειότητας ή ξενότητας [Fremdheit] με την οποία συμπεριφέρονται τα άτομα στις ίδιες τους τις πράξεις, και, αφετέρου, το αίτημα επανάκτησης τού ελέγχου των κοινωνικών πραγμάτων, είναι προτιμότερη η απόδοση τού όρου —παρότι θεωρείται σχεδόν συνώνυμος με την «ιδιοποίηση»— ως «*οικειοποίηση*» τόσο υπό την έννοια ότι «κάτι καθίσταται *οικείο*», όσο και υπό την έννοια, για παράδειγμα τής «*οικειοποίησης* μιας αντίληψης ή θεωρητικής τοποθέτησης ή μιας διαδικασίας» δηλαδή τής *κατανόησης* ή και εφαρμογής της. Τέλος, στην γερμανική γλώσσα ο όρος «Aneignung» σημαίνει τόσο το να καταστεί κάτι ξένο, ή μη ανήκον σε κάποιον, ιδιοκτησία κάποιου άλλου, όσο και την εκμάθηση, κατανόηση και εσωτερίκευση γνώσεων ή δεξιοτήτων.

¹⁴¹ Είναι χρήσιμο να έχουμε υπόψη ότι, την εποχή εκείνη, ο όρος αυτός, πιθανόν, να μην περιοριζόταν στην έννοια τής «συνένωσης», αλλά να εμπεριείχε επίσης και την έννοια τής «συναίνεσης» ή «συνεννόησης». Για αυτήν την χρήση τού όρου «vereinigen» και «Vereinigung», από γραμματικής σκοπιάς, από τον Ένγκελς, με την έννοια τής «συναίνεσης» ή «συνεννόησης» πρβλ. το Friedrich Engels, «Beschreibung der in neuerer Zeit entstandenen und noch bestehenden kommunistischen Ansiedlungen», *ό.π...*, σ.522 και σ.529, αντίστοιχα. Επιπλέον άλλωστε, καθώς εδώ η «συνένωση» ασφαλώς δεν σημαίνει καθόλου κάποιου είδους συνένωση των *σωμάτων* των ατόμων, δηλαδή κάποιου είδους *κυριολεκτικής* συνένωσης *υλών ή υλικών*, θα πρέπει να δεχτούμε ότι και εδώ ισχύει αυτό που ισχύει για κάθε μη κυριολεκτική συνένωση: ότι τούτη προϋποθέτει μια «συναίνεση».

¹⁴² *MEW*, τ.3, *ό.π...*, σ.34/81.

οποίους οι συγγραφείς αντιπαράτιθενται. Αντίθετα, διαφαίνεται ξεκάθαρα ότι τα ζητούμενα αυτά οι συγγραφείς τα μοιράζονται, ως θετικούς προσανατολισμούς —αν και μέσα από μια διαφορετική θεωρητική θεμελίωση, όπως έχω υποσημειώσει εξ αρχής—, από κοινού με τους «φιλοσόφους» —παρότι αμφισβητείται η ειλικρίνεια των τελευταίων¹⁴³—, αφού οι πρώτοι θεωρούν ότι:

«Τα άτομα, τα οποία δεν υπάγονται πια στον καταμερισμό της εργασίας, οι φιλόσοφοι τα φαντάστηκαν ως ιδεώδες υπό την ονομασία "Ο άνθρωπος", και την όλη από εμάς [θεωρητικά] αναπτυγμένη διαδικασία [της ιστορίας], την συνέλαβαν ως την διαδικασία εξέλιξης "Τού ανθρώπου" [...] Έτσι, η όλη διαδικασία συνελήφθη ως διαδικασία αυτο-αποξένωσης "Τού ανθρώπου" [...]»¹⁴⁴

Η ουσιώδης διαφωνία με τους «φιλοσόφους» —πέρα από το ζήτημα της θεμελίωσης— έγκειται στον τρόπο, στην διαδικασία πραγμάτωσης αυτών των στοιχείων.

Είναι, όμως, σημαντικό να δούμε σε τι ακριβώς συνίσταται η διαφωνία περί της διαδικασίας αυτής. Διότι, θα μπορούσε κανείς —παρερμηνεύοντας¹⁴⁵ το συμπέρασμα «ότι, δεν είναι η κριτική, αλλά η επανάσταση η κινητήριος δύναμη της ιστορίας»¹⁴⁶— να νομίσει ότι τα συνειδησιακά περιεχόμενα, και ειδικότερα η κριτική, είναι εντελώς άσχετα ή αδιάφορα για την επίτευξη τού διερευνούμενου ως προς την δυνατότητα πραγμάτωσής του στόχου κοινωνικής μεταβολής. Όμοια μπορεί να σκεφτεί κανείς εάν επιλεκτικά αρκестεί σε ορισμένες άλλες διατυπώσεις, όπως στην περίπτωση όπου οι συγγραφείς μέμφονται τους «φιλοσόφους» για την αποτελεσματικότητα της θεωρητικής δραστηριοποίησης των τελευταίων:

«Αυτό το άθροισμα από παραγωγικές ικανότητες, κεφάλαια και κοινωνικές μορφές επικοινωνίας-επαφής, το οποίο κάθε άτομο και κάθε γενιά προ-ανευρίσκει ως κάτι δοσμένο, είναι το πραγματικό θεμέλιο αυτού, που οι φιλόσοφοι φαντάστηκαν ως "υπόσταση" και "ουσία τού ανθρώπου", αυτού που θεοποίησαν και καταπολέμησαν, ένα πραγματικό θεμέλιο, το οποίο δεν διασαλεύεται στο ελάχιστο στις επιδράσεις και τις επιρροές του πάνω στην εξέλιξη των ανθρώπων μέσα από το ότι αυτοί οι φιλόσοφοι καταφέρνουν εναντίον του ως "Αυτοσυνείδηση" και ως "Μοναδικόί"».¹⁴⁷

¹⁴³ Βλ., για παράδειγμα, στο ίδιο, υποσημ. σ.379.

¹⁴⁴ Βλ. στο ίδιο, σ.69/127 (Οι υπογραμμίσεις δικές μου).

¹⁴⁵ Μιλώ για παρερμηνεία, διότι δεν χρειάζεται καν να λάβουμε υπόψη μας το πασιφανές, δηλαδή ότι, εδώ, οι συγγραφείς με τον όρο «κριτική» αναφέρονται στις αντιλήψεις των «φιλοσόφων», και όχι στην δική τους κριτική. Αυτό που χρειάζεται να προσέξουμε είναι ότι όποιου τύπου κι αν είναι η κριτική, «δεν είναι η κριτική, αλλά η επανάσταση η κινητήριος δύναμη της ιστορίας». Διότι από την θέση ότι η επανάσταση προκαλεί τις σημαντικές ιστορικές μεταβολές, δεν έπεται καθόλου ότι ο ρόλος της κριτικής είναι *ανύπαρκτος*, ότι δηλαδή η ίδια αποτελεί *μη σχετιζόμενο παράγοντα*, αλλά, μονάχα ότι αποτελεί *ανεπαρκή* όρο για σημαντικές ιστορικές μεταβολές.

¹⁴⁶ Βλ., στο ίδιο, σ.37/87.

¹⁴⁷ Βλ., στο ίδιο, σ.37/87, (οι υπογραμμίσεις δικές μου). Και εδώ είναι σαφές ότι η αναποτελεσματικότητα των «φιλοσόφων» σχετίζεται *ειδικά με τις δικές τους* αντιλήψεις. Άλλωστε, η κριτική των «φιλοσόφων» θεωρείται κακής ποιότητας (στο ίδιο, σ.17/56), αλλά και —όπως θα δούμε ευθύς αμέσως— προβληματική στο βαθμό που παραβλέπει το απαραίτητο της δράσης και δεν προσανατολίζει στην τελευταία.

Το ίδιο παραπλανητικά *ενδέχεται*¹⁴⁸ να λειτουργήσει και η θέση, σύμφωνα με την οποία: «Η μετατροπή των προσωπικών δυνάμεων (σχέσεων) σε αντικειμενικές μέσω του καταμερισμού της εργασίας δεν μπορεί πάλι να αρθεί δια τού να αποβάλλει κανείς από το μυαλό του την γενική νοητική παράσταση περί αυτού, αλλά μονάχα δια τούτου, ότι τα άτομα υπαγάγουν ξανά κάτω από τον εαυτό τους αυτές τις αντικειμενικές δυνάμεις και [δια τού ότι] αίρουν τον καταμερισμό της εργασίας.»¹⁴⁹

Όμως, μια *μη επιλεκτική* ανάγνωση διασαφηνίζει τα πράγματα ευθύς αμέσως, αφού οι συγγραφείς ξεκαθαρίζουν τη θέση τους σε αρκετά σημεία, μέσα από τις αντιρρήσεις τους. Συγκεκριμένα, σε ό,τι αφορά την επίδραση των συνειδησιακών περιεχομένων εν γένει στις πρακτικές των ανθρώπων σημειώνεται ότι μέσα από την ιστοριογραφία των «φιλοσόφων»:

«Η “φανταστικά πλασμένη εκτίμηση”, η “νοητική παράσταση” αυτών των συγκεκριμένων ανθρώπων περί της πραγματικής τους πρακτικής μεταμορφώνεται στην *μόνη* συγκεκριμένη και ενεργή δύναμη, η οποία εξουσιάζει και καθορίζει την πρακτική αυτών των ανθρώπων.»¹⁵⁰

Η αντίρρηση εντοπίζεται λοιπόν στο ότι τα συνειδησιακά περιεχόμενα δεν προσδιορίζουν *από μόνα τους ή αυτοτελώς* την πρακτική των ανθρώπων. Πολύ περισσότερο, τα συνειδησιακά περιεχόμενα, παρότι μπορούν να λαμβάνουν την μορφή *κριτικής*, δεν μπορούν να καθορίσουν *αυτοτελώς* την πορεία της ιστορίας, όπως, εσφαλμένα, πιστεύει, σύμφωνα με τους συγγραφείς, ο Μπάουερ (Bauer), ο οποίος, κατά τούς ίδιους, «φτάνει μάλιστα στο σημείο, να ισχυρίζεται, πως, *μονάχα* “η κριτική και οι κριτικοί τάχα δημιούργησαν την ιστορία”» [sic!].¹⁵¹ Και τονίζω, εδώ το «αυτοτελώς», ακριβώς επειδή από την άλλη, η κριτική φαίνεται να έχει στην αντίληψη των συγγραφέων την σημασία της¹⁵², καθώς, επιπρόσθετα, αφενός, μια από τις συγκεκριμένες μομφές που αποδίδονται στον Φόιερμπαχ είναι ότι αυτός «Δεν παρέχει καμία κριτική των τωρινών συνθηκών ζωής»¹⁵³ και, αφετέρου, προσάπτεται σε αυτόν ότι «αυτός θέλει δηλαδή, όπως οι υπόλοιποι θεωρητικοί, να παράξει *μονάχα* μια σωστή συνείδηση [αντίληψη] για ένα *υφιστάμενο γεγονός*»¹⁵⁴.

¹⁴⁸ Λέω «ενδέχεται», διότι το ότι η υπαγωγή των δυνάμεων, δηλαδή της ίδιας της ανθρώπινης δραστηριότητας, υπό τον έλεγχο των ατόμων, όπως και η άρση του καταμερισμού της εργασίας, νοούνται ως *απαραίτητοι* όροι για τον εν λόγω στόχο, καταρχήν, δεν σημαίνει καθόλου απαραίτητα ότι η αλλαγή αντιλήψεων είναι *μη συσχετιζόμενη* με τον στόχο, αλλά ότι η αλλαγή αντιλήψεων θεωρείται *ανεπαρκής* για τον στόχο αυτόν.

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σ.74/115.

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σ.39/88 (η υπογράμμιση δική μου).

¹⁵¹ Στο ίδιο, σ.40/90 (η υπογράμμιση δική μου).

¹⁵² Ακόμη και στην κριτική των «φιλοσόφων» αναγνωρίζονται κάποια—παρότι, «μονόπλευρα» ή «ασήμαντα», εντούτοις— θετικά αποτελέσματα («διαυγάσεις»), βλ., στο ίδιο, σ.Β'19[20]/59. Αντίστοιχα αναγνωρίζεται μια ορισμένη αξία της θεωρητικής παραγωγής του Φόιερμπαχ, παρά τα όριά της, βλ. στο ίδιο, σ.41/92.

¹⁵³ Στο ίδιο, σ.44/72.

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σ.41/92, (η υπογράμμιση της λέξης «μονάχα», δική μου).

Ουσιαστικά, λοιπόν, η διαφωνία των συγγραφέων έγκειται σε δύο σημεία: *Πρώτον*, στην αποδιδόμενη στους «φιλοσόφους» θέση περί τής *επάρκειας* τής θεωρητικής *κριτικής* δραστηριότητας προκειμένου να επιτευχθεί η άρση τής δεδομένης κοινωνικής πραγματικότητας, αφού:

«Οι νεότεροι από αυτούς [τούς νεοχεγκελιανούς φιλοσόφους] έχουν βρει την σωστή έκφραση για την δραστηριότητά τους, όταν ισχυρίζονται ότι πολεμούν μονάχα ενάντια σε "φράσεις". Όμως τούτοι ξεχνούν ότι σε αυτές τις ίδιες τις φράσεις δεν αντιπαραθέτουν τίποτα παρά μόνο φράσεις και ότι αυτοί δεν αντιμάχονται κατά κανέναν τρόπο τον πραγματικά υφιστάμενο κόσμο όταν αντιμάχονται *μονάχα* τις φράσεις αυτού του κόσμου»¹⁵⁵

Κατά δεύτερον, η διαφωνία έγκειται στην αποδιδόμενη στους «φιλοσόφους» θέση, περί τής *επάρκειας* τής *αλλαγής των συνειδησιακών περιεχομένων* των ανθρώπων προκειμένου να επιτευχθεί η άρση τής δεδομένης κοινωνικής πραγματικότητας —θέση, η οποία καταλήγει ως εξής:

«Ας τούς μάθουμε να αντικαταστήσουν τις φανταστικά πλασμένες εκτιμήσεις με σκέψεις, οι οποίες ανταποκρίνονται στη ουσία τού ανθρώπου, λέει ο ένας, να συμπεριφέρονται κριτικά προς αυτές, λέει ο άλλος, να τις αποβάλλουν από το κεφάλι τους, λέει ο τρίτος, και — η υφιστάμενη πραγματικότητα θα καταρρεύσει.»¹⁵⁶

Πρωτίτερα, λοιπόν, είδαμε ότι μια ριζική κοινωνική μεταβολή απαιτεί συγκεκριμένες *διευθετήσεις* οι οποίες αφορούν τη *λειτουργία τής κοινωνίας*, όπως είναι η άρση ατομικής ιδιοκτησίας, τής εργασίας και τού καταμερισμού της, προκειμένου να μπορούν να επιτευχθούν τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα. Τώρα, βλέπουμε ότι αυτά δεν επιτυγχάνονται με *μόνη* την κριτική ή με *μόνη* την αλλαγή συνειδησιακών περιεχομένων. Απαιτούνται πρακτικές και δράσεις οι οποίες συμπεριλαμβάνονται στην *αντιπρόταση* των συγγραφέων περί τής διαδικασίας τής ριζικής κοινωνικής μεταβολής, και τις οποίες θα εξετάσουμε μία προς μία, εκκινώντας από τα στοιχεία τής «*συνένωσης*» και τής «*οικειοποίησης*» που ήδη συναντήσαμε.

Το *απαραίτητο* τής οικειοποίησης —το οποίο, προφανώς, συνάγεται από τον τρόπο δράσης των μελών των «κομμουνιστικών παροικιών» ως προς τα αποτελέσματα ή τις

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σ.Β' 19/59, (η υπογράμμιση τού «μονάχα» είναι δική μου).

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σ 13/53. Μεταφράζω το «Lehren», όχι ως «*διδάσκουμε*», αλλά με μια άλλη έννοια που έχει στην γερμανική γλώσσα, δηλαδή ως «*μάθουμε*» (σε άλλους), προκειμένου να αποφευχθεί η παρανόηση ότι η μομφή σχετίζεται με την ενδεχόμενη *αναποτελεσματικότητα* τής διδασκαλίας ως διαδικασίας μετάδοσης γνώσεων. Διότι, από το κομμάτι τής παραγράφου που παραλείπω, προκύπτει ότι η μομφή βρίσκεται στην θέση ότι τα συνειδησιακά περιεχόμενα και η αλλαγή τους είναι ο *μόνος* παράγοντας που καθορίζει την δράση των ανθρώπων, και, κατ' επέκταση, ο *επαρκής* για την άρση τής υφιστάμενης κοινωνικής κατάστασης παράγοντας.

λειτουργίες τής οικειοποίησης— προκύπτει ως όρος, ως ειδικός τρόπος, προκειμένου να επιτευχθεί μια σειρά από συγκεκριμένους στόχους.

Ειδικότερα, και κατά πρώτον, η οικειοποίηση είναι αναγκαία για την επίτευξη τής άρσης τής ατομικής ιδιοκτησίας, αφού: «*Με την οικειοποίηση των ολοκληρωμένων παραγωγικών δυνάμεων δια των συνενωμένων ατόμων παύει η ατομική ιδιοκτησία*».¹⁵⁷ Ουσιαστικά, δηλαδή, η οικειοποίηση σημαίνει εδώ τον κοινωνικό έλεγχο των παραγωγικών δυνάμεων. Κατά δεύτερον, σε σχέση και με την *υφιστάμενη* κοινωνική κατάσταση, η οικειοποίηση νοείται, ως *απαραίτητη* προϋπόθεση για την διασφάλιση τής ύπαρξης των ατόμων, αλλά και ως αναγκαίο μέσο προκειμένου να τα οδηγήσει στην *αυτοδραστηριοποίηση*, καθώς «πρέπει τα άτομα να *οικειοποιηθούν* την υφιστάμενη ολότητα παραγωγικών δυνάμεων, όχι μονάχα *προκειμένου να φτάσουν στην αυτοδραστηριοποίησή τους*, αλλά και ήδη καταρχήν προκειμένου να *διασφαλίσουν την ύπαρξή τους*».¹⁵⁸ Και, κατ' επέκταση, τρίτον, η *πλήρης αυτοδραστηριοποίηση των προλετάρων* δεν είναι εφικτή δίχως την οικειοποίηση αφού η πρώτη «υφίσταται μέσα στην οικειοποίηση μιας ολότητας παραγωγικών δυνάμεων».¹⁵⁹

Όμως, οι συγγραφείς γνωρίζουν πολύ καλά ότι η οικειοποίηση αυτή έχει ουσιαστική αξία μόνο εάν και εφόσον οδηγεί —έστω και σταδιακά— στα παραπάνω αποτελέσματα. Και τούτο δεν αποτελεί απλώς μια διαπίστωση που μπορούμε να συνάγουμε από τα παραπάνω στοιχεία. Προκύπτει με σαφή τρόπο, από το γεγονός ότι οι συγγραφείς διαπιστώνουν την ανεπάρκεια ιστορικά προηγηθείσων οικειοποιήσεων, αφού: «Σε όλες τις μέχρι τούδε οικειοποιήσεις παρέμενε ένα πλήθος από άτομα υπαγμένο κάτω από ένα και μόνο παραγωγικό εργαλείο».¹⁶⁰

Και η προβληματικότητα προηγηθείσων οικειοποιήσεων δεν προκύπτει από το κριτήριο τού εάν αυτές έχουν συμβεί με *επαναστατικό ή όχι* τρόπο αλλά από τα αποτελέσματά τους —αφού, άλλωστε, και οι *επαναστατικές* οικειοποιήσεις είχαν μη ικανοποιητικά αποτελέσματα— τα οποία σχετίζονται με αναποτελεσματικές επιλογές ή διευθετήσεις, οι οποίες, με την σειρά τους, ανάγονται σε ελλειπίες και, για αυτό, *προβληματικές προϋποθέσεις*:

¹⁵⁷ Στο ίδιο, σ.Β'68/127, (οι υπογραμμίσεις δικές μου).

¹⁵⁸ Στο ίδιο, σ.Β'67/126 (οι υπογραμμίσεις δικές μου).

¹⁵⁹ Στο ίδιο, σ.Β'67/126 (οι υπογραμμίσεις δικές μου).

¹⁶⁰ Στο ίδιο, σ.Β'67/126 (οι υπογραμμίσεις δικές μου).

«Όλες οι πρότερες επαναστατικές οικειοποιήσεις ήταν στενόμυαλες· άτομα, των οποίων η αυτοδραστηριοποίηση ήταν, εξαιτίας ενός περιορισμένου παραγωγικού εργαλείου και μιας περιορισμένης επικοινωνίας-επαφής, στενόμυαλη, οικειοποιήθηκαν αυτό το περιορισμένο εργαλείο και επέφεραν έτσι μονάχα μια νέα στενοκεφαλιά. Το παραγωγικό τους εργαλείο έγινε η ιδιοκτησία τους, αλλά αυτά τα ίδια [τα άτομα] παρέμειναν υπαγμένα κάτω από τον καταμερισμό τής εργασίας και το παραγωγικό τους εργαλείο.»¹⁶¹

Με άλλα λόγια, αντί τα άτομα να πάρουν τον έλεγχο τής ζωής στα χέρια τους, αίροντας τον καταμερισμό τής εργασίας και ελέγχοντας τα εργαλεία τους, παρήγαγαν έναν νέο περιορισμό, αφού παρέμειναν υπαγμένα κάτω από τον καταμερισμό τής εργασίας και κάτω από τα εργαλεία τους, δεδομένου ότι το κάθε άτομο αρκέστηκε απλώς στο να καταστήσει ένα εργαλείο *ιδιοκτησία* του. Και τούτη η, ουσιαστικά «εφησυχασμένη», διευθέτηση θεωρείται ότι αντιστοιχεί —προφανώς, όχι σε άτομα αποκλεισμένα από κάθε αυτοδραστηριοποίηση, των οποίων η καταπίεση είναι *πλήρης* δεδομένης τής ανυπαρξίας μιας μερικής διεξόδου, όπως συμβαίνει με τούς σύγχρονους προλετάριους αλλά— σε στοχεύσεις ατόμων που αυτοδραστηριοποιούνται μεν, πλην όμως *περιορισμένα*. Και το περιορισμένο τής αυτοδραστηριοποίησης αυτής —και, εδώ, αξίζει να θυμηθούμε ότι ο πραγματικός πνευματικός πλούτος εξαρτάται από την ποικιλία των σχέσεων των ανθρώπων, τόσο με τα αντικείμενα όσο και με τούς άλλους ανθρώπους— προέρχεται από την σχέση των ατόμων με τα εργαλεία παραγωγής, τα οποία, όμως, είναι περιορισμένα —προφανώς, είτε ως προς την μεταξύ τους διαφοροποίηση είτε ως προς την πολυπλοκότητά τους (όπου αμφότερες πτυχές εκβάλλουν στο ίδιο στοιχείο που είναι η *ποικιλία*, το *μη μονοδιάστατο* τής ενασχόλησης)—, αλλά και από την περιορισμένη *επικοινωνία-επαφή* τους, η οποία, προφανώς, περιορίζει τα άτομα, καταρχήν, ως προς το να έρθουν σε *πληρέστερη* επικοινωνία, τόσο μεταξύ τους όσο και με άλλους, και, κατ' επέκταση, ως προς το να έρθουν σε επαφή με μια μεγαλύτερη ποικιλία παραγωγικών εργαλείων.

Από τα αμέσως προηγηθέντα, αντιλαμβανόμαστε στην ακόλουθη διατύπωση το νόημα τής *συσχέτισης των παραγωγικών εργαλείων με τις ικανότητες των ατόμων*, αλλά και την *μία* πλευρά τού αιτήματος οικειοποίησης τής *ολότητας* των παραγωγικών δυνάμεων:

«Η οικειοποίηση αυτών των δυνάμεων [των παραγωγικών] δεν έχει καθαυτή τίποτα παραπάνω πέρα

¹⁶¹ Στο *ίδιο*, σ. Β'67/126.

από την ανάπτυξη των στα υλικά εργαλεία παραγωγής ανταποκρινόμενων ατομικών ικανοτήτων. Η οικειοποίηση μιας *ολότητας* παραγωγικών εργαλείων είναι, ήδη εξαιτίας αυτού, η ανάπτυξη μιας *ολότητας* ικανοτήτων μέσα στα ίδια τα άτομα. Η οικειοποίηση είναι, κατ' επέκταση, εξαρτημένη από τα οικειοποιούντα άτομα. Μονάχα οι από *κάθε* αυτοδραστηριοποίηση πλήρως αποκλεισμένοι προλετάριοι τού παρόντος είναι σε θέση να επιτύχουν την πλήρη τους, όχι πια στενόμυαλη, αυτοδραστηριοποίηση, η οποία υφίσταται μέσα στην οικειοποίηση μιας *ολότητας* παραγωγικών δυνάμεων και στην με αυτήν [την οικειοποίηση] αποκρυσταλλωμένη ανάπτυξη μιας ολότητας από ικανότητες.»¹⁶²

Ουσιαστικά, δηλαδή, αφενός, τα διαθέσιμα παραγωγικά εργαλεία συνιστούν ένδειξη των ικανοτήτων των ατόμων που τα δημιούργησαν, και αφετέρου, η *σχέση* των ατόμων με τα παραγωγικά εργαλεία, κι όχι η *ύπαρξη* των εργαλείων *αφ' εαυτή*, διαμορφώνει, σταδιακά, τις αντίστοιχες ικανότητές τους¹⁶³. Επίσης, αντιλαμβανόμαστε, για ποιον λόγο θα πρέπει τα άτομα να οικειοποιηθούν, όχι το καθένα ένα περιορισμένο παραγωγικό εργαλείο, αλλά, όλα μαζί, μια *ολότητα* παραγωγικών εργαλείων.

Η οικειοποίηση, όμως, εξαρτάται επιπλέον και καταρχήν από τον *οικουμενικό* χαρακτήρα τού *αντικειμένου* της —το οποίο, βεβαίως, συνίσταται, όχι μόνο στις παραγωγικές δυνάμεις, αλλά και στην *επικοινωνία-επαφή*. Επιπλέον, και η ίδια η οικειοποίηση θα πρέπει να έχει έναν αντίστοιχα *οικουμενικό* χαρακτήρα. Συγκεκριμένα:

«Αυτή η οικειοποίηση είναι καταρχήν εξαρτημένη δια τού προς οικειοποίηση αντικειμένου —τις σε μια ολότητα εξελιγμένες και μονάχα εντός μιας οικουμενικής επικοινωνίας-επαφής υπάρχουσες παραγωγικές δυνάμεις. Αυτή η οικειοποίηση θα πρέπει, λοιπόν, ήδη από αυτήν την πλευρά, να έχει έναν στις παραγωγικές δυνάμεις και στην επικοινωνία-επαφή ανταποκρινόμενο οικουμενικό χαρακτήρα.»¹⁶⁴

Αυτή, η από πλευράς προλετάριων οικειοποίηση διαφοροποιείται ως προς τα *αποτελέσματα* που επιφέρει, αλλά και ως προς το *περιεχόμενο* στο οποίο συνίσταται — ένα περιεχόμενο το οποίο ανευρίσκεται στις «κομμουνιστικές παροικίες»¹⁶⁵ και, στη λογική αυτή, *αντιδιαστέλλόμενο* παράλληλα με εκείνο προηγούμενων οικειοποιήσεων,

¹⁶² Στο ίδιο, σ.Β'67/126 (οι υπογραμμίσεις δικές μου).

¹⁶³ Και εάν από αυτό προκύπτει λογικά ότι οι προλετάριοι είναι περιορισμένων ικανοτήτων, καταλαβαίνουμε ότι το απαραίτητο της συνένωσης την οποία θα εξετάσουμε στη συνέχεια, πιθανώς, συνίσταται ακριβώς στην λογική της δημιουργίας ενός «συλλογικού υποκειμένου», τού οποίου τα επιμέρους άτομα που το αποτελούν, συνενώνονται, ακριβώς και για τον πρόσθετο λόγο ότι το καθένα από μόνο του είναι προφανώς, όχι μονάχα αδύναμο και ανίκανο να ανατρέψει την υφιστάμενη κοινωνική κατάσταση, αλλά και, προς το παρόν, ανίκανο να φτιάξει μια νέα κοινωνία. Αυτήν την *παροντική* έλλειψη ικανοτήτων, είναι που οι συγγραφείς αναγνωρίζουν θεωρώντας *πιθανό* τούτη να ανατραπεί, όχι μόνο έμμεσα δια του ότι τα άτομα γίνονται παγκόσμια ιστορικά μέσα από την παγκοσμιοποίηση των σχέσεων που τα συνδέουν, αλλά και άμεσα εντός της επανάστασης, βλ. στο ίδιο, σσ.69/85.

¹⁶⁴ Στο ίδιο, σ.Β'67/126.

¹⁶⁵ Βλ. γενικά στο Friedrich Engels, «Beschreibung der in neuerer Zeit entstandenen und noch bestehenden kommunistischen Ansiedlungen».

προεκτείνεται στην παρούσα κατάσταση ως στόχος. Έτσι, «στην οικειοποίηση των προλεταρίων πρέπει να υπαχθεί ένα πλήθος από εργαλεία παραγωγής κάτω από *κάθε* άτομο και η ιδιοκτησία κάτω από *όλους*. Η μοντέρνα οικουμενική επικοινωνία-επαφή δεν μπορεί να υπαχθεί διαφορετικά κάτω από τα άτομα, παρά μέσω τούτου, ότι αυτή θα υπαχθεί κάτω από *όλους*»¹⁶⁶.

Πέραν των παραπάνω, η οικειοποίηση τού συγκεκριμένου είδους είναι *επιπλέον* εξαρτημένη, από τις απαραίτητες *προϋποθέσεις* επίτευξής της, οι οποίες, όμως πρέπει να *προηγηθούν*. Εκκινώντας, λοιπόν, οι συγγραφείς, από την επιδιωκτέα οικειοποίηση επιχειρούν να φτάσουν στις αναγκαίες προϋποθέσεις της, προσδιορίζοντάς τις:

«Η οικειοποίηση είναι κατ' επέκταση εξαρτημένη από το είδος και τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να πραγματωθεί. Τούτη μπορεί μονάχα να πραγματωθεί *μέσω μιας συνένωσης*, η οποία, από τον ίδιο τον χαρακτήρα τού προλεταριάτου, μπορεί να είναι μονάχα μια *οικουμενική*, και *μέσω μιας επανάστασης*, εντός τής οποίας, αφενός, η δύναμη τού μέχρι τούδε τρόπου παραγωγής και επικοινωνίας-επαφής, και τής κοινωνικής διάρθρωσης ανατρέπεται, και, αφετέρου, αναπτύσσεται ο οικουμενικός χαρακτήρας και η για την διεξαγωγή τής οικειοποίησης αναγκαία ενέργεια τού προλεταριάτου, όπου, κατ' επέκταση, το προλεταριάτο αποβάλλει ό,τι τού έχει απομείνει από την μέχρι τούδε κοινωνική του θέση.»¹⁶⁷

Η επιζητούμενη οικειοποίηση, απαιτεί, λοιπόν, καταρχήν δύο *βασικά* στοιχεία, τα οποία, όπως είδαμε, καθώς *μπορούν* να οδηγήσουν σε αυτήν —ισχυρισμός εντελώς διαφορετικός από την αντίληψη ότι αυτά οδηγούν *αναπότρεπτα* σε αυτήν— γίνονται δεκτά ως αναγκαία, αν και όχι οπωσδήποτε ως επαρκή. Τα στοιχεία αυτά είναι: Αφενός, μια *συνένωση* η οποία προσδιορίζεται εδώ ως *οικουμενική*, και, αφετέρου μια *επανάσταση*, τα *συγκεκριμένα* χαρακτηριστικά τής οποίας προσδιορίζονται επίσης, και είναι στο σύνολο 6: Καταρχήν, *τρία* ειδικά χαρακτηριστικά, δηλαδή, ανατροπή τής δυσμενούς επίδρασης τού τρόπου παραγωγής, ανατροπή τού τρόπου επικοινωνίας-επαφής και ανατροπή τής υφιστάμενης κοινωνικής διάρθρωσης, δηλαδή τής διάρθρωσης τής κοινωνίας σε τάξεις. Στη συνέχεια, *δύο* επιπλέον ειδικά χαρακτηριστικά, δηλαδή, ανάπτυξη τού οικουμενικού χαρακτήρα τού προλεταριάτου και

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σ.Β'67/126, (οι υπογραμμίσεις δικές μου). Παρεμπιπτόντως, εδώ βλέπουμε για άλλη μια φορά, ότι το να «ρυθμίζει η κοινωνία», απαιτεί οπωσδήποτε την ουσιαστική συμμετοχή *όλων* των ατόμων στην διαρρύθμιση των κοινωνικών πραγμάτων —διαρρύθμιση που αναφέρεται τόσο στα εργαλεία παραγωγής όσο και στην επικοινωνία-επαφή με την οποία συναρτάται και η «αδιοκτησία». Μόνο έτσι καθίσταται η οικειοποίηση ουσιώδης. Με άλλα λόγια, η οικειοποίηση αποβλέπει σε έναν συγκεκριμένο τύπο *υπαγωγής*, ή, πρέπει να υπάρξει μια τέτοια υπαγωγή που να καθιστά την οικειοποίηση ουσιώδη, δηλαδή σύμφωνη με την επιδιωκτέα οικειοποίηση.

¹⁶⁷ Στο ίδιο, σ.Α'68/127 (οι υπογραμμίσεις δικές μου).

ανάπτυξη της απαραίτητης για την οικειοποίηση ενέργειας τού προλεταριάτου. Και, *ένα ακόμα* τελευταίο χαρακτηριστικό, το οποίο είναι η αποβολή ιδιαίτερων —προφανώς, *ακατάλληλων*— στοιχείων τού προλεταριάτου¹⁶⁸. Ήδη, δηλαδή, διαφαίνεται εδώ ότι τόσο η *συνένωση*, όσο και η *επανάσταση*, θα πρέπει —όπως και στην περίπτωση της «οικειοποίησης»— να έχουν έναν *ειδικό* χαρακτήρα, ο οποίος, όταν απουσιάζει, αναιρεί την λειτουργία αμφοτέρων ως προϋποθέσεων της εν λόγω οικειοποίησης.

Αυτόν τον χαρακτήρα θα επιχειρήσω να αποσαφηνίσω ευθύς αμέσως εκκινώντας από την *συνένωση*.

Μόλις είδαμε ότι η συνένωση θεωρείται αναγκαία προϋπόθεση για την οικειοποίηση. Όμως, η σημαντικότητα της συνένωσης που καθιστά την τελευταία απαραίτητη προκύπτει σαφώς¹⁶⁹ και από ορισμένα *επιπρόσθετα* στοιχεία με τα οποία —προφανώς, στη βάση όσων προκύπτουν από τις «κομμουνιστικές παροικίες» — συνδέεται η ίδια.

Συγκεκριμένα, κατά πρώτον, είδαμε, εξετάζοντας τον ρόλο της οικειοποίησης, ότι η ατομική ιδιοκτησία «παύει» με την οικειοποίηση των ολοκληρωμένων παραγωγικών δυνάμεων, αλλά αυτό συμβαίνει «*δια των συνενωμένων ατόμων*». Κατά δεύτερον, η συνένωση συνιστά μέσο και όρο για την *ελευθερία* των ατόμων, αφού: «Μέσα στην πραγματική κοινότητα αποκτούν τα άτομα, *μέσα και διαμέσου της συνένωσής τους*, ταυτόχρονα την *ελευθερία τους*.»¹⁷⁰ Και ειδικότερα, κατά τρίτον, η συνένωση είναι απαραίτητη ως προϋπόθεση, αφενός, της *ελεύθερης προσωπικής ανάπτυξης*, ή *διαμόρφωσης*, των ατόμων, και, αφετέρου τού, *από πλευράς των ατόμων, ελέγχου* εκείνων των όρων, οι οποίοι καθιστούν εφικτή την *ελευθερία*, διότι: «Είναι ακριβώς η *συνένωση* των ατόμων (εντός της προϋπόθεσης των τώρα ανεπτυγμένων δυνάμεων παραγωγής φυσικά), η οποία θέτει τούς όρους της *ελεύθερης διαμόρφωσης και κίνησης* των ατόμων *υπό τον δικό τους έλεγχο*».¹⁷¹ Κατά τέταρτον, μπορούμε να δεχτούμε ότι η θεματοποίηση της *συνένωσης*, μέσα από την αντιδιαστολή της με τον

¹⁶⁸ Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι μεταξύ όσων αποβάλλει το προλεταριάτο είναι πιθανώς η φυσικοτροπικότητα τού πράττειν του —αφού, όπως είδαμε, στο πλαίσιο της κομμουνιστικής κοινωνίας «η σύμπτωση αυτοδραστηριοποίησης με την υλική ζωή» αντιστοιχεί ή ανταποκρίνεται επιπλέον και «στην αποβολή κάθε φυσιοτροπικότητας» (στο *ίδιο*, σ. Β'68/127)— δηλαδή ένα μέρος από όση τού έχει μείνει, εφόσον αυτή δεν έχει καταστραφεί *πλήρως* από την «μεγάλη μεταποίηση», παρά μόνο «στον βαθμό που αυτό είναι δυνατό εντός της εργασίας», αντ'απ'αντ. στο *ίδιο*, σ. Β'59[60]/109.

¹⁶⁹ Αλλού στο ίδιο κείμενο, η σημαντικότητα της συνένωσης, παρότι ο όρος αναφέρεται συχνά, δεν είναι προφανής. Βλ., για παράδειγμα, στο *ίδιο*, σ.70/119.

¹⁷⁰ Στο *ίδιο*, σ.74/115 (οι υπογραμμίσεις δικές μου).

¹⁷¹ Στο *ίδιο*, σ.74/118 (οι υπογραμμίσεις δικές μου).

ανταγωνισμό και την απομόνωση των ατόμων, ιδίως των προλετάρων —δεδομένων και όσων έχουν ειπωθεί ήδη σχετικά με την αναπαραγωγή της αντίθεσης διαφερόντων— υπαινίσσεται την δυναμική λειτουργία της, στο παρόν, ως αντίρροπης δύναμης αναφορικά με την αναπαραγωγή της αντίθεσης διαφερόντων.¹⁷²

Πράγματι, λοιπόν, η συνένωση αποτελεί σημαντικό και απαραίτητο στοιχείο για την πραγμάτωση της ελευθερίας.¹⁷³

Όμως —κατά αναλογία με την περίπτωση της οικειοποίησης—, η εν λόγω συνένωση δεν είναι μια οποιαδήποτε συνένωση. Είναι και τούτη επιδιωκτέα, όχι μεταφυσικά, αλλά, στο βαθμό που θεωρείται ότι παράγει τα αντίστοιχα αποτελέσματα, κι όχι άλλα. Και αυτό είναι σαφές, αφού, κατά τους συγγραφείς, στο πλαίσιο μιας, όχι εξ ιδίας θέλησης προερχόμενης [willkürliche]¹⁷⁴, αλλά αναγκαστικής, δηλαδή απλώς επιβεβλημένης από τα πράγματα ή φυσικότροπης συνένωσης —η οποία με τη σειρά της αποτελεί συνέχεια άλλων καταπιεστικών στοιχείων—, το αποτέλεσμα είναι ότι οι όροι της ελευθερίας επαφίενται στην τύχη, αυτονομούνται και, έτσι, η ίδια η συνένωση μετατρέπεται σε έναν ξένο για τα άτομα δεσμό:

«[οι] όροι [της ελεύθερης διαμόρφωσης και κίνησης των ατόμων], οι οποίοι μέχρι τώρα ήταν εναποτεθειμένοι στην σύμπτωση και οι οποίοι, είχαν αυτονομηθεί εναντίον των έκαστων ατόμων ακριβώς μέσα από τον χωρισμό τους ως ατόμων, μέσα από την αναγκαστική τους συνένωση, η οποία [συνένωση] ήταν δοσμένη με τον καταμερισμό της εργασίας και η οποία [συνένωση], μέσα από τον χωρισμό τους μετατράπηκε σε έναν ξένο για αυτούς δεσμό. Η μέχρι τούδε συνένωση ήταν μονάχα μια (σε καμιά περίπτωση εξ ιδίας θέλησης προερχόμενης, όπως τούτη εκτίθεται για παράδειγμα στο «κοινωνικό συμβόλαιο», αλλά αναγκαστική) συνένωση (σύγκρινε για παράδειγμα την διαμόρφωση του βορειοαμερικανικού κράτους και των νοτιοαμερικανικών πολιτειών) σχετικά με αυτούς τους όρους, εντός των οποίων έπειτα τα άτομα είχαν την απόλαυση της συμπτωματοκότητας.»¹⁷⁵

¹⁷² Βλ. στο ίδιο, σ.61/112, υποσημείωση. Στο σημείο αυτό θα επανέλθω κατά την εξέταση των προϋποθέσεων της συνένωσης.

¹⁷³ Το απαραίτητο της συνένωσης μπορεί να συναχθεί επίσης εξ αντιδιαστολής, μέσα από την υπαινισσόμενη αποτυχία, ή τα περιορισμένα αποτελέσματα, μιας κατά μόνας απελευθέρωσης, βλ. στο ίδιο, σ.75/116.

¹⁷⁴ Η λέξη «willkürlich» έχει τριπλή σημασία: σημαίνει, πρώτον, «βασισμένη στην αυθαιρεσία», δεύτερον, «μη συστηματική, αλλά τυχαία παραγόμενη», και, τρίτον, «προερχόμενη από ίδια θέληση» ή και «ενσυνείδητα παραγόμενη». Προφανώς, αφενός, η έννοια του συμβολαίου αποκλείει τούτο να είναι προϊόν αυθαιρεσίας, «επιθελισμού», και, αφετέρου, δεν γνωρίζω το «κοινωνικό συμβόλαιο», είτε όπως το εννοεί ο Ρουσσώ, είτε όπως το εννοεί ο Χομπς, να παρουσιάζεται από τους ίδιους ως προϊόν αυθαιρεσίας. Για τους λόγους αυτούς, αποκλείω, στο σημείο αυτό την μεταφορά της λέξης ως «αυθαιρεσία».

¹⁷⁵ Στο ίδιο, σ.74/118. Εδώ, ξαναβρίσκουμε την κομβική σημασία της ουσιαστικής συμμετοχής των ατόμων στις κοινωνικές διαρρυθμίσεις με την μορφή της ουσιαστικής συμμετοχής τους στον κοινωνικό δεσμό. Επίσης, ξανασυναντούμε την άρνηση της απομόνωσης και της αντιπαλότητας των ατόμων, στην οποία αναφέρθηκα λίγο παραπάνω.

Πέραν των παραπάνω, εάν λάβουμε υπόψη τα αποτελέσματα παλαιότερων συνενώσεων, βλ. στο ίδιο, σσ.50/100, 53/114, προκύπτει ότι οι ανάγκες ή πιέσεις κάθε εποχής δεν παράγουν καθόλου αυτόματα μια αταξική κοινωνική κατάσταση. Αντίθετα, ακριβώς επειδή τόσο ο επιδιωκτός τύπος συνένωσης, όσο και η συμφωνία πάνω σε ένα

Ανάλογο χαρακτήρα έχει και η επόμενη διαπίστωση των συγγραφέων, η οποία αφορά έναν επίσης *προβληματικό* τύπο συνένωσης, την συνένωση των ατόμων σε κράτος, στο βαθμό που αυτή η συνένωση καταλήγει στον σχηματισμό μιας *κατ' επίφαση* κοινότητας, και, κατ' επέκταση, στον καταναγκασμό μιας τάξης μέσα από την διατήρηση ή αναπαραγωγή της ταξικότητας:

«Η φαινομενική κοινότητα, στην οποία μέχρι τώρα τα άτομα *συνενώνονταν*, αυτονομούνταν πάντοτε έναντι αυτών και, *δεδομένου ότι ήταν μια συνένωση μιας τάξης έναντι μιας άλλης*, αποτελούσε ταυτόχρονα για την κυριαρχούμενη τάξη, όχι μονάχα μια εντελώς ψευδαισθητική κοινότητα, αλλά και καινούργια δεσμά.»¹⁷⁶

Αν, λοιπόν, στα παραπάνω προσθέσουμε το γεγονός ότι απορρίπτεται ως ακατάλληλη η φυσικότροπα-αναπτυσσόμενη εξέλιξη της κοινωνίας, —όπως και κάθε φυσικοτροπικότητα— δηλαδή μια εξέλιξη η οποία «δεν είναι υποταγμένη σε ένα συνολικό σχέδιο *ελεύθερα* συνενωμένων ατόμων»¹⁷⁷, μπορούμε να δεχτούμε ότι η συνένωση που προκρίνεται θα πρέπει να ενέχει ή να είναι προϊόν της *συμφωνίας* των ατόμων, και, κατ' επέκταση, ότι ο *τύπος της συνένωσης* χαρακτηρίζεται από το στοιχείο αυτό της συμφωνίας.

Περνώντας, από τις ιστορικού χαρακτήρα διαπιστώσεις τους στο «σήμερα» της εποχής τους, οι συγγραφείς φαίνεται να ενδιαφέρονται για μια συνένωση η οποία, επιπλέον, *δεν* θα είναι *τοπικού*¹⁷⁸, αλλά, όπως είδαμε, *οικουμενικού* χαρακτήρα.

Όμως, αυτή η *οικουμενικού* χαρακτήρα συνένωση, με τη σειρά της, προϋποθέτει ορισμένους αναγκαίους όρους, οι οποίοι διατυπώνονται εν όψει τού ζητήματος της ταχύτητας με την οποία αυτή μπορεί να πραγματοποιηθεί προκειμένου να επιτευχθούν νίκες κατά κάθε οργανωμένης δύναμης που αντιπαράθεται στα άτομα:

«Ο ανταγωνισμός απομονώνει τα άτομα, όχι μόνο τούς μπουρζουάδες, αλλά ακόμα περισσότερο τούς προλετάριους μεταξύ τους, παρότι αυτός τα φέρνει κοντά. Εξ αυτού, διαρκεί πολύ καιρό μέχρις ότου αυτά τα άτομα *μπορέσουν* να *συνενωθούν*, από την σκοπιά ότι για αυτήν την *συνένωση* —εάν είναι τούτη να μην είναι απλώς *τοπική*— πρέπει πρώτα να έχουν παραχθεί από την μεγάλη μεταποίηση τα αναγκαία μέσα, οι

«συνολικό σχέδιο» αποτελούν ζητούμενα, απαιτείται κάτι περισσότερο από μια μηχανιστική ή αντανεκλαστική, δηλαδή φυσικότροπη αντίδραση απέναντι στην εκάστοτε υφιστάμενη πραγματικότητα. Το εάν, κατά τούς συγγραφείς, οι —διαφοροποιημένες από το παρελθόν, αλλά— δεδομένες την εποχή τους συνθήκες παράγουν, κατά την αντίληψή τους, αυτόματα την κομμουνιστική κοινωνία, θα έχει, ελπίζω, αποσαφηνιστεί εντελώς με την ολοκλήρωση της ανάγνωσης της ανά χείρας εργασίας.

¹⁷⁶ Βλ., στο *ίδιο*, σ.74/115. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ πως, παρότι η τάξη των προλεταρίων μπορεί να θεωρηθεί ότι, σε πρώτο επίπεδο συνενώνεται κατά της κυρίαρχης τάξης, εντούτοις, στοχεύει στην κατάργηση όλων των τάξεων και κάθε κυριαρχίας, προκειμένου να δημιουργηθεί μια πραγματική «κοινότητα», δηλαδή η κομμουνιστική κοινωνία στην οποία συμμετέχουν όλοι ανεξαιρέτως ισότιμα.

¹⁷⁷ Στο *ίδιο*, σ.72/121 (η υπογράμμιση δική μου).

¹⁷⁸ Πρβλ. στο *ίδιο*, σ.61/112, υποσημείωση.

μεγάλες βιομηχανικές πόλεις και οι φτηνές και γρήγορες επικοινωνίες, και γι' αυτό κάθε οργανωμένη δύναμη απέναντι σε αυτά τα απομονωμένα και ζώντα σε σχέσεις, οι οποίες καθημερινά αναπαράγουν την απομόνωση, άτομα είναι δυνατόν να υπερνικηθεί μονάχα κατόπιν μακροχρόνιων αγώνων. Το να απαιτεί κανείς το αντίθετο, θα ισοδυναμούσε με το να απαιτήσει κανείς το να πάψει να υφίσταται σε αυτήν την εποχή τής ιστορίας ο ανταγωνισμός ή το να αποβάλουν από το μυαλό τους τα άτομα τις σχέσεις, επί των οποίων, ως απομονωμένα, δεν έχουν κανέναν έλεγχο.»¹⁷⁹

Ουσιαστικά, λοιπόν, το να απαιτεί κανείς να ηττηθεί κάθε οργανωμένη δύναμη που βρίσκεται απέναντι στα άτομα σε *σύντομο* χρονικό διάστημα, ισοδυναμεί με το να αρκестεί κανείς στην διατύπωση τής απαίτησης να εξαφανιστεί ο ανταγωνισμός, ή, με το να απαιτεί κανείς τα άτομα να παραβλέψουν τις συνθήκες ή σχέσεις εντός των οποίων αυτά ζουν. Διότι, η νίκη επί των δυνάμεων απαιτεί μακροχρόνιους αγώνες. Οι αγώνες αυτοί θα είναι τέτοιοι επειδή και η ίδια η διαδικασία επίτευξης τής συνένωσης είναι επίσης μακροχρόνια, καθώς εμποδίζεται από την απομόνωση των ατόμων, η οποία, με τη σειρά τής, οφείλεται, αφενός, ειδικά στον ανταγωνισμό, παρότι αυτός φέρνει τα άτομα κοντά, και, αφετέρου, γενικότερα, στις ίδιες τις σχέσεις τις οποίες τα άτομα δεν ελέγχουν. Η διαδικασία επίτευξης μιας συνένωσης *μη τοπικής* —δηλαδή όχι τέτοιας, θα μπορούσαμε να δεχτούμε, που να οδηγεί ενδεχομένως απλώς σε «κομμουνιστικές παροικίες»— διαρκεί ακόμη περισσότερο, καθώς τούτη απαιτεί, αφενός, μια εκτεταμένη δημιουργία βιομηχανικών πόλεων, και, αφετέρου, τις φτηνές και ταχείες επικοινωνίες —αμφότερα εκ των οποίων απαιτούν, με τη σειρά τους πάλι, μια ανάλογη ανάπτυξη και επέκταση τής «μεγάλης μεταποίησης».

Από όσα ειπώθηκαν ευθύς προηγουμένως σε σχέση με την συνένωση είναι χρήσιμο να συγκρατηθούν πέντε στοιχεία: Πρώτον, ότι η μη τοπική συνένωση, μέσα από την αναγνώρισή της ως εξαρτώμενη από την αντίρροπη προς αυτήν *απομόνωση*, τίθεται, ουσιαστικά, υπό την αίρεση τής τελευταίας. Δεύτερον, ότι μια *διευρυμένη* συνένωση εξαρτάται τουλάχιστον από δύο παράγοντες οι οποίοι, με τη σειρά τους, εξαρτώνται από την επέκταση και ανάπτυξη τής «μεγάλης μεταποίησης». Τρίτον, ότι η αντίστροφη πορεία τής σειράς παραγόντων δεν ισχύει, για τον επιπλέον λόγο ότι κι αν ακόμα η ανάπτυξη τής μεγάλης μεταποίησης οδηγούσε —έστω και με καθυστέρηση— αναπότρεπτα στο «να *μπορέσουν* τα άτομα να συνενωθούν», τούτο δεν σημαίνει καθόλου απαραίτητα ότι τα άτομα όντως θα το έπρατταν, ούτε —ακόμη κι *εάν* το

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σ.61/112, υποσημείωση (οι υπογραμμίσεις δικές μου).

έπρατταν— ότι η συνένωση απαραίτητα θα έτεινε —έστω και στο επίπεδο των προθέσεων— να αποφύγει τα *προβληματικά χαρακτηριστικά* των μέχρι τώρα συνενώσεων που πρωτίτερα περιγράψαμε. Τέταρτον, ότι η *επαφή* και η *επικοινωνία* μεταξύ των ατόμων γίνονται αποδεκτές ως κρίσιμοι παράγοντες. Και, πέμπτον, ότι η — μέσω τής μεγάλης μεταποίησης— ανάπτυξη των μέσων παραγωγής θεωρείται εδώ απαραίτητη —όχι «γενικώς και αορίστως», όχι ως μεταφυσική ή μη περαιτέρω αναγώγιμη απαίτηση την οποία επιτάσσει κάποια αρχή τού φιλοσοφείν ή τής θέασης τής κοινωνικής μεταβολής,¹⁸⁰ αλλά—, οπωσδήποτε *και* —αν και, όχι μόνο— υπό μια εντελώς συγκεκριμένη προοπτική: την προοπτική τής *επικοινωνίας*.

Καθώς η ολοκλήρωση τής εξέτασης τού ζητήματος τής συνένωσης περνά μέσα από την διευκρίνιση τής — σχετικά ασαφούς— σχέσης μεταξύ *συνένωσης και κομμουνισμού* δια των *χαρακτηριστικών* τού τελευταίου, πριν φτάσω στο *ζήτημα τής επανάστασης*, θα αναφερθώ αναλυτικότερα στον κομμουνισμό, ο οποίος στο υπό εξέταση κείμενο — υπενθυμίζω— κατανοείται ως *κίνημα*. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, λοιπόν:

«Ο κομμουνισμός διακρίνεται από όλα τα μέχρι τούδε κινήματα, δια τού ότι αυτός ανατρέπει την βάση όλων των μέχρι τώρα σχέσεων παραγωγής και επικοινωνίας-επαφής, και [δια τού ότι] αντιμετωπίζει όλες τις φυσικότροπα-αναπτυσσόμενες προϋποθέσεις για πρώτη φορά *με επίγνωση* ως δημιουργήματα των μέχρι τώρα ανθρώπων, [δια τού ότι] αφαιρεί [από τις προϋποθέσεις] το φυσικότροπα-αναπτυσσόμενο τής εξέλιξής τους, και τις υποτάσσει στην εξουσία των συνενωμένων ατόμων. Ο στοχευμένος μετασχηματισμός του είναι εξ αυτού σε μεγάλο βαθμό οικονομικός, η υλική δημιουργία των όρων αυτής τής συνένωσης· αυτός [ο στοχευμένος μετασχηματισμός] μετατρέπει τούς υπάρχοντες όρους σε όρους συνένωσης. Το υφιστάμενο, το οποίο αναμορφώνει δημιουργικά ο κομμουνισμός, είναι ακριβώς η πραγματική βάση για να καταστούν αδύνατα όλα όσα υφίστανται ανεξάρτητα από τα άτομα, εφόσον, ωστόσο, αυτά τα [ανεξαρτήτως από τα άτομα] υφιστάμενα δεν είναι τίποτα άλλο, παρά ένα προϊόν τής μέχρι τώρα επικοινωνίας-επαφής των ίδιων των ατόμων.»¹⁸¹

Αναφορικά με το ζήτημα τής συνένωσης, το πρώτο που παρατηρούμε είναι ότι ένα βασικό χαρακτηριστικό τού κομμουνισμού είναι η ανατροπή των υφιστάμενων κοινωνικών *σχέσεων*. Ο, σε μεγάλο βαθμό, οικονομικός χαρακτήρας αυτής τής ανατροπής, τον οποίο έχουμε ήδη συναντήσει, επαναβεβαιώνεται και εδώ.

Αν, τώρα, την, σε μεγάλο βαθμό, οικονομικής υφής διαρρύθμιση τού κομμουνισμού, την «υλική δημιουργία των όρων αυτής τής συνένωσης» την εκλάβουμε υπό σχετικά

¹⁸⁰ Ήδη, εδώ, έχουμε μια πρώτη ένδειξη για το ότι στο υπό εξέταση κείμενο, η όποια αρχή ή οπτική θέασης και μελέτης τής κοινωνικής μεταβολής παράγεται *επαγωγικά*.

¹⁸¹ Βλ., στο ίδιο, σ.70/119.

στενή έννοια, τότε είναι προφανές ότι αυτή μπορεί να εφαρμοστεί μονάχα εντός ή κατά την διαδικασία οικοδόμησης τής κομμουνιστικής κοινωνίας, τής κοινότητας των προλετάρων.¹⁸² Όμως, αυτό θα σήμαινε ότι οι όροι τής συνένωσης, άρα και η ίδια η συνένωση, δύναται να παραχθεί μονάχα σε αυτό το πλαίσιο, δηλαδή εκ των υστέρων — πράγμα, πού όπως έχουμε δει δεν μπορεί να ισχύει, καθώς το πλαίσιο αυτό προϋποθέτει την οικειοποίηση, η οποία, με τη σειρά της, προϋποθέτει την συνένωση: Επομένως, στην περίπτωση αυτή, θα πρέπει να δεχτούμε ότι η διαρρύθμιση τού κομμουνισμού, «η υλική δημιουργία των όρων αυτής τής συνένωσης», αναφέρεται, είτε, σε όρους διατήρησης μιας αρχικής, πρωτόλειας συνένωσης εντός τού νέου, πια, κοινωνικού πλαισίου, τού πλαισίου τής διαδικασίας οικοδόμησης τής κομμουνιστικής κοινωνίας ή τής προλεταριακής κοινότητας, είτε στους όρους μετατροπής τής αρχικής, πρωτόλειας συνένωσης, σε (λειτουργική) συνένωση των ατόμων σε κοινότητα δηλαδή σε συνένωση σε «πραγματική κοινότητα». Και στις δύο περιπτώσεις, ο κομμουνισμός, ως προσδιορισμένος από συνειδησιακά περιεχόμενα και πρακτικές, φαίνεται να έχει μια συμβολή στην συνένωση, αλλά όχι στην δημιουργία τής πρωταρχικής ή πρωτόλειας συνένωσης.¹⁸³

Εάν, αντίθετα, την, σε μεγάλο βαθμό οικονομικής υφής, διαρρύθμιση τού κομμουνισμού, την «υλική δημιουργία των όρων αυτής τής συνένωσης» την εκλάβουμε υπό ευρεία έννοια, εάν δηλαδή θεωρήσουμε ότι η «υλική δημιουργία» συμπεριλαμβάνει επίσης γενικότερες πρακτικές, όπως, για παράδειγμα, πρακτικές που αποβλέπουν στην παραγωγή συναίνεσης ή συμφωνίας μεταξύ των υπό συνένωση ατόμων — πρακτικές οι οποίες, καθώς έχουν ως απώτερο στόχο, όπως ξέρουμε, την άρση τού καταμερισμού τής εργασίας και τής ατομικής ιδιοκτησίας, ασφαλώς διατηρούν τον

¹⁸² Θεωρώ επίσης προφανές ότι δεν υπονοείται ότι ενδιάμεσος στόχος τού κομμουνιστικού κινήματος είναι να αναλάβει εντός τού καπιταλιστικού πλαισίου τον ρόλο τής μεγάλης μεταποίησης, δηλαδή την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων.

¹⁸³ Προβαίνω στην επισήμανση αυτή, διότι σε αντίθεση με την έκδοση τού υπό εξέταση κειμένου από τον Ριαζανόφ, εδώ έχει γίνει αντιμετάθεση μιας «άνω τελείας [·]» με ένα «κόμμα [,]», με αποτέλεσμα την αλλαγή νοήματος. Η αρχική διατύπωση είναι η εξής: «Η διαρρύθμισή του είναι εξ αυτού σε μεγάλο βαθμό οικονομική· η υλική δημιουργία των όρων αυτής τής συνένωσης, αυτή [η δημιουργία] μετατρέπει τούς υπάρχοντες όρους σε όρους συνένωσης». Αυτό, με τη σειρά του, σημαίνει ότι «η υλική δημιουργία των όρων αυτής τής συνένωσης», δεν αποτελεί επεξήγηση τής «οικονομικής διαρρύθμισης» και ότι η πρώτη δεν περιστέλλεται, δεν αποτελεί αποκλειστικά είδος τής δεύτερης — με δύο λόγια, ότι η υλική δημιουργία των όρων τής συνένωσης δεν έχει απαραίτητα οικονομικό χαρακτήρα. Έτσι, είναι σαφές ότι ο κομμουνισμός μπορεί να προβεί στην «υλική δημιουργία των όρων αυτής τής συνένωσης» πριν από την οικοδόμηση τής κομμουνιστικής κοινωνίας, συμβάλλοντας, δηλαδή, στην καταρχήν ή πρωταρχική επιζητούμενη συνένωση των ατόμων, κι όχι μόνο στην συνένωση των ατόμων στο πλαίσιο οικοδόμησης τής προλεταριακής κοινότητας ή τής κομμουνιστικής κοινωνίας. Πρβλ. Karl Marx-Friedrich Engels, "I. Feuerbach. Gegensatz von materialistischer und idealistischer Anschauung", στο D. Rjazanov (επιμ.), *Marx-Engels Archiv*, τ.1, Marx-Engels-Archiv Verlagsgesellschaft, Φρανκφούρτη: 1926, σ. 289.

οικονομικό τους προσανατολισμό—, τότε μπορούμε να δεχτούμε ότι ο κομμουνισμός συμβάλει επίσης στην «υλική δημιουργία των όρων» και τής πρωταρχικής ή πρωτόλειας συνένωσης, ότι, δηλαδή, συμβάλλει σε αυτήν και προεπαναστατικά.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, ο κομμουνισμός νοείται ως κίνημα οικοδόμησης τής κομμουνιστικής κοινωνίας, *δεδομένων*, όμως, των *χαρακτηριστικών* του —τα οποία βασίζονται στις «κομμουνιστικές παροικίες», οι οποίες ασφαλώς θεωρούνται στοιχεία τής ιστορίας τού κινήματος τού κομμουνισμού— δια των οποίων διακρίνεται από άλλα κινήματα. Αντίστροφα, ένα κίνημα που αυτοχαρακτηρίζεται ως «κομμουνιστικό», αλλά δεν προβαίνει στις δεδομένες πρακτικές υλοποίησης των ζητούμενων —λόγου χάρη, στην υπόταξη των όρων κοινωνικής λειτουργίας στην εξουσία των ατόμων, ή στην αφαίρεση τής φυσικοτροπικότητας των όρων επικαλούμενο την «φύση» των πραγμάτων— χάνει την σημαντικότητα τής λειτουργίας του.

Αυτό, όμως, που *ασφαλώς* δεν μπορούμε να παραβλέψουμε είναι ότι ο κομμουνισμός χαρακτηρίζεται, όχι μόνο από πρακτικές, αλλά και από την με *επίγνωση*, ή από την *συνειδητή* αντιμετώπιση των πραγμάτων η οποία ακριβώς καθιστά εφικτές τις πρακτικές του. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η παραδοχή, εκ μέρους των συγγραφέων, τής επίδρασης των συνειδησιακών περιεχομένων στην πορεία υλοποίησης τής κομμουνιστικής κοινωνίας, δεν συνάγεται μονάχα έμμεσα από όσα είδαμε στην αρχή τού κεφαλαίου αναφορικά με την διαφοροποίησή τους ως προς τούς «φιλοσόφους», αλλά και *άμεσα* από την ρητή διατύπωση αυτής τής επίδρασης.

Η επιβεβαίωση τής σημασίας των συνειδησιακών περιεχομένων —εφόσον δεχτούμε ότι οι κομμουνιστές, ως *οπαδοί ή υποστηρικτές* μιας ορισμένης παράταξης¹⁸⁴ συμβάλλουν επίσης στην πραγμάτωση τής κομμουνιστικής κοινωνίας— προκύπτει επιπλέον από τον τρόπο με τον οποίο οι συγγραφείς —προφανώς και πάλι με αφορμή τούς τρόπους αντιμετώπισης τής υφιστάμενης πραγματικότητας από πλευράς των ιδρυτών ή μελών των «κομμουνιστικών παροικιών»¹⁸⁵— προσδιορίζουν, στη συνέχεια

¹⁸⁴ Σύμφωνα με τούς συγγραφείς «η λέξη κομμουνιστής, [...] στον υφιστάμενο κόσμο αναφέρεται στον οπαδό (ή υποστηρικτή) μιας συγκεκριμένης επαναστατικής παράταξης», *MEW*, τ.3, *ό.π...*, σ.41/92.

¹⁸⁵ Υπενθυμίζω εδώ, ότι οι «κομμουνιστικές παροικίες» χαρακτηρίζονται «κομμουνιστικές», όχι με βάση το πώς αυτοπροσδιορίζονται οι ιδρυτές ή τα μέλη της, αλλά με βάση τού πώς αυτά αντιμετωπίζουν τις υφιστάμενες κοινωνικές διαρρυθμίσεις: στο μεν επίπεδο των *συνειδησιακών περιεχομένων*, ουσιαστικά, τις αντιμετωπίζουν ως μη φυσικότροπες, στο δε επίπεδο τής *πρακτικής*, αφενός, ανατρέποντας, στο πλαίσιο ίδρυσης των «κομμουνιστικών παροικιών», τις μέχρι τώρα υφιστάμενες προβληματικές διαρρυθμίσεις των σχέσεων, δηλαδή την ιδιοκτησία και τον καταμερισμό τής εργασίας, και, αφετέρου, υπάγοντας τον έλεγχο των όρων ζωής στα μέλη τής κοινότητας και χρησιμοποιώντας τα υφιστάμενα παραγωγικά εργαλεία στο πλαίσιο των νέων σχέσεων.

τού προηγούμενου αποσπάσματος, τούς ίδιους τούς κομμουνιστές:

«Οι κομμουνιστές *αντιμετωπίζουν*, λοιπόν, πρακτικά τούς δια τής παραγωγής και τής επικοινωνίας-επαφής δημιουργημένους όρους ως ανόργανους, *δίχως* εντούτοις να *φαντάζονται εσφαλμένα* ότι τάχα ήταν σχέδιο ή ο προορισμός των μέχρι τώρα γενεών, να τούς παράσχουν υλικό, *δίχως* να πιστεύουν ότι οι όροι αυτοί, τούς οποίους αναμορφώνουν δημιουργικά τα άτομα, ήταν για αυτά ανόργανοι.»¹⁸⁶

Ο προσδιορισμός των κομμουνιστών με βάση τον τρόπο που *κατανοούν* ή *σκέφτονται* τα πράγματα, επαναβεβαιώνεται επίσης καθώς —ενώ στον Φόιερμπαχ, όπως είδαμε, αποδίδεται ο αποκλειστικός στόχος τής παραγωγής μιας σωστής αντίληψης των πραγμάτων— οι κομμουνιστές έχουν μια διαφορετική *αντίληψη* περί τού στόχου, αφού «τον πραγματικό κομμουνιστή τον νοιάζει τούτο, να ανατρέψει αυτό το υφιστάμενο»¹⁸⁷. Επιπλέον:

«[...] στην πραγματικότητα για τον *πρακτικό* υλιστή, το οποίο θα πει για τον *κομμουνιστή*, πρόκειται για τούτο, το να μετασχηματίσει κανείς ριζικά τον υφιστάμενο κόσμο, να αντιμετωπίσει με αποφασιστικότητα πρακτικά τα προ-ανευρεθέντα πράγματα και να τα αλλάξει.»¹⁸⁸

Επίσης, θεωρείται ότι, ενώ ο Φόιερμπαχ υποπίπτει ξανά στον ιδεαλισμό βλέποντας τα προβληματικά στοιχεία τής κοινωνικής πραγματικότητας, εντελώς διαφορετικά, σε αυτά τα στοιχεία «ο κομμουνιστικός υλιστής βλέπει την αναγκαιότητα και ταυτόχρονα τον όρο ενός μετασχηματισμού τόσο τής μεταποίησης όσο και τής κοινωνικής διάρθρωσης.»¹⁸⁹

Θα πρέπει, λοιπόν, από όσα ειπώθηκαν περί κομμουνισμού και κομμουνιστών, να συγκρατηθούν δύο στοιχεία: Πρώτον, το συγκεκριμένο περιεχόμενο που αποδίδεται στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, δηλαδή η εννόσή τους ως αυξημένη δυνατότητα παραγωγής αγαθών που θεωρείται ότι μπορεί να αποτελέσει κοινή βάση διαφορετικών κοινωνικών σχέσεων. Δεύτερον, ότι *τα συνειδησιακά περιεχόμενα*, ειδικότερα, ένας ορισμένος τρόπος θέασης τής κοινωνικής πραγματικότητας, *η αποφυσικοποιημένη τής θέαση*, δηλαδή *η θέασή της ως δυνάμενης να τροποποιηθεί ριζικά*, αποτελεί ένα απαραίτητο συστατικό στοιχείο σε σχέση με το εγχείρημα

¹⁸⁶ Βλ., στο *ίδιο*, σ.70/119. Η τελευταία πρόταση καθιστά επίσης σαφές ότι, για τούς συγγραφείς, είναι εσφαλμένο να ανάγονται α ριγοί όλα τα αποτελέσματα τού παρόντος σε παρελθούσες πράξεις οι οποίες απέβλεπαν ειδικά σε αυτά τα παροντικά αποτελέσματα. Το ίδιο ισχύει και για το παρόν, δεδομένων όσων έχουμε δει περί των «δυνάμεων» οι οποίες, στο βαθμό που δεν είναι ελεγχόμενες, συνιστούν *μη ηθελημένα* και *δυσμενή* αποτελέσματα του κοινωνικού πράττειν.

¹⁸⁷ Βλ., στο *ίδιο*, σ.41/92.

¹⁸⁸ Βλ., στο *ίδιο*, σ.42/70. Σύμφωνα με την υποσημείωση των επιμελητών (στο *ίδιο*), πριν από τη διατύπωση αυτή υπάρχει κενό στο χειρόγραφο.

¹⁸⁹ Βλ., στο *ίδιο*, σ.44/72.

πραγμάτωσης τής κομμουνιστικής κοινωνίας.

Στην από πλευράς συγγραφέων θεώρηση των *προοπτικών* τού κομμουνισμού, αλλά και των *προϋποθέσεων* που είναι συναρτημένες με τις προοπτικές αυτές, θα αναφερθώ κατά την λήξη τής πραγμάτευσης τού ζητήματος τής επανάστασης, το οποίο θα εξεταστεί ευθύς αμέσως.

Καταρχήν, όπως ήδη έχουμε δει, η μεν *γενικότερη* σημασία τής επανάστασης έγκειται στο ότι αποτελεί «κινήτήριο δύναμη τής ιστορίας», δηλαδή διαδικασία και μέσο υλοποίησης ριζικών ιστορικών κοινωνικών αλλαγών, η δε *ειδικότερη* σημασία της έγκειται στο ότι συνιστά κρίσιμη προϋπόθεση για την επίτευξη ενός συγκεκριμένου τύπου οικειοποίησης, ο οποίος, με τη σειρά του, θεωρείται απαραίτητος όρος για την επίτευξη τής κομμουνιστικής κοινωνίας.

Επιπλέον, η επανάσταση θεωρείται απαραίτητη καθώς αποτελεί την μόνη διαδικασία δια τής οποίας —αν και δεν διασφαλίζεται, εντούτοις— παρέχεται η *δυνατότητα* τής θραύσης μιας παραδοσιακής κοινωνικής δύναμης, δηλαδή τής κοινωνικής δύναμης την οποία συνιστά ένα ισχυρό κοινωνικό στρώμα ή τάξη¹⁹⁰ εντός τής κατ' επίφασης κοινωνίας.¹⁹¹

Κατ' επέκταση, η επανάσταση θεωρείται ως απολύτως απαραίτητη διότι μονάχα μέσα από αυτήν θεωρείται ότι υπάρχει —επ' ουδενί η βεβαιότητα, παρά μονάχα— η *πιθανότητα* να επιτευχθούν τα απαραίτητα αποτελέσματα τα οποία, όπως είδαμε, ουσιαστικά παρεμβάλλονται ως ενδιάμεσες προϋποθέσεις για την οικοδόμηση τής κομμουνιστικής κοινωνίας. Τα *δυνητικά* αυτά αποτελέσματα συνδέονται κατά συγκεκριμένο τρόπο με την επανάσταση, στο πλαίσιο τού 4^{ου} συμπεράσματος των συγγραφέων, όπου συμπεραίνουν:

«ότι τόσο για την μαζική δημιουργία αυτής τής κομμουνιστικής συνείδησης, όπως και για την επίτευξη τού πράγματος καθαυτού, είναι απαραίτητη μια μαζική αλλαγή των ανθρώπων, η οποία μπορεί να συμβεί μονάχα εντός ενός πρακτικού κινήματος, [εντός] μιας επανάστασης: ότι δηλαδή η επανάσταση δεν είναι μονάχα απαραίτητη επειδή η κυριαρχούσα τάξη δεν μπορεί να ανατραπεί με κανέναν άλλο τρόπο, αλλά και επειδή η ανατρέπουσα τάξη μπορεί μονάχα μέσα σε μια επανάσταση να φτάσει σε τούτο, να αποτινάξει από τον λαιμό της όλη την παλιά βρωμιά και να καταστεί ικανή για μια νέα οικοδόμηση τής κοινωνίας.»¹⁹²

¹⁹⁰ Είναι προφανές ότι, στο σημείο όπου παραπέμπω, ο όρος «δύναμη/εξουσία» [Macht], έχει την έννοια τού ισχυρού κοινωνικού στρώματος ή τάξης, όπως ακριβώς και σε ορισμένα άλλα σημεία όπου γίνεται λόγος για οργανωμένη «δύναμη/εξουσία», πρβλ. στο *ίδιο*, σ.51/101, αλλά και σ.61/112, υποσημ.

¹⁹¹ Βλ. στο *ίδιο*, σ.72/121.

¹⁹² Στο *ίδιο*, σ.69/85.

Με αφορμή τα μόλις λεχθέντα, αναφορικά με τα ζητήματα που μας απασχολούν στο πλαίσιο τής ανά χειράς εργασίας, θα πρέπει να συγκρατήσουμε τα εξής: Πρώτον, ότι το υπό διερεύνηση στοιχείο από πλευράς συγγραφέων είναι ο προσδιορισμός των αναγκαίων προϋποθέσεων για την οικοδόμηση μιας νέας κοινωνίας, που, όπως έχουμε δει είναι η κομμουνιστική. Δεύτερον, ότι η μία από τις προϋποθέσεις αυτές, για την οποία γίνεται λόγος στο παράθεμα αυτό και που είναι η επανάσταση, θεωρείται απαραίτητη καθώς στο πλαίσιο της *ενδέχεται* να διαμορφωθούν επαρκώς ή και να πραγματοποιηθούν ορισμένα απαραίτητα για την επίτευξη αυτής τής κοινωνίας αποτελέσματα, τα οποία λογίζονται ως προϋποθέσεις τής τελευταίας. Το ένα απαραίτητο, αλλά, εντούτοις, αβέβαιο, αποτέλεσμα, είναι η ανατροπή τής κυρίαρχης τάξης. Το άλλο, επίσης *αβέβαιο* αποτέλεσμα τής επανάστασης που συνιστά προϋπόθεση για την οικοδόμηση μιας νέας κοινωνίας, είναι το να καταστεί η ανατρέπουσα τάξη *ικανή* για μια νέα οικοδόμηση τής κοινωνίας. Αυτό, με τη σειρά του, είναι συνδεδεμένο με το ότι η τάξη αυτή θα πρέπει να απαλλάξει η ίδια τον εαυτό της από τις παλιές της «βρωμιές», οι οποίες —καθώς νοούνται *μεταφορικά*— αναφέρονται στις πρακτικές, στις συνήθειες και στις *αντιλήψεις* της —οι οποίες, υπενθυμίζω, έχουν παραχθεί και αναπαραχθεί στο πλαίσιο τής φυσικότροπα-αναπτυσσόμενης εξέλιξης τής κοινωνίας. Στην λογική αυτή, καθίσταται ρητό ότι η δυνατότητα πραγμάτωσης των κοινωνικών αλλαγών είναι συνδεδεμένη με μια εσωτερίκευση τής κομμουνιστικής συνείδησης *από ένα μεγάλο πλήθος* ανθρώπων και ότι αμφότερα, προϋποθέτουν επίσης μια αλλαγή των ανθρώπων *σε μεγάλο μέρος τού πληθυσμού* —μια αλλαγή των ανθρώπων, τής οποίας η επαρκής έκταση είναι επίσης ζητούμενο. Τρίτον,—ακριβώς επειδή, ακόμα κι αν τα άτομα αποκτήσουν την ικανότητα για την οικοδόμηση μιας νέας κοινωνίας, δεν έπεται από το γεγονός αυτό καθαυτό ότι τα ίδια όντως θα πράξουν αναλόγως— ότι οι συγγραφείς συνδέουν το ζήτημα με την *κομμουνιστική συνείδηση*, η οποία, εφόσον *δεν* περιορίζεται σε μια συμφωνία περί τού απαραίτητου τής επιτέλεσης —«επιτέλεσης» *ως προς τι*, θα πρέπει να αναρωτηθούμε— μιας ριζικής επανάστασης, ασφαλώς, θα περιλαμβάνει τα όσα θεωρούν σημαντικά οι κομμουνιστές. Τέταρτον, ότι, εδώ, μια —αν και όχι *πάρα πολύ*, αλλά εντούτοις— *μερικώς εκτεταμένη* κομμουνιστική συνείδηση και αλλαγή των ανθρώπων θεωρείται δεδομένη ήδη *πριν* από την

επανάσταση, αφού αλλιώς δεν θα υπήρχαν ούτε κομμουνιστές ούτε και κομμουνιστικό κίνημα. Κατ' επέκταση, πέμπτο, ότι μια *ακόμα πιο εκτεταμένη*, «μαζική» διάδοση τής κομμουνιστικής συνείδησης και αλλαγή των ανθρώπων, δεν θεωρείται ότι μπορεί να μετατεθεί σε κάποια «*μετά-επαναστατική*» περίοδο, διότι, αφενός, το αποτέλεσμα αυτό θεωρείται πραγματοποιήσιμο μονάχα *εντός* τής επαναστατικής διαδικασίας,¹⁹³ και, αφετέρου, η κομμουνιστική συνείδηση αναφέρεται πρωτίστως στο ότι είναι απαραίτητο να συμβεί —προφανώς, όχι *μετα-επαναστατικά*— μια «ριζική επανάσταση».

Έχοντας εκθέσει τούς βασικούς λόγους που καθιστούν απαραίτητη την επανάσταση, θα πρέπει να διευκρινίσω ότι, όπως συμβαίνει με τα ζητήματα τής οικειοποίησης και τής συνένωσης, έτσι και σε εκείνο τής επανάστασης, υπάρχει ένα εγχείρημα προσδιορισμού μιας επανάστασης ενός —τρόπον τινά— *ειδικού τύπου*, ο οποίος θεωρείται προσφορότερος για την πραγμάτωση τής κομμουνιστικής κοινωνίας, και διαφοροποιείται από προηγούμενες επαναστάσεις, εξεγέρσεις ή κοινωνικές συγκρούσεις. Ας δούμε, όμως, πώς ακριβώς τίθεται το ζήτημα.

Καταρχήν, οι συγγραφείς διευκρινίζουν ότι: «Όλες οι συγκρούσεις τής ιστορίας έχουν, λοιπόν, κατά τη δική μας θεώρηση, την αφετηρία τους στην αντίφαση μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων και την μορφή τής επικοινωνίας-επαφής».¹⁹⁴ Όμως, παρότι θεωρείται ότι η αντίφαση αυτή ξεσπά σε μια επανάσταση η οποία προσλαμβάνει διάφορες μορφές, τούτο δεν συνεπάγεται καθόλου ότι *αναπότρεπτα* τίθενται σε κίνδυνο —πολύ δε, λιγότερο, ότι *ανατρέπονται*— τα θεμέλια τής μορφής επικοινωνίας-επαφής, δηλαδή ο καταμερισμός τής εργασίας και η ατομική ιδιοκτησία, αφού:

«Αυτή η αντίφαση μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων και τής μορφής επικοινωνίας-επαφής, η οποία [αντίφαση], όπως έχουμε δει, έχει ήδη πολλακίς εμφανιστεί στην μέχρι τώρα ιστορία, δίχως, εντούτοις, να θέσει σε κίνδυνο τη θεμελιακή βάση τής ίδιας [τής μορφής επικοινωνίας-επαφής], έπρεπε κάθε φορά να ξεσπάσει σε μια επανάσταση, κατά την οποία αυτή [η αντίφαση] ταυτόχρονα λάμβανε διάφορες παράπλευρες μορφές, ως ολότητα συγκρούσεων, ως συγκρούσεις διαφόρων τάξεων, ως αντίφαση τής

¹⁹³ Κάτι τέτοιο δεν έρχεται σε αντίφαση με την θέση των συγγραφέων, σύμφωνα με την οποία, είναι επίσης απαραίτητο και για το προλεταριάτο, προκειμένου να εκθέσει τα συμφέροντά του *ως καθολικά*, να κατακτήσει πρώτα την πολιτική εξουσία, πρβλ. *στο ίδιο*, σσ.34/79§. Διότι μια *μη πλήρως* διαδεδομένη κομμουνιστική συνείδηση, δεν προαπαιτεί να παρουσιαστούν τα συμφέροντα αυτά *ως καθολικά*, και επομένως δεν απαιτείται για μια *τέτοιας έκτασης* διάδοση τής κομμουνιστικής συνείδησης να προηγηθεί η κατάκτηση τής πολιτικής εξουσίας. Επιπλέον, η κομμουνιστική συνείδηση, ακόμα και στην περίπτωση μιας *μαζικά εκτεταμένης* διάδοσής της, δεν είναι *άμεσα συναρτημένη* με την παρουσίαση των συμφερόντων αυτών, *ειδικά ως καθολικών*. Επιπροσθέτως, η παρουσίαση των συμφερόντων αυτών, *ως καθολικών*, ουσιαστικά, σημαίνει την παρουσίαση μιας θέσης δίχως να αναφέρονται οι τυχόν προϋποθέσεις ή όροι της.

¹⁹⁴ *Στο ίδιο*, σ.73/112.

συνείδησης, πάλη των σκέψεων κ.τ.λ., ως πολιτική πάλη κ.τ.λ.»¹⁹⁵

Έτσι, στα συμπεράσματά τους επαναβεβαιώνουν —προφανώς, ως ένα προς αποφυγή πρόβλημα— «ότι σε όλες τις μέχρι τώρα επαναστάσεις, το είδος της δραστηριότητας παρέμενε διαρκώς ανέγγιχτο και ότι επρόκειτο μονάχα για μια άλλη διανομή αυτής της δραστηριότητας, για μια νέα διαμοίραση της εργασίας σε άλλα πρόσωπα».¹⁹⁶ Και αυτό ακριβώς, δηλαδή το ότι μια επανάσταση δεν εγγυάται κατά κανέναν «αναπότρεπτο» τρόπο την επίτευξη των θεωρούμενων ως απαραίτητων κοινωνικών ρυθμίσεων, σημαίνει ότι το επαναστατικό γεγονός, αυτό καθαυτό, δεν συνιστά αυτοσκοπό αλλά μέσο.

Έχοντας, λοιπόν, απορρίψει την ιδέα ότι το επαναστατικό γεγονός καθαυτό είναι επαρκές για την πραγμάτωση της εν λόγω κομμουνιστικής κοινωνίας, οι συγγραφείς φαίνεται να επιχειρούν τον προσδιορισμό των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών μιας επανάστασης η οποία θα μπορούσε να είναι αποτελεσματικότερη. Τα ιδιαίτερα αυτά χαρακτηριστικά σχετίζονται με τα αναμενόμενα *αποτελέσματα* που θα πρέπει να παράγονται εντός της, τόσο αναφορικά με το ίδιο το επαναστατικό υποκείμενο και τις δυνάμεις που τού αντιστέκονται, όσο και με εκείνα που παράγονται ως *ρυθμίσεις* της.

Σε ό,τι αφορά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της που επικεντρώνονται στα *αποτελέσματα* τα οποία θεωρείται ότι θα πρέπει να παράγονται εντός της —*πλην των κομμουνιστικών ρυθμίσεων*— αρκεί να θυμηθούμε τα χαρακτηριστικά της επανάστασης αναφορικά με την επίτευξη τού ειδικού τύπου οικειοποίησης:

«Η οικειοποίηση [...] μπορεί μονάχα να πραγματοποιηθεί μέσω μιας συνένωσης, [...] και μέσω μιας επανάστασης, εντός της οποίας, αφενός, η δύναμη τού μέχρι τούδε τρόπου παραγωγής και επικοινωνίας-επαφής, και της κοινωνικής διάρθρωσης *ανατρέπεται*, και, αφετέρου, αναπτύσσεται ο οικουμενικός χαρακτήρας και η για την διεξαγωγή της οικειοποίησης αναγκαία ενέργεια τού προλεταριάτου, όπου, κατ' επέκταση, το προλεταριάτο αποβάλλει ό,τι τού έχει απομείνει από την μέχρι τούδε κοινωνική του θέση.»¹⁹⁷

Παρότι έχω σχολιάσει ήδη το παράθεμα αυτό, θεωρώ χρήσιμο να επισημανθεί εδώ ότι, τόσο η επίτευξη της ανατροπής των εν λόγω δυνάμεων —κι όχι μονάχα μιας

¹⁹⁵ Στο ίδιο, σ.74/112. Οι συγγραφείς αναφερόμενοι στις εξεγέρσεις τού μεσαίωνα, θεωρούν ότι αυτές ήταν εντελώς ανεπιτυχείς, δεδομένων των συγκεκριμένων συνθηκών, οι οποίες αναφέρονται στον διασκορπισμό των αγροτών και την συνακόλουθη ωμότητα των τελευταίων, βλ., στο ίδιο, σσ.51[52]/101. Άλλες επαναστάσεις στην Αγγλία και τη Γαλλία, επέφεραν αποτελέσματα, όπως είναι η κατοχύρωση τού ελεύθερου ανταγωνισμού.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σ.69/85.

¹⁹⁷ Στο ίδιο, σ.Α'68/127.

κοινωνικής δύναμης, υπό την έννοια ενός κοινωνικού στρώματος ή τάξης—, όσο και η «αποβολή» των προφανώς ακατάλληλων στοιχείων τού προλεταριάτου, αποτελούν ζητούμενα, κι όχι δεδομένα.

Σε ότι αφορά τις κομμουνιστικές *ρυθμίσεις* που μπορούν να παραχθούν δια τής επανάστασης, οι συγγραφείς θεωρούν ότι αυτές πραγματώνονται όχι από οποιαδήποτε, αλλά από την επανάσταση που ονομάζουν *κομμουνιστική*:

«Αλλά κατά τον ίδιο τρόπο εμπειρικά θεμελιωμένο είναι ότι, μέσω τής ανατροπής τής υφιστάμενης κοινωνικής κατάστασης μέσα από την κομμουνιστική επανάσταση (για την οποία [βλέπε] παρακάτω) και την με αυτήν ταυτόσημη άρση τής ατομικής ιδιοκτησίας, αυτή η, για τους Γερμανούς θεωρητικούς, τόσο μυστήρια δύναμη διαλύεται, και, έπειτα η απελευθέρωση κάθε εκάστου ατόμου επιτυγχάνεται στο ίδιο μέτρο στο οποίο η ιστορία μετατρέπεται πλήρως σε οικουμενική ιστορία. Το ότι ο πραγματικός πνευματικός πλούτος τού ατόμου εξαρτάται πλήρως από τον πλούτο των πραγματικών του σχέσεων, είναι σύμφωνα με το παραπάνω ξεκάθαρο. Τα έκαστα άτομα καταρχήν μέσα από τούτο απελευθερώνονται από τούς διάφορους εθνικούς και τοπικούς περιορισμούς, τίθενται σε πρακτική σχέση με την παραγωγή (και με την πνευματική) ολόκληρης τής οικουμένης, και [τίθενται] σε θέση να κατακτήσουν την ικανότητα απόλαυσης για αυτήν την ολόπλευρη παραγωγή ολόκληρης τής γης (δημιουργήματα των ανθρώπων) [sic!]. Η *ολόπλευρη* εξάρτηση, αυτή η φυσικότροπα-αναπτυσσόμενη μορφή τής *παγκόσμια-ιστορικής* συνεπίδρασης των ατόμων, μετατρέπεται μέσα από αυτήν την κομμουνιστική επανάσταση σε έλεγχο και σε συνειδητή κυριάρχηση επί αυτών των δυνάμεων, οι οποίες, δημιουργημένες από την αλληλεπίδραση των ανθρώπων, μέχρι τώρα τούς εμφανίζονταν ως παντελώς ξένες και τούς εξουσίαζαν.»¹⁹⁸

Ασφαλώς, εδώ το κρίσιμο στοιχείο που θα πρέπει να διευκρινιστεί είναι, υπό ποια έννοια θεωρείται «εμπειρικά θεμελιωμένη» η —ανάλογη με την μετατροπή τής ιστορίας σε πλήρως οικουμενική— «απελευθέρωση» των ατόμων, αλλά *προπάντων* η πρώτη απόφαση περί κομμουνιστικής επανάστασης.

Σε ό,τι αφορά το στοιχείο τής *απελευθέρωσης* —το οποίο δεν είναι απολύτως σαφές— μπορούμε να δεχτούμε ότι, σε πρώτη φάση, μέσα από την παγκοσμιοποίηση τής οικονομίας, τα άτομα τίθενται σε μεγαλύτερη αλληλεξάρτηση. Τα άτομα απελευθερώνονται από τούς εθνικούς και τοπικούς περιορισμούς, υπό την έννοια ότι οι σχέσεις τους και η συνειδήσή τους καθίστανται λιγότερο περιορισμένες και

¹⁹⁸ Στο ίδιο, σ.37/84. Οφείλω εδώ να σημειώσω ότι η απόδοση τού συγκεκριμένου αποσπάσματος, στην ελληνική έκδοση, σε μέλλοντα χρόνο, είναι λανθασμένη. Σε κάθε περίπτωση όμως, δεδομένου τού ότι οι συγγραφείς παρενθέτουν ότι θα αναφερθούν στην κομμουνιστική επανάσταση «παρακάτω», καθίσταται φανερό ότι οι αποφάνσεις που διατυπώνονται εδώ τελούν υπό την αίρεση περαιτέρω διευκρινίσεων ή ισχυρισμών, των οποίων η ύπαρξη, σε διαφορετική περίπτωση, θα ήταν *περιττή*. Θα πρέπει να επισημάνω ότι ήδη ορισμένους, από τούς σχετικούς με την επανάσταση, ισχυρισμούς που έχω παραθέσει, βρίσκονται «παρακάτω», δηλαδή έπονται της σελίδας 37/84.

περισσότερο ποικίλες, αφού, επιπλέον δημιουργούνται συνθήκες ευρύτερης αλληλεπίδρασης.¹⁹⁹ Έτσι, τα άτομα τίθενται σε θέση, μέσα από αυτές τις προϋποθέσεις, καταρχήν να κατακτήσουν, δηλαδή να *διεκδικήσουν*—αν και εντός ενός «φυσικότροπα αναπτυσσόμενου» κοινωνικού πλαισίου— την ικανότητα να απολαύσουν τα δημιουργήματα των ανθρώπων. Η ουσιαστική απελευθέρωσή τους πραγματοποιείται δια των ρυθμίσεων τής κομμουνιστικής επανάστασης.

Σε ό,τι αφορά την κομμουνιστική επανάσταση και τις ρυθμίσεις που αυτή επιβάλλει, παρατηρούμε ότι τα στοιχεία αυτά μάς είναι ήδη γνωστά: την άρση τής ατομικής ιδιοκτησίας, την διάλυση τής ισχύος τής σχέσης προσφοράς και ζήτησης, καθώς και την υπαγωγή τού ελέγχου των κοινωνικών διαρρυθμίσεων υπό τον έλεγχο τής κοινωνίας τα έχουμε ήδη συναντήσει, κατά σχεδόν πανομοιότυπο τρόπο, στο πλαίσιο τής «κομμουνιστικής ρύθμισης τής παραγωγής»²⁰⁰. Ιδίως, το στοιχείο τής υπαγωγής τού ελέγχου των κοινωνικών διαρρυθμίσεων υπό τον έλεγχο τής κοινωνίας, το έχουμε συναντήσει επίσης ως μια από τις πρακτικές τού «κομμουνισμού»²⁰¹. Εκεί είδαμε ότι η εμπειρική θεμελίωση αυτών των αποφάσεων, ουσιαστικά, προκύπτει από τις πρακτικές που εφαρμόζονται στο πλαίσιο παροικιών που θεωρούνται από τους συγγραφείς «κομμουνιστικές». Επίσης, είδαμε προηγουμένως ότι οι μέχρι τώρα — προφανώς, μη κομμουνιστικές, στο βαθμό που επέφεραν μια διαφορετική τάξη πραγμάτων— επαναστάσεις, οι οποίες ασφαλώς θεωρούνται επίσης *πραγματικά*, βεβαιωμένα δια τής «εμπειρίας» γεγονότα, άφησαν ανέγγιχτο «το είδος τής δραστηριότητας». Συνεπώς, το «εμπειρικά θεμελιωμένο» των συγκεκριμένων πρακτικών τής κομμουνιστικής επανάστασης, οι οποίες αναφέρονται εδώ, ουσιαστικά *συνάγεται* από τις ιστορικές εμπειρίες τού κομμουνισμού και τις πρακτικές του στο πλαίσιο των «κομμουνιστικών παροικιών». Με άλλα λόγια, εάν τα ζητούμενα αυτά δεν έχουν επιτευχθεί από προηγούμενες επαναστάσεις και, ταυτοχρόνως, δεν μπορούν να επιτευχθούν, σε οικουμενικό επίπεδο, παρά μόνο μέσω μιας επανάστασης,²⁰² τότε,

¹⁹⁹ Πρόκειται για ένα σχήμα το οποίο έχουμε ήδη συναντήσει κατά την ανάλυση τής συνένωσης, όπου είδαμε πώς ακριβώς συνδέεται η συνένωση με τον ανταγωνισμό και την ανάπτυξη των μέσων παραγωγής.

²⁰⁰ *MEW*, τ.3, ό.π..., σ.35/82.

²⁰¹ Στο *ίδιο*, σ.70/119.

²⁰² Εάν η *οικουμενική* δραστηριοποίηση τής επανάστασης θεωρείται επίσης «εμπειρικά θεμελιωμένη», τότε, προφανώς, αυτό συνάγεται επίσης από την παγκοσμιοποίηση τής αλληλεξάρτησης των ατόμων. Αυτό θα διαφανεί παρακάτω, στο πλαίσιο τής κατάδειξης των προϋποθέσεων τού «κομμουνισμού» ως κινήματος, αναφορικά με τις θεωρούμενες *προοπτικές* του.

καθώς αυτή προσδιορίζεται —ουσιαστικά, εξ ορισμού, ως *ταυτόσημη* με την άρση της ατομικής ιδιοκτησίας— ως *κομμουνιστική*, είναι εύλογο να θεωρείται ότι η αυτή, πράττει αναλόγως, δηλαδή κομμουνιστικά, διαλύοντας τις υφιστάμενες σχέσεις και θέτοντας τις νέες υπό *συνειδητό έλεγχο*.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η «εμπειρική θεμελίωση» αποβλέπει μάλλον σε έναν *κανονιστικό* προσδιορισμό της κομμουνιστικής επανάστασης. Κατ' επέκταση, τα πρακτικά *εγχειρήματα* της επανάστασης, στο βαθμό που αυτή εκδηλωθεί, είναι που δικαιολογούν τον χαρακτηρισμό της ως «κομμουνιστική» —πράγμα που σημαίνει ότι μια απουσία τέτοιων εγχειρημάτων αίρει τον χαρακτηρισμό της ως τέτοια.

Επιπλέον, αυτός ο κανονιστικός προσδιορισμός της κομμουνιστικής επανάστασης από πλευράς συγγραφέων συνεχίζεται στο πλαίσιο της έκθεσης των συμπερασμάτων τους, δεδομένου ότι αυτός παράγεται *κατά αντιπαράθεση* με τις μέχρι τώρα επαναστάσεις. Στον προσδιορισμό αυτόν, τονίζεται από τούς συγγραφείς ό,τι συνιστά ουσιαστικά τα ειδοποιά της χαρακτηριστικά —τα όποια ήδη επισημάναμε ως στοιχεία άμεσα συναρτημένα με την κομμουνιστική κοινωνία—, δίχως τα οποία αυτή παύει να έχει τον ουσιώδη ρόλο και την σημασία που της αποδίδονται. Έτσι, σε αντιδιαστολή με τις προηγούμενες επαναστάσεις:

«[...] η κομμουνιστική επανάσταση στρέφεται εναντίον τού μέχρι τώρα *είδους* της δραστηριότητας, καταργεί την *εργασία* και αίρει την κυριαρχία όλων των τάξεων μαζί και τις τάξεις καθαυτές, επειδή αυτή [η κομμουνιστική επανάσταση] προκαλείται μέσω εκείνης της τάξης, η οποία εντός της κοινωνίας δεν λογίζεται πια σαν τάξη, δεν αναγνωρίζεται ως τάξη, και που είναι ήδη η έκφραση της διάλυσης όλων των τάξεων, εθνοτήτων κ.τ.λ. εντός της τωρινής κοινωνίας.»²⁰³

Έχοντας μεταβεί ήδη από τα χαρακτηριστικά ενός ιδιαίτερου τύπου επανάστασης, στο ζήτημα των προϋποθέσεων της, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η παραπάνω αιτιολόγηση των συγγραφέων, η οποία επικεντρώνεται στα χαρακτηριστικά της κομμουνιστικής επανάστασης, σημαίνει ταυτόχρονα και κάτι άλλο: Εάν, μια επανάσταση προκληθεί από μια τάξη η οποία, είτε «αναγνωρίζεται» —κατά επαρκή, για την ίδια, τρόπο— από την υπόλοιπη κοινωνία, είτε *δεν* συνιστά «έκφραση της διάλυσης όλων των τάξεων, εθνοτήτων, κ.τ.λ.», τότε διακυβεύονται τα χαρακτηριστικά της επανάστασης, δηλαδή οι στόχοι και τα εγχειρήματά της. Υπό αυτήν την έννοια, ο

²⁰³ *MEW*, τ.3, ό.π..., σ.69[70]/85.

τρόπος ύπαρξης μιας τάξης εντός της κοινωνίας, η θέση της μέσα στην κοινωνία, ή, και η πρόσληψη της θέσης αυτής από την ίδια²⁰⁴ —εάν το ότι αυτή η τάξη αποτελεί αυτού του είδους «έκφραση» είναι κάτι που διακρίνει η ίδια, κι όχι μια επισήμανση που κάνουν μονάχα άλλοι εκ μέρος της²⁰⁵—, συνιστούν αποφασιστικούς παράγοντες για την εκδήλωση, όχι μονάχα μιας εν γένει επανάστασης, αλλά, ειδικότερα μιας επανάστασης που να είναι *κομμουνιστική*.

Συνεχίζοντας την εξέταση των προϋποθέσεων της επανάστασης, αλλά παραμένοντας στην εστίαση των ενδεχόμενων αποτελεσμάτων του είδους της επανάστασης που μας ενδιαφέρει, αξίζει να σημειωθεί ότι η μέριμνα για τα αποτελέσματα της επανάστασης, από πλευράς συγγραφέων, είναι επίσης φανερή στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης τους ενάντια στους «φιλοσόφους» όπου επιχειρείται να προσδιοριστούν οι φορείς της ιστορικής κοινωνικής μεταβολής, και κατ' επέκταση οι προϋποθέσεις της αποτελεσματικότητας ή επιτυχίας της επανάστασης. Εκεί, λοιπόν, οι συγγραφείς, καταλήγουν στη θέση ότι:

«Αυτοί οι προ-ανευρεθέντες όροι ζωής των διαφόρων γενεών αποφασίζουν επίσης εάν ο περιοδικά εντός της ιστορίας επανερχόμενος επαναστατικός κλυδωνισμός θα είναι επαρκώς ισχυρός ή όχι, προκειμένου να καταρρίψει την βάση όλων των υφιστάμενων, κι αν αυτά τα υλικά στοιχεία μιας ολικής ανατροπής, συγκεκριμένα, από την μια πλευρά, οι υφιστάμενες παραγωγικές δυνάμεις, από την άλλη πλευρά, η διαμόρφωση ενός επαναστατικού πλήθους, το οποίο δεν επαναστατεί μονάχα εναντίον μεμονωμένων όρων της υφιστάμενης κοινωνίας, αλλά ενάντια στην μέχρι τούδε "παραγωγή της ζωής" καθαυτή, στην "σύνολη δραστηριότητα", επί της οποίας βασιζόταν [η κοινωνία], δεν υφίστανται, τότε είναι εντελώς αδιάφορο για την πρακτική εξέλιξη, εάν η *ιδέα* μιας τέτοιας ανατροπής έχει ήδη εκατό φορές εκφραστεί —όπως το αποδεικνύει η ιστορία του κομμουνισμού.»²⁰⁶

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να γίνουν ορισμένες αλληλένδετες παρατηρήσεις.

²⁰⁴ Η απόφαση σύμφωνα με την οποία: «Η ύπαρξη επαναστατικών σκέψεων σε μια συγκεκριμένη εποχή προϋποθέτει ήδη την ύπαρξη μιας επαναστατικής τάξης» (βλ στο *ίδιο*, σ.Β'46/94) ασφαλώς διευκρινίζει ότι *πριν* από την ύπαρξη επαναστατικών σκέψεων (απροσδιόριστου τύπου), πρέπει να έχει προϋπάρξει μια επαναστατική τάξη. Εντούτοις, δεν διευκρινίζει *πόσο πρότερα* πρέπει να έχει υπάρξει αυτή η επαναστατική τάξη. Και δεν θεωρώ καθόλου αυτονόητο —εάν το νόημα αυτής της φράσης είναι ότι οι σκέψεις μας αφορμώνται από *στοιχεία* της πραγματικότητας—ότι η επαναστατική τάξη θα πρέπει να υπάρχει την *ίδια*, και όχι σε κάποια *πρότερη*, ιστορική εποχή, καθώς έτσι χάνει το νόημά της οποιαδήποτε ιστορική επιστήμη. Εάν, τώρα, δεχτούμε ότι με την φράση αυτήν εννοείται κάτι πιο συγκεκριμένο από αυτό που η ίδια περιέχει, δηλαδή, ότι οι επαναστατικές σκέψεις που υπάρχουν εντός μιας εποχής προϋποθέτουν την ύπαρξη μιας επαναστατικής τάξης εντός της *ίδιας* αυτής εποχής (όπως και αν προσδιορίσουμε τα όρια αυτής της εποχής), τότε αυτό δεν μπορεί παρά να σημαίνει ότι η αφορμή για αυτές τις σκέψεις προέρχεται από τις κοινωνικές συνθήκες τις οποίες η ίδια *βιώνει*. Και, ακριβώς η *αγανάκτηση* με την οποία τις βιώνει, την καθιστά «επαναστατική» προκαλώντας (στην ίδια ή σε άλλους) τις περαιτέρω επαναστατικές σκέψεις.

²⁰⁵ Έχω ήδη επισημάνει ότι, κατά τους συγγραφείς, ο προλετάριος, μπορεί να αντιληφθεί τις αντιφάσεις μεταξύ της προσωπικότητας και της ζωής του. Αυτό δείχνει ότι τους συγγραφείς τους απασχολεί το ζήτημα της πρόσληψης των κοινωνικών αντιφάσεων. Προφανώς, κάτι τέτοιο αφορά και τις ίδιες τις αντιφάσεις που ζει μια εξοβελισμένη από την κοινωνία τάξη.

²⁰⁶ Βλ., στο *ίδιο*, σ.37/87.

Πρώτον, εδώ, επαναβεβαιώνεται, ότι ο *ιδιαιτέρος* προς επίτευξη στόχος της υπό συζήτηση επανάστασης, είναι η ανατροπή αυτού που αποτελεί βάση της κοινωνίας, δηλαδή η ανατροπή του τρόπου «παραγωγής της ζωής» που είναι —όπως ήδη έχουμε δει— η «*εργασία*».²⁰⁷ Δεύτερον, στην επαναστατική προοπτική της, η επιτυχία μιας τέτοιας ανατροπής εξαρτάται από δύο ρητούς παράγοντες: από τις παραγωγικές δυνάμεις, αφενός, και, αφετέρου, από την διαμόρφωση ενός επαναστατικού *πλήθους*. Τρίτον, παρατηρούμε ότι η αποτελεσματικότητα της εν λόγω επανάστασης προϋποθέτει ένα κρίσιμο —αν και απροσδιόριστο ως προς την έκτασή του, εντούτοις— *πλήθος* ανθρώπων. Απαραίτητη προϋπόθεση συνιστά, το πλήθος αυτό να μην στρέφεται ενάντια σε επιμέρους προβλήματα, αλλά ενάντια στην κεντρική *πηγή* των προβλημάτων που είναι η εργασία. Εάν, λοιπόν, δεχτούμε ότι —όχι ο εντοπισμός της εργασίας απλώς ως πηγής δυστυχίας, αλλά— η *κατανόηση* της δυνατότητας τού να *παύσει* η εργασία να υφίσταται ως τέτοια, ώστε να στραφεί ένα πλήθος εναντίον της με *ουσιαστικό* τρόπο, δηλαδή να την αντιμετωπίσει ως «ανόργανο», μη απαραίτητο στοιχείο της κοινωνίας, δεν είναι *αυτονόητη* —καθώς, όπως είδαμε, κάποιοι άνθρωποι θεωρούν την κοινωνική κατάσταση ως τυραννία κάποιου «πνεύματος»²⁰⁸, ή, γενικότερα ως ξένη δύναμη—, τότε, επαναβεβαιώνεται μια προηγούμενη επισήμανση. Επαναβεβαιώνεται, πλέον, και σε σχέση με την επανάσταση η επισήμανση ότι τα συνειδησιακά περιεχόμενα και οι κατανοήσεις της πραγματικότητας παίζουν —αν και όχι τον μοναδικό, εντούτοις— *κρίσιμο* ρόλο στην κοινωνική μεταβολή. Μια τέτοια επισήμανση, άλλωστε, δεν έρχεται σε αντίφαση με *άλλες διατυπώσεις*.²⁰⁹ Επιπλέον, αυτό που λέγεται στο προηγηθέν παράθεμα είναι σαφές: Είναι «εντελώς αδιάφορο για την πρακτική εξέλιξη, εάν η *ιδέα* μιας τέτοιας ανατροπής έχει ήδη εκατό φορές εκφραστεί», *όταν* αυτές οι παραγωγικές δυνάμεις και το επαναστατικό πλήθος, με τον επαρκή *όγκο* του και την *συγκεκριμένη, ήδη διαμορφωμένη στόχευσή* του, δεν

²⁰⁷ Η κρισιμότητα τού ιδιαίτερου αυτού στόχου, συνάγεται επίσης εκ της αντιδιαστολής του με τις περιγραφόμενες από τούς συγγραφείς πρακτικές των δουλοπάροικων, οι οποίοι θεωρείται ότι συνέχισαν, και κατόπιν της απελευθέρωσής τους να διατηρούν τον μέχρι τότε «τρόπο εργασίας» τους, πρβλ. *στο ίδιο*, σ.75[76]/116.

²⁰⁸ Βλ., *στο ίδιο*, σ.37/84.

²⁰⁹ Αναφέρομαι, κυρίως, σε μια διατύπωση των συγγραφέων, όπου λέγεται ότι για το προλεταριάτο δεν υφίστανται *τέτοιες* αντιλήψεις, *δηλαδή σαν εκείνες των «φιλοσόφων»*, και για αυτό δεν χρειάζεται να τις διαλύσει κάποιος. Το ότι το προλεταριάτο δεν έχει φιλοσοφικές ή θρησκευτικές αντιλήψεις, δεν συνεπάγεται καθόλου ότι το προλεταριάτο έχει αποκτήσει «*κομμουνιστική συνείδηση*». Επιπλέον, ασφαλώς θα έπρεπε να διαλυθούν αυτές οι αντιλήψεις, εάν υφίσταντο, έστω και μέσα από την έλευση διαφορετικών περιστάσεων. Πρβλ., *στο ίδιο*, σ.39[40]/88. Και έχουμε δει ότι μια από τις διαφοροποιημένες περιστάσεις, που *πιθανολογείται* ότι μπορούν να αλλάξουν τις αντιλήψεις των προλεταρίων, είναι η *επανάσταση*.

υφίστανται. Τέταρτον, θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι και οι δύο αυτοί παράγοντες συνιστούν *απαραίτητες* προϋποθέσεις, αλλά, εντούτοις —όπως προκύπτει τόσο από την αρνητική μορφή τής διατύπωσης²¹⁰, όσο και από εκείνα που έχουμε ήδη συναντήσει — *αβέβαιους* όρους επιτυχίας τής εν λόγω επανάστασης. Στην ίδια λογική, είναι χρήσιμο να συγκρατηθεί ότι και τα δύο στοιχεία περιγράφονται εδώ ως *από κοινού* προϋποθέσεις, πράγμα που σημαίνει ότι κανένα από τα δύο δεν επαρκεί για να επιφέρει το επιθυμητό αποτέλεσμα: ούτε οι παραγωγικές δυνάμεις αφ' εαυτές, ούτε το επαναστατικό πλήθος αφ' εαυτό. Και είναι σαφές ότι, εάν επαρκούσε το πρώτο, υπό την έννοια ότι αυτό δημιουργεί αναπότρεπτα το δεύτερο —πράγμα που δεν προκύπτει από τη διατύπωση— τότε θα ήταν περιττό να επισημανθεί η σημασία τού δεύτερου εν είδη διδάγματος τής ιστορίας τού κομμουνισμού. Τέλος, αξίζει να επισημανθεί ότι, όχι μόνο οι παραγωγικές δυνάμεις, αλλά και το επαναστατικό πλήθος *με τους συγκεκριμένους του προσανατολισμούς* χαρακτηρίζονται ως «*υλικά στοιχεία*».

Μετά την ανάλυση των προϋποθέσεων που θεωρούνται αναγκαίες για την επιτυχία τής εν λόγω επανάστασης, μπορούμε, πλέον, να προχωρήσουμε στις προϋποθέσεις που, κατά τούς συγγραφείς, *προσπαιτούνται* προκειμένου να συντελεστεί η *εκκίνηση* της.

Συγκεκριμένα, οι συγγραφείς, αντιπαρατιθέμενοι με τους «φιλοσόφους» ως προς τις προϋποθέσεις —τις οποίες παραβλέπουν οι τελευταίοι— υπό τις οποίες *μπορεί* να αρθεί η «αποξένωση» —δίχως αυτό να σημαίνει απαραίτητα ότι οι προϋποθέσεις αυτές καθιστούν αναπότρεπτη, δηλαδή απολύτως βέβαιη την έκρηξη τής επανάστασης—, επιχειρούν να τις προσδιορίσουν:

«Αυτή η “*αποξένωση*”, για να παραμείνουμε κατανοητοί στους φιλοσόφους, μπορεί να αρθεί φυσικά μονάχα υπό δύο *πρακτικές* προϋποθέσεις. Προκειμένου αυτή να γίνει μια “ανυπόφορη” δύναμη, που σημαίνει μια δύναμη κατά τής οποίας επαναστατεί κανείς, για τούτο απαιτείται ότι αυτή έχει καταστήσει το πλήθος τής ανθρωπότητας ως εντελώς “άνευ ιδιοκτησίας” και, συγχρόνως, σε αντίφαση προς μια υφιστάμενη οικουμένη τού πλούτου και τής μόρφωσης, που αμφότερα προϋποθέτουν μια μεγάλη άνοδο τής παραγωγικής δύναμης, έναν υψηλό βαθμό τής ανάπτυξής της —και από την άλλη πλευρά, είναι τούτη η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων (με την οποία είναι ήδη συγχρόνως δοσμένη η μέσα στην *παγκόσμια-ιστορική*, αντί στην τοπική, υπόσταση των ανθρώπων, υφιστάμενη εμπειρική ύπαρξη) και

²¹⁰ Η διατύπωση που συναντήσαμε στο εν λόγω παράθεμα, είναι εντελώς διαφορετική ως προς τη μορφή και το περιεχόμενο σε σύγκριση με μια εναλλακτική διατύπωση τής μορφής: «όταν υφίστανται τα [εν λόγω] υλικά στοιχεία, τότε συμβαίνει η [εν λόγω] ανατροπή».

εξαιτίας τούτου μια απολύτως αναγκαία πρακτική προϋπόθεση, διότι χωρίς αυτήν [την ανάπτυξη] μονάχα η *αποστέρηση* θα γενικεύονταν, δηλαδή μαζί με την *ανάγκη για τα στοιχειώδη* θα άρχιζε ξανά και ο τσακωμός για τα απαραίτητα και θα έπρεπε να αναπαραχθούν όλα τα παλιά σκατά· διότι κατ' επέκταση, μονάχα με αυτήν την οικουμενική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων είναι δοσμένη μια *οικουμενική* επικοινωνία-επαφή των ανθρώπων, εξ αυτού, αφενός, το ταυτοχρόνως παραχθέν φαινόμενο του "άνευ ιδιοκτησίας" πλήθους σε όλους τους λαούς (γενικός ανταγωνισμός) καθένας από τους οποίους καθίσταται εξαρτημένος από τις ανατροπές τού άλλου, και, εν τέλει, έχει θέσει *παγκόσμια-ιστορικά*, εμπειρικά οικουμενικά άτομα στην θέση των τοπικών [ατόμων]. Δίχως τούτο θα μπορούσε 1. ο κομμουνισμός να υφίσταται μονάχα ως μια τοπικότητα, 2. οι ίδιες οι *δυνάμεις* τής επικοινωνίας-επαφής καθαυτές δεν θα μπορούσαν να εξελιχθούν σε *οικουμενικές* και, εξ αυτού σε ανυπόφορες, θα παρέμεναν ντόπια-δεδεισδαιμονικές "περιστάσεις", και 3. κάθε επέκταση τής επικοινωνίας-επαφής θα καταργούσε τον τοπικό κομμουνισμό. Ο κομμουνισμός είναι εμπειρικά μονάχα ως η πράξη των κυριαρχούντων λαών "με μιας" και ταυτοχρόνως εφικτός, το οποίο προϋποθέτει την *οικουμενική* ανάπτυξη τής παραγωγικής δύναμης και την με αυτόν [τον κομμουνισμό] συναρτημένη παγκόσμια επικοινωνία-επαφή.»²¹¹

Γνωρίζουμε, ήδη, ότι, στη λογική των συγγραφέων, η επανάσταση δεν εγγυάται τα επιζητούμενα αποτελέσματα, μεταξύ των οποίων και η άρση τής «αποξένωσης». Δεδομένου, όμως, τού ότι η επανάσταση αποτελεί τον μόνο τρόπο δια τού οποίου είναι πιθανόν να επιτευχθεί το ζητούμενο, παρατίθενται εδώ οι ορισμένες απαραίτητες προϋποθέσεις τής εν λόγω επανάστασης. Ουσιαστικά, αυτές οι προϋποθέσεις αναφέρονται στο πώς μπορεί να γίνει η «αποξένωση» «ανυπόφορη» δύναμη, δηλαδή τέτοια που να *επαναστατήσει* κανείς εναντίον της. Για να συμβεί αυτό θα πρέπει λοιπόν, να συντρέχουν δύο προϋποθέσεις, οι οποίες απαιτούνται, ή *πάνε μαζί* [dazu gehörl] με το να γίνει «ανυπόφορη» η κατάσταση —διατύπωση η οποία, καθώς δεν εμπεριέχει στοιχεία τα οποία υποδηλώνουν την πληρότητα, ή επάρκεια των προϋποθέσεων αυτών, δείχνει ότι ενδεχομένως πρόκειται για *ορισμένες* μονάχα, και όχι για όλες τις προϋποθέσεις. Οι δύο, λοιπόν, προϋποθέσεις που αναφέρονται ως απαραίτητες προκειμένου να καταστήσουν «ανυπόφορη» την κοινωνική κατάσταση, θα πρέπει να έχουν έναν *οικουμενικό* χαρακτήρα²¹², αφού αυτές θα πρέπει να αφορούν ένα μεγάλο μέρος τής *ανθρωπότητας*, κι όχι μια περιορισμένη κοινωνική ομάδα ενός έθνους —στοιχείο που συνιστά ήδη μια ειδικότερη προϋπόθεση. Επίσης, οι δύο

²¹¹ Στο ίδιο, σ.34/81. Οι γραμματικά διαφοροποιημένοι χρόνοι και η παράθεση τού αριθμού «1.» στο συγκεκριμένο σημείο, είναι τού κειμένου.

²¹² Ο οικουμενικός χαρακτήρας των προϋποθέσεων ασφαλώς σχετίζεται με την παγκοσμιοποίηση των σχέσεων επικοινωνίας επαφής, και ειδικότερα με την παγκοσμιοποίησης τής αγοράς και την παγκόσμια επίδραση των δυνάμεων τής προσφοράς και τής ζήτησης (για το τελευταίο, βλ., στο ίδιο, σ.35/82).

προϋποθέσεις θα πρέπει να υφίστανται *ταυτόχρονα*. Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά την *δεύτερη* προϋπόθεση, δηλαδή το να βρίσκεται το «άνευ ιδιοκτησίας» πλήθος τής ανθρωπότητας *σε αντίφαση με* μια οικουμένη πλούτου και μόρφωσης, θα πρέπει να σημειωθούν τα εξής: Προφανώς, θεωρείται ότι εάν ο υπάρχων πλούτος και η μόρφωση ήταν, *αμφότερα, ικανοποιητικά διαμοιρασμένα*, δεν θα υπήρχε λόγος να καταστεί τόσο «ανυπόφορη» η κοινωνική κατάσταση ώστε να επαναστατήσει κανείς. Από την άλλη, μια πλήρης ένδεια αφ' εαυτή, η οποία αφορά *άπαντες* καθώς *απουσιάζει* οποιοσδήποτε πλούτος, σημαίνει ότι κανείς δεν απολαμβάνει κάτι ή και ότι κανείς δεν διανοείται να διεκδικήσει κάτι που δεν υφίσταται. Κατ' επέκταση, δεν υπάρχει αντίπαλη κοινωνική ομάδα εναντίον τής οποίας επαναστατεί κανείς. Τούτο μπορεί να καταλήξει προφανώς μονάχα σε εξατομικευμένες, κι όχι, λόγου χάρη, σε ταξικές συγκρούσεις.

Σε ό,τι αφορά την *πρώτη* προϋπόθεση, το να καταστεί «άνευ ιδιοκτησίας» το πλήθος τής ανθρωπότητας, θα πρέπει να διευκρινιστούν κάποια *μη* προφανή στοιχεία.

Συγκεκριμένα αναφέρομαι στην έννοια «ανυπόφορο» [“unerträglich”]²¹³ και στην έννοια «άνευ ιδιοκτησίας» [„Eigentumslos“]. Καταρχήν, οι έννοιες αυτές, όπως και η «αποξένωση», τίθενται σε εισαγωγικά από τους συγγραφείς, πράγμα που μπορούμε να δεχτούμε ότι συμβαίνει «για να παραμείνουν κατανοητοί στους φιλοσόφους», καθώς τις παραλαμβάνουν, χρησιμοποιώντας τις στην ανάλυσή τους. Έτσι, με βάση την ανάλυση που έχει προηγηθεί αναφορικά με το πώς αντιλαμβάνονται οι συγγραφείς τα προβλήματα τής εποχής τους, μπορούμε να δεχτούμε ότι «ανυπόφορη» για τα κοινωνικά υποκείμενα είναι η αποστέρησή τους τόσο από τα υλικά και πνευματικά αγαθά, όσο και από την ελευθερία τους να διαμορφώσουν την προσωπικότητά τους και να αυτοδραστηριοποιηθούν. Επιπλέον, όμως, όπως έχουμε δει, το «ανυπόφορο» τής κατάστασής τους, σχετίζεται ενδεχομένως και με την *δυνητική άρνηση* τής *άνισης* κατανομής των βαρών τής κοινωνίας ως *μη δέουσας*, δηλαδή με ένα ορισμένο αίσθημα αδικίας. Σε κάθε περίπτωση, όμως, το ανυπόφορο σχετίζεται με την εργασία, και,

---

²¹³ Η έννοια αυτή ανευρίσκεται στον Χέγκελ, ως «ανυπόφορη κενότητα». Ως τέτοια λογίζεται η «ταυτότητα», δηλαδή ότι A=A. Σε σχέση με όσα συζητούνται εδώ μια ενδεχόμενη συνάφεια αυτής τής χρήσης τής έννοιας, που θα μπορούσε κανείς να υποθέσει είναι ότι αυτό που είναι ανυπόφορο είναι ότι, προς το παρόν, η υφιστάμενη δυσβάσταχτη κοινωνική κατάσταση παραμένει ίδια με τον εαυτό της, δηλαδή ότι δεν αλλάζει. Μια ακόμη ενδεχόμενη συνάφεια θα μπορούσε να είναι ότι καθώς οι προλετάριοι αποστερούνται του περιεχομένου τής ζωής τους, τούς είναι «ανυπόφορη» ακριβώς αυτή η «κενότητα». Για μια διαφοροποιημένη εκδοχή των όρων «ανυπόφορο» και «άνευ ιδιοκτησίας», βλ. Ετιέν Μπαλιμπάρ, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, μτφρ.-επιμ. Άρης Στυλιανού, Νήσος, Αθήνα: 1996, σσ.64-67 και σσ.90-91.

όπως έχουμε δει κατά την ανάλυση τής εφικτότητας τής κομμουνιστικής κοινωνίας, η καταπίεση σχετίζεται άμεσα με το ανοικιοθελές τής επιβολής τής εργασίας, και, συνεπώς με την άνευ συγκατάθεσης επιτέλεση των δραστηριοτήτων —μια συγκατάθεση, που όπως επίσης είδαμε, μπορεί να διαμεσολαβείται στο συμβολικό επίπεδο κοινωνικά. Επίσης, εφόσον το «ανυπόφορο» τής κοινωνικής κατάστασης σχετίζεται με την εργασία, δηλαδή με το ανοικιοθελές τής δραστηριότητας, τότε, αφού το ανοικιοθελές προσδιορίζεται και κοινωνικά, έπεται ότι αυτό δεν προκύπτει απαραίτητα ή *αποκλειστικά* από μια ανθρώπινη φυσιολογία. Επιπλέον, η αίσθηση τού «ανυπόφορου» προφανώς ενδέχεται να προϋποθέτει ότι η κοινωνική κατάσταση θα πρέπει να έχει καταρχήν νοηματοδοτηθεί, να έχει διαμεσολαβηθεί κοινωνικά μέσα από συνειδησιακά περιεχόμενα, λόγου χάρη, ως *μη απαραίτητα* υφιστάμενη, ως κοινωνικά «*ανόργανη*» —γεγονός που, στην περίπτωση αυτή, συνιστά επίσης προϋπόθεση τόσο τής εκκίνησης, όσο και τής κατάλληλης εξέλιξης τής επανάστασης κατά τη διάρκεια εκτύλιξης τής. Με δύο λόγια, μπορούμε να δεχτούμε ότι είναι ιδιαίτερα πιθανό το «ανυπόφορο» να προϋποθέτει την διαμεσολάβηση συνειδησιακών περιεχομένων.

Σε ό,τι αφορά την έννοια «άνευ ιδιοκτησίας», θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι μπορούν να υπάρξουν —τουλάχιστον— δύο τρόποι προσδιορισμού τής: Ο *πρώτος* τής προσδίδει τη σημασία τής «έλλειψης τής *ιδιαιτερότητας*»²¹⁴, πράγμα που σημαίνει ότι εδώ γίνεται λόγος για απώλεια ιδιαιτεροτήτων που θα μπορούσαν να διαχωρίσουν το πλήθος τής ανθρωπότητας. Έτσι, η απώλεια αυτή ουσιαστικά λειτουργεί ως στοιχείο που βοηθά προκειμένου να γίνει φανερό η κοινή κατάσταση, η κοινότητα των διαφερόντων μεταξύ των ανθρώπων που αποτελούν το μεγάλο πλήθος τής ανθρωπότητας —διαφερόντων τα οποία πλέον δεν αποτελούν *ιδιαίτερα* διαφέροντα μιας τάξης, και ταυτόχρονα μπορούν να συνδράμουν σε μια συνένωση αυτών των ανθρώπων. Ο *δεύτερος* τρόπος —ο οποίος μού φαίνεται πιο συναφής²¹⁵— είναι ότι η έννοια προσλαμβάνει τη σημασία τής «έλλειψης τής δυνατότητας να *αποφασίζει*

²¹⁴ Στο υπό εξέταση κείμενο απαντάται η φράση «*eigentümliche Verkehrsform*», η οποία σημαίνει «*ιδιαίτερη* μορφή επικοινωνίας». Επομένως, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι «*Eigentumslos*», σημαίνει «άνευ ιδιαιτερότητας», πράγμα που συνάδει με την ιδέα ότι το έλλειμμα ιδιαιτερότητας, δηλαδή η ύπαρξη κοινών συμφερόντων κατανοείται ως προϋπόθεση συνένωσης.

²¹⁵ Ο Στίρνερ χρησιμοποιεί την έννοια *ιδιοκτησία* [Eigentum] ποικιλοτρόπως. Μία χρήση τής, φαίνεται να σχετίζεται με την αυτοδιάθεση, την ελευθερία τού ατόμου, βλ. Max Stirner: *Der Einzige und sein Eigentum*, Philipp Reclam. Στουτγκάρδη: 1972, σ.272. Ο όρος «άνευ ιδιοκτησίας» [Eigentumslos], που συνδέεται από τον ίδιο άμεσα με τον φεουδαλισμό ή την «ουσία τού φεουδαλισμού» [Feudalwesen] αλλά και την «κατάσταση του κουρελή» [Lumperei], προφανώς συσχετίζεται με την υποταγή, βλ., στο *ίδιο*, σσ. 350-354.

κανείς», δηλαδή τής «έλλειψης τής δυνατότητας να ελέγχει τούς όρους ζωής του», τής «έλλειψης τής δυνατότητας να μην ματαιώνονται οι προσδοκίες του» και, γενικότερα, τής «έλλειψης τής δυνατότητας να είναι κανείς ελεύθερος», δηλαδή να αυτοδραστηριοποιείται, να διαμορφώνει την προσωπικότητά του μέσα από την δραστηριότητά του, «όπως έχει όρεξη». Με αυτήν την ερμηνεία συνάδει επιπλέον η θέση, που ήδη συναντήσαμε, σύμφωνα με την οποία μονάχα οι προλετάριοι μπορούν να διεκδικήσουν την πλήρη τους αυτοδραστηριοποίησης την οποία τώρα στερούνται πλήρως²¹⁶. Επιπλέον, με τον τρόπο αυτόν, καθίσταται πιο εύλογη η χωριστή επισήμανση από πλευράς συγγραφέων, η οποία αναφέρεται ειδικά στην γενίκευση τής αποστέρησης των στοιχειωδών μέσων που σχετίζονται με τη διασφάλιση τής επιβίωσης.

Επιστρέφοντας κατόπιν των παραπάνω διευκρινήσεων, στο απαραίτητο τής ταυτόχρονης ύπαρξης των δύο παραγόντων, και συμπυκνώνοντας τα αμέσως προηγούμενα μπορούμε να καταλήξουμε στο εξής: Για να οδηγηθούν τα κοινωνικά υποκείμενα στην διεκδίκηση τής άρσης τής «αποξένωσης» και την ενδεχόμενη επίτευξη μιας άλλης κοινωνίας, δηλαδή τής κομμουνιστικής, δεν αρκεί ούτε μονάχα η αποστέρηση από την απόλαυση υλικών και πνευματικών αγαθών, ούτε και το αίσθημα τής καταπίεσης όταν δεν διαφαίνεται, μέσα από την συσσώρευση τού πλούτου, η ύπαρξη μιας άλλης, εναλλακτικής, δυνατότητας. Ουσιαστικά, ο συνδυασμός των δύο παραγόντων έγκειται στο εξής: Ο πλούτος, η μονομερής συσσώρευσή του, παρέχει την δυνατότητα τής κατανόησης των πραγματικών παραγωγικών δυνατοτήτων, δηλαδή μιας αυξημένης δυνατότητας να ικανοποιηθούν οι ανάγκες (υλικές, πνευματικές και αυτοδραστηριοποίησης), —δυνατότητα που προς το παρόν, όμως, δεν πραγματώνεται. Από την άλλη, το να καταστεί εντελώς «άνευ ιδιοκτησίας» το μεγάλο μέρος τής ανθρωπότητας σε αντίφαση με μια τέτοια δυνατότητα απεικονίζει τον υφιστάμενο καταπιεστικό τρόπο ζωής. Με δύο λόγια, η αντίφαση που περιγράφεται είναι αντίφαση μεταξύ εφικτού και υπαρκτού, μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και κοινωνικών σχέσεων.

Επιπλέον, και οι δύο προϋποθέσεις απαιτούν μια μεγάλη ανάπτυξη των

---

²¹⁶Υπενθυμίζω, βλ. *MEW*, τ.3, ό.π..., σ.Β'67[68]/126.

παραγωγικών δυνάμεων σε *οικουμενικό* επίπεδο. Διότι αυτή η ανάπτυξη καθιστά δυνατή ή και δοσμένη —σύμφωνα με ό,τι διαπιστώνουν οι συγγραφείς από την μέχρι τότε πορεία των πραγμάτων— μια σειρά αλληλένδετων, διαδοχικά συναρτημένων παραγόντων: την οικουμενικότητα της επικοινωνίας-επαφής, την οικουμενικότητα της αλληλεξάρτησης των εθνών, την οικουμενικότητα του ανταγωνισμού, την μετατροπή των ατόμων σε παγκόσμια-ιστορικά, το να καταστούν όλοι οι λαοί περίπου κατά το ίδιο χρονικό διάστημα «άνευ ιδιοκτησίας» σε αντίθεση με μια οικουμένη πλούτου και μόρφωσης που έχει, έτσι, παραχθεί. Και με την αφορμή αυτή βλέπουμε και *πάλι* ότι το ζήτημα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων δεν αποτελεί κάποιου είδους αόριστης προτεραιότητας τους στην κοινωνική εξέλιξη.²¹⁷ Η σημασία που αποδίδεται σε αυτές, και συγκεκριμένα στην υψηλού βαθμού ανάπτυξή τους είναι απολύτως συγκεκριμένη: ούτε μια παγκόσμια επικοινωνία-επαφή μπορεί να υπάρξει όταν απουσιάζουν τα μέσα για αυτήν, ούτε τεράστιος πλούτος μπορεί να παραχθεί. Και μόνο όταν αυτές τελούν *στο πλαίσιο* των συγκεκριμένων σχέσεων επικοινωνίας-επαφής, οι οποίες είναι *ανταγωνιστικές* και *καταπιεστικές*, και συγχρόνως *οικουμενικού* χαρακτήρα, μπορεί να προκληθεί, και μάλιστα περίπου *ταυτόχρονα*, το φαινόμενο των αλληλεξαρτημένων «άνευ ιδιοκτησίας» λαών. Προφανώς, λοιπόν, δεν υπάρχει εδώ καμία δυνατότητα για εμμονή σε ένα σχήμα *αυτόνομης* λειτουργίας —και άρα σημασίας— των παραγωγικών δυνάμεων, καθώς έχουμε δει ότι η «καταστροφική» λειτουργία τους συμβαίνει εντός των συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων. Επιπλέον, η σημασία τους τελεί υπό τον τρόπο με τον οποίον αυτές λειτουργούν *ως απαραίτητες* για μια τέτοια εξέλιξη. Και, τούτη η σημασία τους, προφανώς, θεμελιώνεται σε μια διαπίστωση ιστορικού χαρακτήρα: στην διαπίστωση όσων έχουν συμβεί μέχρι στιγμής, προκειμένου να ανευρεθούν οι όροι μετάβασης σε μια άλλη κοινωνία, και όχι σε ένα εγχείρημα διατύπωσης αρχών θέασης της ιστορίας.

Είναι επίσης χρήσιμο να συγκρατηθεί είναι ότι ακόμα κι αν εδώ θεωρείται, λίγο-πολύ, προ των θυρών το φαινόμενο της «άνευ ιδιοκτησίας» στους λαούς, το πρόβλημα

²¹⁷ Το σχήμα αυτό, της συγκεκριμένης λειτουργίας των παραγωγικών δυνάμεων, και την σύνδεσή τους, αφενός, με την δημιουργία βιομηχανικών πόλεων και μέσων επικοινωνίας ενόψει της σημασίας της επικοινωνίας-επαφής, και, αφετέρου, με τον ανταγωνισμό, το έχουμε συναντήσει ήδη κατά την εξέταση των προϋποθέσεων της *συνένωσης*. Εκεί έγινε σαφές ότι ο ανταγωνισμός και οι ίδιοι οι όροι επικοινωνίας-επαφής λειτουργούν αντίρροπα προς την δυνατότητα συνένωσης —πράγμα που συμβάλλει στο μακρόχρονο των αγώνων και στην καθυστέρηση της επιτυχίας των τελευταίων. Επιπλέον, για την σημασία της συμβολής της *επικοινωνίας* εν γένει, ως προϋπόθεση για την επιτυχία μιας επανάστασης, πρβλ. επίσης *στο ίδιο*, σ.51/101.

είναι θα πρέπει να καταστούν *εντελώς* «άνευ ιδιοκτησίας».

Η *οικουμενική* αυτή διάσταση αυτών των αποτελεσμάτων συνιστά ταυτόχρονα, όπως βλέπουμε, *τις προϋποθέσεις του κομμουνισμού ως κινήματος* στην —τότε— παροντική προοπτική του.²¹⁸ Διότι, εάν δεν καταστεί *οικουμενική* η ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης και, συνακόλουθα, η επικοινωνία-επαφή, τότε, η δυσφορία, που προέρχεται από την τελευταία, υπάρχει κίνδυνος, αφενός, να εκληφθεί απλώς ως μια *τοπική* και, ταυτόχρονα, *ακατανόητη* περίπτωση ή δυσκολία, αφετέρου να μην είναι εγκλωβιστική, αφού, εάν δεν είναι δεδομένη η ταυτοχρονία του «άνευ ιδιοκτησίας» φαινομένου σε όλους τούς λαούς, τότε δημιουργούνται, δια της περαιτέρω επέκτασης της επικοινωνίας-επαφής, διαφοροποιημένες καταστάσεις και δυνατότητες —ή, πιθανόν, και ελπίδες— *διαφυγής*, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να καταστεί η δυσφορία ανυπόφορη. Έτσι, εάν απουσιάζουν οι συνθήκες αυτές, τότε το έδαφος πάνω στο οποίο εδράζεται ένα, τοπικής ή περιορισμένης εμβέλειας, κομμουνιστικό κίνημα μπορεί να διασαλευθεί. Η μόνη δυνατότητα —προφανώς της *επαναστατικής* δράσης— του κομμουνιστικού κινήματος —εν όψει μιας ορισμένης αποτελεσματικότητάς του— είναι η εκδήλωσή του «με μιας» και ταυτόχρονα, στη βάση της συγχρονίας του «άνευ ιδιοκτησίας» φαινομένου.

Το *συγκεκριμένο* περιεχόμενο αυτών των οικουμενικών προϋποθέσεων του «κομμουνισμού», αλλά και η *ακρότητα* της έντασής τους²¹⁹, καθίστανται ακόμα σαφέστερα, αφού:

«[...] το μεγάλο πλήθος των *ενδών* εργατών —[δηλαδή] η μαζικής υφής, από το κεφάλαιο ή από οποιαδήποτε στενόμαυλη απόλαυση αποκομμένη εργατική δύναμη— και γι' αυτό επίσης και η *μη προσωρινή* απώλεια αυτής της ίδιας της εργασίας, ως μιας εξασφαλισμένης πηγής ζωής, μέσω του ανταγωνισμού, προϋποθέτουν την παγκόσμια αγορά.»²²⁰

Έτσι, πλέον, γίνεται επίσης πιο ξεκάθαρο για ποιο λόγο θα πρέπει το προλεταριάτο να έχει επίσης *οικουμενικό* χαρακτήρα.

²¹⁸ Την οικουμενική διάσταση των προϋποθέσεων του κομμουνισμού στην παροντική αυτή προοπτική, την έχουμε συναντήσει στο πλαίσιο του προσδιορισμού του ως κινήματος και της συνακόλουθης διάκρισής του από την κομμουνιστική κοινωνία.

²¹⁹ Θεωρώ ότι η *ακρότητα* της έντασης αυτής, καθώς και η οικουμενικότητα του βαθμού ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων που προϋποθέτουν οι συγγραφείς, δεν αναιρείται από μια άλλη διατύπωση σχετικά με την ένταση της αντίφασης (πρβλ., *MEW*, τ.3, ό.π..., σ.73/112), καθώς εκεί γίνεται λόγος για την έκρηξη *συγκρούσεων*, κι όχι ειδικά για μια επανάσταση που έχει τον εδώ συζητούμενο προσανατολισμό.

²²⁰ Στο ίδιο, σ.35/81 (η υπογράμμιση του «μη προσωρινή», δική μου). Σχετικά με την σημασία που αποδίδεται στην *ακρότητα* των προϋποθέσεων και την ανυπαρξία εναλλακτικών λύσεων *διαφυγής* από τη δυσφορία, αξίζει να θυμηθούμε, την αδυναμία *ανοδικής κινητικότητας των προλεταρίων*, για την οποία έχει γίνει ήδη λόγος, σε αντίθεση με τα όσα συνέβαιναν σε προηγούμενες ιστορικές στιγμές (πρβλ., για παράδειγμα, στο ίδιο, σσ.47[48]/95).

Ασφαλώς είναι ήδη κάτι παραπάνω από πασιφανές ότι η εν λόγω επανάσταση *προσπατεί* την ύπαρξη μιας ορισμένης τάξης, η οποία καταπιέζεται κατά συντριπτικό τρόπο, και

«η οποία υποχρεώνεται να φέρει όλα τα άχθη τής κοινωνίας, δίχως να απολαμβάνει τα πλεονεκτήματά της, η οποία [τάξη] εξοβελίζεται από την κοινωνία, εξωθείται στην πιο αποφασιστική αντίθεση ενάντια σε όλες τις άλλες τάξεις· μια τάξη, η οποία αποτελεί την πλειοψηφία όλων των μελών τής κοινωνίας και από την οποία αναδύεται η συνείδηση περί τής αναγκαιότητας μιας ριζικής επανάστασης, η κομμουνιστική συνείδηση, η οποία μπορεί φυσικά να διαμορφωθεί και στο πλαίσιο άλλων τάξεων δυνάμει τής θεώρησης τής κατάστασης αυτής τής τάξης.»²²¹

Η ύπαρξη αυτής τής τάξης, λοιπόν, θεωρείται λίγο-πολύ δεδομένη.

Με την ευκαιρία αυτή θα πρέπει να παρατηρηθεί ότι η «κομμουνιστική συνείδηση» *πηγάζει ή αναφύεται* από αυτήν την τάξη. Και αυτό δεν είναι διόλου ταυτόσημο με την *μαζική* διαμόρφωση και διάδοσή τής κομμουνιστικής συνείδησης, καθώς, όπως έχουμε δει, κάτι τέτοιο συνιστά, μαζί με την απαιτούμενη μεταμόρφωση των ατόμων σε ικανά για την ίδρυση μιας νέας κοινωνίας, *ζητούμενο*. Αντίθετα, μια μη εκτεταμένη, περιορισμένη διάδοση τής κομμουνιστικής συνείδησης θεωρείται προεπαναστατικά δεδομένη.

Επομένως, δεδομένων όσων έχουν ειπωθεί ως τώρα, μπορεί να γίνει δεκτό ότι υπάρχει δεν υπάρχει απαισιοδοξία, τόσο ως προς την *εκδήλωση* τού κομμουνισμού ως κινήματος, όσο και ως προς την εκδήλωση μιας επανάστασης, ακριβώς επειδή διαφαίνεται η ύπαρξη ορισμένων στοιχειωδών δυνατοτήτων για κάτι τέτοιο. Από την άλλη, η επανάσταση μένει να αποδειχτεί δια τής πορείας της ότι είναι κομμουνιστική ως προς τα αποτελέσματά της, τα οποία αφορούν, αφενός, την παιδευτική ή διαπαιδαγωγική της λειτουργία, αφετέρου τους τελικούς της στόχους. Και ακριβώς, για τον λόγο αυτόν, θα πρέπει να δεχτούμε ότι, για τους συγγραφείς, δεν υπάρχει ούτε αισιοδοξία ούτε απαισιοδοξία ως προς το εάν η επανάσταση θα καταστεί κομμουνιστική και, κατ' επέκταση ως προς την οικοδόμηση μιας κομμουνιστικής κοινωνίας. Αυτό που φαίνεται να υπάρχει, ως προς τα δύο τελευταία στοιχεία, είναι μονάχα η διαπίστωση μιας —όχι αβάσιμης— δυνατότητας πραγμάτωσής τους.

---

²²¹ Στο ίδιο, σ.69/85.

3. Η ΣΧΕΣΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΙΑΚΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ

Από όσα έχουν ειπωθεί ως τώρα προκύπτει ότι η δυνατότητα λειτουργίας και πραγμάτωσης της κομμουνιστικής κοινωνίας απαιτεί την ύπαρξη ανεπτυγμένων παραγωγικών δυνάμεων, αλλά και συγκεκριμένου *συνειδησιακού* προσανατολισμούς. Επιπλέον, απαιτεί και μια δραστική πρακτική, δηλαδή την εκτύλιξη μιας επανάστασης, η οποία μόνο δυνητικά μπορεί να καταστεί κομμουνιστική. Στο παρόν κεφάλαιο, εκκινώντας από το απαραίτητο της επανάστασης, θα επιχειρήσω να εξετάσω με συντομία πώς αντιλαμβάνονται οι συγγραφείς την δυνατότητα να παραχθούν «προεπαναστατικά»²²² τα συνάδοντα με την πραγμάτωση μιας κομμουνιστικής κοινωνίας συνειδησιακά περιεχόμενα, ιδίως, δε, η «κομμουνιστική συνείδηση». Ειδικότερα, θα εστιάσω στο ζήτημα του εάν θεωρείται από τους συγγραφείς *βέβαιη* μια ικανοποιητική διαμόρφωση και διάδοση τέτοιων συνειδησιακών περιεχομένων.

Είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ότι η επανάσταση συνιστά ένα *απαραίτητο* στοιχείο δια του οποίου θεωρείται ότι είναι δυνατό —αν και, *όχι βέβαιο*— να οικοδομηθεί η κομμουνιστική κοινωνία. Οι λόγοι που καθιστούν απαραίτητη την επανάσταση, εκτός από το ότι αυτή συνιστά *πρακτική* δραστηριότητα δια της οποίας μπορεί να ανατραπεί η κυρίαρχη τάξη, εκφεύγοντας έτσι από την παραμονή σε μια μονάχα *θεωρητική* κριτική, είναι ότι η επανάσταση δεν συνιστά απλώς «προνομιακό», αλλά το *μοναδικό* δυνητικά κατάλληλο πεδίο, όχι για την *ανάδυση*, αλλά για μια *μαζικής* υφής, δηλαδή για μια επαρκώς *εκτεταμένη* διαμόρφωση και διάδοση των κατάλληλων συνειδησιακών περιεχομένων.

Η θέση των συγγραφέων περί επανάστασης καταδεικνύει δύο κρίσιμα, για το θέμα μας, στοιχεία: Το *πρώτο* στοιχείο —αφού τα *εντός* της επανάστασης ζητούμενα *δεν* θεωρούνται *βέβαια*, αλλά απλώς *δυνάμενα* να παραχθούν— είναι ότι οι *επαρκείς* συνθήκες —η εκπλήρωση των οποίων θα καθιστούσε *βέβαιη* τη διευρυμένη παραγωγή και διάδοση των εν λόγω συνειδησιακών περιεχομένων—, στο βαθμό που *δεν κατονομάζονται* —και, εφόσον, *βεβαίως*, απορρίψουμε το ενδεχόμενο μιας

²²² Όταν λέω «προεπαναστατικά», αναφέρομαι σε μια περίοδο που προηγείται της συγκεκριμένης επανάστασης για την οποία κάνουν εδώ λόγο οι συγγραφείς.

«μυστικοπάθειας» από πλευράς συγγραφέων, η οποία θα παρέμενε μάλλον ανεξήγητη —, είναι *άγνωστες* για τους συγγραφείς, υποδηλώνοντας την παραδοχή από πλευράς τους της ανεπαρκούς γνώσης τού κοινωνικού. Για την ακρίβεια, ο προσδιορισμός της επανάστασης ως *απαραίτητης* και, ταυτόχρονα, *αβέβαιης* ως προς τα συνειδησιακά αποτελέσματά της, συνθήκης, καθιστά, *για το εν λόγω ζήτημα*, σαφή τον τρόπο κατανόησης, από πλευράς συγγραφέων, τού κοινωνικού. Οι αποφάνσεις τους καταδεικνύουν ότι η λειτουργία τού κοινωνικού προσδιορίζεται, από τούς ίδιους, μονάχα *μερικά*, ή, —κάτι που θεωρώ εδώ ως ισοδύναμο— η λειτουργία τού κοινωνικού είναι για τούς ίδιους *μερικά απροσδιόριστη*²²³: με δύο λόγια, δεν κατονομάζονται οι επαρκείς συνθήκες που θα οδηγούσαν αναπότρεπτα στα εν λόγω συνειδησιακά περιεχόμενα. Το *δεύτερο* στοιχείο είναι ότι από τη θέση περί επανάστασης, σύμφωνα με την οποία η *επαρκώς εκτεταμένη* διαμόρφωση και *διάδοση* των εν λόγω συνειδησιακών περιεχομένων είναι *εφικτή μόνο* εντός της επανάστασης, έπεται η λογική παραδοχή ότι η *εκτεταμένη* αυτή διάδοση δεν μπορεί να συμβεί *πουθενά αλλού*, δηλαδή *εκτός* επανάστασης, επομένως, ούτε *προεπαναστατικά*.

Για να συγκρατήσουμε τη σημασία τού δεύτερου αυτού στοιχείου είναι απαραίτητο να μην παραβλέψουμε τη σαφή διάκριση των συγγραφέων μεταξύ δυνατότητας *ανάδυσης* και μεταξύ δυνατότητας *επαρκώς εκτεταμένης διάδοσης* των εν λόγω συνειδησιακών περιεχομένων. Η αποφυγή μιας τέτοιας σύγχυσης είναι που μας επιτρέπει να συγκρατήσουμε ότι, κατά του συγγραφείς, αυτό που *είναι δυνατόν* να παραχθεί *προεπαναστατικά* είναι η *ανάδυση* και άρα, τουλάχιστον μια *μερική*, δηλαδή, *όχι μαζική* διαμόρφωση και διάδοση των εν λόγω συνειδησιακών περιεχομένων.

Θα πρέπει εδώ να τονιστεί ότι η αντίληψη των συγγραφέων περί της ύπαρξης μιας, όχι μαζικής, αλλά περιορισμένης —εντούτοις, όμως— *δυνατότητας* προεπαναστατικής παραγωγής και διάδοσης συνειδησιακών περιεχομένων δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Αυτό δεν αποδεικνύεται μονάχα από την θέση περί επανάστασης ή, και από την θέση —που επίσης μας είναι γνωστή από όσα έχουν προηγηθεί— σύμφωνα με την οποία η κομμουνιστική συνείδηση μπορεί να διαμορφωθεί —*προφανώς και προεπαναστατικά*— στο πλαίσιο και των άλλων τάξεων δια της θεώρησης, αλλά και από *επιπρόσθετα*

²²³ Η διαφορά μεταξύ μερικά και ολικά απροσδιόριστου έγκειται στο ότι το «ολικά» ή «πλήρως» απροσδιόριστο ισοδυναμεί με την *πλήρη* άγνοια τού κοινωνικού, όπως ακριβώς συμβαίνει όταν ισχυρίζεται κανείς ότι η ανθρώπινη διάνοια αδυνατεί να συλλάβει *οποιαδήποτε* κοινωνική συσχέτιση, έστω και *μονάχα τοπικά* ή *πρόσκαιρα* ισχύουσα.

στοιχεία τα οποία είναι, αφενός, μάλλον *λογικού* χαρακτήρα και, αφετέρου, περισσότερο *θεωρητικού* χαρακτήρα.

Ειδικότερα, από *λογικής* απόψεως, τα κυριότερα στοιχεία που αποδεικνύουν μια τέτοια αντίληψη είναι, καταρχήν, ότι ο «κομμουνισμός» ως *κίνημα*, επομένως και ο εκ μέρους του *τρόπος θέασης* τής κοινωνικής κατάστασης, θεωρείται, παρότι ακόμη μη οικουμενικός, εντούτοις *υπαρκτός* κατά τον παρόντα χρόνο. Το ίδιο *υπαρκτός* θεωρείται και ο «κομμουνιστής» ο οποίος, εκτός από «οπαδός ή υποστηρικτής μιας συγκεκριμένης επαναστατικής παράταξης», διακρίνεται επίσης, όπως είδαμε, από έναν *τρόπο θέασης* τής κοινωνικής πραγματικότητας, ο οποίος, όπως έχουμε δει, περιλαμβάνει την «κομμουνιστική συνείδηση». Το ίδιο ισχύει και για όσους εκφράζουν, δια τής από τους ίδιους θεωρούμενης επιστημονικής κριτικής τους, τα περιεχόμενα της κομμουνιστικής συνείδησης όπως είναι οι ίδιοι οι εν λόγω συγγραφείς, οι οποίοι ασφαλώς δεν συγγράφουν το υπό εξέταση κείμενο εν μέσω τής εν λόγω επανάστασης.

Το ότι είναι δεδομένη, στην αντίληψη των συγγραφέων, η αποδοχή τής προεπαναστατικής *δυνατότητας* παραγωγής και διάδοσης των εν λόγω συνειδησιακών περιεχομένων, δεν μπορεί να αποκλειστεί ούτε από μια κάπως πιο θεωρητική πλευρά. Διότι αν απορρίψει κανείς την αποδοχή μιας τέτοιας δυνατότητας από την αντίληψη των συγγραφέων, θα πρέπει να προβεί σε διάφορες παράδοξες παραδοχές: Για παράδειγμα, θα πρέπει να προβεί στην παραδοχή ότι, *για τούς συγγραφείς*, οι «πραγματικές γήινες» *σχέσεις*²²⁴ των ανθρώπων εντός των οποίων —με τους περιορισμούς που αυτές, βεβαίως, ευνοούν— ο ένας παράγει τον άλλον και *πνευματικά*²²⁵. η *γλώσσα ως ρητά* κατονομαζόμενος *δεσμός μεταξύ ανθρώπων*²²⁶, αλλά και *ως υπαρκτή και πρακτική συνείδηση*²²⁷. η εν γένει επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων· τα μέσα επικοινωνίας ή οι «φτηνές και γρήγορες επικοινωνίες», η δημιουργία βιομηχανικών πόλεων και η με τα προηγούμενα συνδεδεμένη υπέρβαση τής *απομόνωσης* ως όρος μιας απαραίτητης *συνένωσης* η διευρυμένη συσχέτιση των ανθρώπων δια τής παγκοσμιοποίησης, *είναι —όλα ανεξαιρέτως— παντελώς άσχετα* τόσο με την *δημιουργία* όσο και με την *μεταβίβαση* των εν λόγω συνειδησιακών

²²⁴ ΜΕW, τ.3, ό.π..., σ.39/88.

²²⁵ Στο ίδιο, σ.37/84.

²²⁶ Στο ίδιο, σ.33/78.

²²⁷ Στο ίδιο, σ.30/75.

περιεχομένων. Θα πρέπει, δηλαδή, να δεχτεί κανείς ότι *όλα ανεξαιρέτως* τα παραπάνω στοιχεία, κατά ανεξήγητο —τουλάχιστον από πλευράς συγγραφέων— τρόπο, είτε αποκλείουν παντελώς κάθε εν λόγω συνειδησιακό περιεχόμενο, είτε, «έστω», ότι ο αποκλεισμός αυτός —ποιος ξέρει γιατί;— είναι «απλώς» *προεπαναστατικά* απολύτως βέβαιος.

Η απόδοση μιας τέτοιας τοποθέτησης στους συγγραφείς, θα απαιτούσε, για παράδειγμα, να τεκμηριωθεί —κάτι που οφείλω να ομολογήσω ότι αδυνατώ να κάνω— ότι οι συγγραφείς είχαν πρόθεση να εκδώσουν το έργο τους κατά τη *διάρκεια* της επανάστασης. Διότι, αν δεν τεκμηριωθεί αυτό, θα πρέπει να εξηγηθεί επίσης η *λογική* με την οποία οι συγγραφείς —δια τού υπό εξέταση κειμένου— μέμφονται *προεπαναστατικά* τον τρόπο θέασης των «φιλοσόφων». Επίσης, στην περίπτωση αυτή, θα πρέπει να θεωρηθεί ως δεδομένο ότι, αφενός, η εκφρασμένη από τους συγγραφείς θέση, σύμφωνα με την οποία η αληθινή γνώση πρέπει να πάρει τη θέση των φιλοσοφικών φράσεων²²⁸ και, συνακόλουθα, αφετέρου, τα παραγόμενα από την δική τους θεώρηση *συμπεράσματα* στα οποία εμπεριέχεται η ανάδειξη της σημασίας της κομμουνιστικής συνείδησης, δεν έχουν καμία απολύτως *προεπαναστατική* εφαρμογή.

Επιπρόσθετα, όμως, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι, από πλευράς συγγραφέων, η θέση, την οποία εκφράζουν —λίγο πριν γραφτεί το υπό εξέταση κείμενο— σε ένα άλλο τμήμα της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, δεν είναι περαιτέρω αποδεκτή από τούς ίδιους. Πρόκειται για μια θέση που καταρχήν αναγνωρίζει ως γεγονός την ύπαρξη της κομμουνιστικής συνείδησης, όχι απλώς «προεπαναστατικά», αλλά και *πριν, καν, από την ύπαρξη έντονων ταξικών αντιθέσεων*. Αποδέχεται επίσης —παρότι οι φιλοσοφικές φράσεις, στη Γερμανία, απλώς *είχαν* μια ορισμένη ισχύ— την δυσμενή επίδραση που μπορούν να έχουν στην *ήδη υφιστάμενη* κομμουνιστική συνείδηση οι φράσεις στο πλαίσιο αυτό. Και ακριβώς, —όχι «για να περνάει η ώρα», αλλά —επειδή ένας ορισμένος αντίλογος στις φράσεις αυτές μπορεί να επιδράσει στα εν λόγω συνειδησιακά περιεχόμενα, κρίνεται *απαραίτητο* —παρότι η επανάσταση δεν έχει ξεσπάσει— το να αντιπαρατεθεί κανείς λεκτικά σε αυτές τις φράσεις. Συγκεκριμένα, οι συγγραφείς δηλώνουν ρητά ότι:

«Γνωρίζουμε πολύ καλά ότι το κομμουνιστικό κίνημα δεν μπορεί να καταστραφεί μέσω μερικών γερμανών κατασκευαστών φράσεων. Όμως, πάραυτα, είναι απαραίτητο, σε μια χώρα σαν την Γερμανία, όπου οι

²²⁸ Στο ίδιο, Β'27/68.

φιλοσοφικές φράσεις εδώ και αιώνες είχαν μια ορισμένη ισχύ και όπου η απουσία των οξέων ταξικών αντιθέσεων άλλων εθνών οπωσδήποτε προσδίδει στην κομμουνιστική συνείδηση λιγότερη οξύτητα και αποφασιστικότητα, να αντιπαρατεθεί κανείς σε όλες τις φράσεις, οι οποίες θα μπορούσαν να αποδυναμώσουν και να νερώσουν ακόμα περισσότερο την συνείδηση περί τής απόλυτης αντίθεσης τού κομμουνισμού εναντίον τής υφιστάμενης παγκόσμιας τάξης [πραγμάτων].»²²⁹

Επιπλέον, θα ήθελα να επισημάνω ότι η —μάλλον παράδοξη— αποδοχή τής άποψης, ότι οι συγγραφείς απορρίπτουν κάθε δυνατότητα μιας περιορισμένης προεπαναστατικής διαμόρφωσης και διάδοσης των εν λόγω συνειδησιακών περιεχομένων, ουσιαστικά ισοδυναμεί με την θέση ότι, προεπαναστατικά, η συνείδηση των ανθρώπων δεν είναι δεκτική σε αυτά και, ταυτόχρονα, αδυνατεί να παράξει τα εν λόγω συνειδησιακά περιεχόμενα.

Εφόσον, λοιπόν, από τα μόλις προηγηθέντα έχει καταστεί σαφές για ποιους λόγους είναι λογικότερο να δεχτούμε την θέση ότι, κατά τούς συγγραφείς *είναι δυνατή, και προεπαναστατικά*, μια ορισμένη διαμόρφωση και διάδοση των εν λόγω συνειδησιακών περιεχομένων, μπορούμε τώρα να δούμε ποια επιπρόσθετα στοιχεία καθιστούν κατανοητότερη την θέση των συγγραφέων ότι προεπαναστατικά, η δυνατότητα διαμόρφωσης και διάδοσης των εν λόγω συνειδησιακών περιεχομένων είναι *περιορισμένη*.

Το *περιορισμένο* αυτής τής δυνατότητας σημαίνει, ουσιαστικά την ύπαρξη παραγόντων, εκ των οποίων ο καθένας συνιστά έναν, λιγότερο ή περισσότερο, *δυσμενή όρο* ως προς την δυνατότητα τού κάθε ατόμου να αναστοχαστεί διεξοδικά —ιδίως, χάριν τής *ατομικής του απόφασης*— τις, εντός τής σύνολης κοινωνικής κατάστασης, συνθήκες ζωής του, προκειμένου το ίδιο να καταστεί ικανό να διαγνώσει τις βασικότερες εκ των αιτιών που συμβάλλουν στην καταπιεστική κοινωνική κατάσταση, διαμορφώνοντας και προσλαμβάνοντας έτσι τα εν λόγω συνειδησιακά περιεχόμενα.²³⁰

²²⁹ Στο ίδιο, σ.457/τόμος Β' σ.228. Το ότι η «αντιπαράθεση» είναι *λεκτικού* τύπου, είναι πασιφανές, εφόσον διαβάσει κανείς τα όσα προηγούνται εντός τής παραγράφου από την οποία προέρχεται το παράθεμα. Σημειωτέον, ότι ολόκληρο το κεφάλαιο εντός τού οποίου βρίσκεται το παράθεμα αυτό, είναι γραμμένο από το χέρι τού Ένγκελς, Βλ. στο Karl Marx-Friedrich Engels, *Marx - Engels Gesamtausgabe [I]*, τ.1/5, V. Adoratskij (επιμ.) Marx-Engels-Verlag, Βερολίνο: 1932, σ.559.

²³⁰ Θεωρώ ότι το εγχείρημα αυτό των συγγραφέων, τής κατάδειξης των δυσμενών συνθηκών οι οποίες δυσκολεύουν τα άτομα να διαμορφώσουν μια άλλη συνείδηση, συνιστά ανταπάντηση από πλευράς συγγραφέων στις θέσεις των «φιλοσόφων», οι οποίοι, παραβλέποντας αυτές τις συνθήκες, μέμφονται την *μάζα*, ή, και τα ξεχωριστά υποκείμενα επειδή αυτά δεν επιχειρούν —όπως οι «φιλόσοφοι»— ατομικά να αποκτήσουν συνείδηση. Ταυτόχρονα, το εγχείρημα αυτό, συμπληρώνει την προσπάθεια των συγγραφέων να εξηγήσουν ότι η «κυριαρχία» των ιδεών τής κυρίαρχης τάξης, δηλαδή η ευρεία αποδοχή τους, αφενός, δεν συνιστά ένδειξη τής ορθότητάς τους (ως έκφραση τού παγκόσμιου λόγου ή τής ουσίας τού ανθρώπου), καθώς πρόκειται για ιδέες που εξυπηρετούν την κυριαρχία τής τελευταίας, και, αφετέρου, καθίσταται δυνατή χάριν των συγκεκριμένων σχέσεων κυριαρχίας στο πεδίο τού

Ας δούμε, λοιπόν, τούς σημαντικότερους από τους παράγοντες αυτούς, εκκινώντας από εκείνους που, ενώ σήμερα θεωρούνται στις κοινωνικές επιστήμες αυτονόητοι, στο υπό εξέταση κείμενο δεν είναι απολύτως πασιφανείς.

Κατά τους συγγραφείς, εκείνα τα δραστήρια μέλη τής κυρίαρχης τάξης των οποίων η εργασία είναι υλική, διαθέτουν, εξαιτίας τής τελευταίας, λιγότερο χρόνο προκειμένου να διαμορφώσουν ιδεολογήματα ή και να σκεφτούν περί τής κοινωνικής κατάστασης τους, με αποτέλεσμα να συμπεριφέρονται πιο παθητικά και δεκτικά απέναντι στις νοητικές κατασκευές των ιδεολόγων.²³¹ Δεδομένου ότι η πλειοψηφία των εργατών εκείνη την εποχή εργάζεται —όπως γνωρίζουν οι συγγραφείς²³²— 14 ώρες ημερησίως, έπεται ότι ο ίδιος περιορισμός ισχύει —τουλάχιστον καταρχήν, αν όχι, ακόμα περισσότερο— και για τους εργάτες. Το ότι η στο εκάστοτε άτομο αναλογούσα διαθεσιμότητα χρόνου είναι εξαρτημένη από τις εκάστοτε συγκεκριμένες συνθήκες ζωής τού εκάστοτε ατόμου, καθώς και το ότι οι τελευταίες εξαρτώνται σε σημαντικότατο βαθμό από τον δεδομένο καταμερισμό τής εργασίας και την εκάστοτε θέση τού εκάστοτε ατόμου σε αυτόν, είναι προφανές. Επομένως, ένας παράγοντας που επηρεάζει τη συνείδηση είναι ο χρόνος που έχει στη διάθεσή του το εκάστοτε άτομο.

Ένας πρόσθετος παράγοντας ο οποίος προσδιορίζει την δυνατότητα μιας ορθής κατανόησης τού κοινωνικού, και, επομένως, την διαμόρφωση των εν λόγω συνειδησιακών περιεχομένων, είναι η μόρφωση τού ατόμου, καθώς, κατά τους συγγραφείς, οι ψευδαισθήσεις που είχαν για την ίδια τους την δραστηριότητα τα άτομα, από τα οποία έχουν προέλθει οι επαναστάσεις, είναι επίσης εξαρτημένες από το επίπεδο ή τον βαθμό μόρφωσης τους.²³³ Από αυτό έπεται ότι η περιορισμένη πρόσβαση στον όρο τής μόρφωσης, ή στα επίπεδα που τον καθιστούν λειτουργικά σημαντικό, περιορίζει την δυνατότητα διαμόρφωσης των εν λόγω συνειδησιακών περιεχομένων.

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι να επισημανθεί εδώ ότι το γεγονός καθαυτό τού να έρθει

κοινωνικού.

²³¹ MEW, τ.3, ό.π..., σ.Β'46/94. Η θέση αυτή υποδηλώνει ταυτόχρονα ότι ο χρονικός περιορισμός συμβάλλει, αφενός, στην δεκτικότητα απέναντι σε κυρίαρχες ιδέες, και, αφετέρου, στο ότι η χρονικά περιορισμένη αναστοχαστική δραστηριότητα των υλικώς εργαζόμενων πραγματώνεται περισσότερο εντός ή κατά τη διάρκεια τής εργασίας, με αποτέλεσμα η εργασία να αποτελεί την κύρια πηγή θέασης τού κοινωνικού και, άρα, την κύρια αφορμή των όποιων νοητικών επεξεργασιών.

²³² Στο ίδιο, σ.271/

²³³ Στο ίδιο, σ.74/112. Εδώ επιβεβαιώνεται επίσης, ότι ούτε το επαναστατικό γεγονός καθαυτό, αλλά ούτε και η δραστηριότητα ή η συμμετοχή σε αυτό δεν εγγυώνται a priori την παραγωγή και διαμόρφωση των εν λόγω συνειδησιακών περιεχομένων.

κανείς σε επαφή με επιστημονικά συμπεράσματα που εκτίθενται, δεν μπορεί να εγγυηθεί *απόλυτα* την διαμόρφωση των εν λόγω συνειδησιακών περιεχομένων. Δηλαδή, αφενός, η επαφή αυτή —καταδεικνύοντας, για παράδειγμα, την *μη αυτόνομη* διαμόρφωση των ιδεολογικού χαρακτήρα συνειδησιακών περιεχομένων²³⁴— θεωρείται ότι *μπορεί* να συμβάλλει στην γενικότερη κατανόηση τού κοινωνικού και στην διαμόρφωση των εν λόγω συνειδησιακών περιεχομένων. Ομοίως, για παράδειγμα, θεωρείται ότι το «ενέργημα τής *αντίληψης*», ή, η «κατανοούσα παραδοχή» [Einsicht] ορισμένων γεγονότων, οδηγεί *από μόνη της* —πράγμα που, παρεμπιπτόντως, επίσης σημαίνει: *δίχως να είναι απαραίτητη η αλλαγή τής εξωτερικής πραγματικότητας*— στην *κατάρρευση* ενός ερωτήματος, από το οποίο προέρχονται ιδεολογικές απαντήσεις²³⁵. Αφετέρου, η επαφή με επιστημονικά συμπεράσματα, όπως είναι οι «στατιστικές», ακόμη και όταν αυτές αναφέρονται στη σχέση των ανθρώπων με φυσικά φαινόμενα —σχέση πολύ προφανέστερη από τις κοινωνικές σχέσεις—, μπορούν, κατά την ανάγνωσή τους, να *διαμεσολαβηθούν* από έναν προβληματικό *τρόπο θέασης*, ο οποίος —θεωρούμενος ως ταυτόσημος με τον «φιλοσοφικό»— οδηγεί, ουσιαστικά, στην *παράβλεψή τους*.²³⁶

Το ίδιο, όμως, ισχύει και για την *κοινωνική πραγματικότητα*. Η θέαση, δηλαδή, τής κοινωνικής πραγματικότητας, παρότι —όπως είδαμε— ενδέχεται —ιδίως εφόσον καταστεί θεώρηση— να επιτρέψει την διαμόρφωση τής κομμουνιστικής συνείδησης στο πλαίσιο των άλλων τάξεων, εντούτοις, δεν εγγυάται διόλου την *κατανόσή της*, αφού, κατά τούς συγγραφείς, *μπορεί κανείς, δια τού «φιλοσοφικού» τρόπου θέασης να διαμορφώσει για την κοινωνική πραγματικότητα στην αντίληψή του στρεβλά συνειδησιακά περιεχόμενα*.²³⁷ Και, εδώ, αξίζει να σημειωθεί ότι, αφού «Οι νεότεροι γάλλοι, άγγλοι και αμερικανοί συγγραφείς συμφωνούν όλοι σε τούτο, ότι το κράτος υφίσταται μονάχα χάριν τής ατομικής ιδιοκτησίας, έτσι ώστε αυτό να έχει μεταβιβαστεί και στην συνηθισμένη συνείδηση»²³⁸, έπεται ότι τα στρεβλά συνειδησιακά περιεχόμενα μπορούν να *μεταβιβαστούν* —και μάλιστα να υιοθετηθούν δίχως να έχουν παραχθεί

²³⁴ Στο ίδιο, σ.26/67.

²³⁵ Στο ίδιο, σ.43/71.

²³⁶ Στο ίδιο, Γ'13/53.

²³⁷ Στο ίδιο, Α'75/115.

²³⁸ Στο ίδιο, σ.61[62]/128.

από τα *ίδια* τα άτομα που τα υιοθετούν. Τα εκφρασμένα συνειδησιακά περιεχόμενα μπορούν επίσης, σε ένα πρώτο επίπεδο, να συμβάλλουν στην δημιουργία ενός φιλοσοφικού τρόπου θέασης.²³⁹ Στο βαθμό, λοιπόν, που αυτά τα στρεβλά συνειδησιακά περιεχόμενα ή οι τρόποι θέασης μεταβιβάζονται δια τής επικοινωνίας —παρότι, όχι *ανεξάρτητα* από τον βαθμό αναφοράς τους στην πραγματικότητα²⁴⁰—, είναι σαφές ότι λειτουργούν *περιοριστικά* ως προς την δυνατότητα να διαμορφωθούν τα απαραίτητα για την πραγμάτωση μιας κομμουνιστικής κοινωνίας συνειδησιακά περιεχόμενα —εξ ου και ο σημαντικότερος, ίσως, λόγος τής πραγμάτευσης, από πλευράς συγγραφέων, τής παραγωγής και διάδοσης των σκέψεων των κυρίαρχων.

Πέραν των παραπάνω, είναι σαφές ότι, για τούς συγγραφείς, κρίσιμο ρόλο στην παραγωγή και διαμόρφωση συνειδησιακών περιεχομένων παίζει το διαφέρον, ή, ό,τι κατανοείται ως τέτοιο από τα άτομα. Ασφαλώς, το στοιχείο τού διαφέροντος, ως διαφέρον τής διατήρησης τού καθενός στη ζωή, το έχουμε συναντήσει ήδη από την αρχή, αλλά και καθ' όλη τη συζήτηση εντός τού πρώτου κεφαλαίου τής ανά χειράς εργασίας. Είδαμε εκεί ότι ο εγκλωβισμός των ατόμων στον δεδομένο καταμερισμό εργασίας βασίζεται στην εκβιαστική απειλή τής αποστέρησης των μέσων που απαιτούνται για την επιβίωσή τους. Τον παράγοντα αυτόν, οι συγγραφείς τον εφαρμόζουν με ξεκάθαρο τρόπο στο ζήτημα τής διαμόρφωσης και διάδοσης των συνειδησιακών περιεχομένων. Έτσι, οι υφιστάμενες σχέσεις κυριαρχίας παρέχουν — από την σκοπιά τής διάθεσης τόσο επί τής ξένης εργασίας, όσο και επί των προϊόντων τής τελευταίας— σε μια ορισμένη τάξη την δυνατότητα τής οικονομικής της κυριαρχίας, η οποία, με τη σειρά τής, καθιστά εφικτή την επιφόρτιση ορισμένων ατόμων με την παραγωγή εκείνων των ιδεών οι οποίες —καθώς *επιβάλλονται φορτικά ή επιτακτικά*²⁴¹— συμβάλλουν στην εμπέδωση τής κυριαρχίας τής τάξης αυτής,²⁴² η οποία, έτσι, αναγνωρίζεται *από τούς συγγραφείς* ως «κυριαρχούσα πνευματική δύναμη» τής κοινωνίας²⁴³. Όμως, αυτή η εφαρμογή τού παράγοντα «διαφέρον» δεν σημαίνει ότι η έννοια τού διαφέροντος περιορίζεται στην ανάγκη για επιβίωση, αλλά

²³⁹ Στο *ίδιο*, Β'49/Α'98.

²⁴⁰ Ενδεικτικά, βλ. στο *ίδιο*, σσ.47/95, Β'49/97.

²⁴¹ Στο *ίδιο*, Α'75/115.

²⁴² Στο *ίδιο*, Α'46/94, Β'46/94.

²⁴³ Στο *ίδιο*, Α'46/94.

μάλλον την υπερβαίνει.²⁴⁴ Στο βαθμό, βεβαίως, που η ικανοποίηση του διαφέροντος εξαρτάται από το επάγγελμα, από τη θέση εντός του καταμερισμού της εργασίας, ο καταμερισμός της εργασίας παραμένει κρίσιμος *περιοριστικός* παράγοντας για το θέμα που συζητείται εδώ. Επιπλέον, θα πρέπει εδώ να διευκρινιστεί ότι η παραγωγή ειδικά *τέτοιων* συνειδησιακών περιεχομένων τα οποία εξυπηρετούν την διατήρηση της κυριαρχίας, ίσως, δεν συνιστά *απαραίτητα* επιδιωκόμενο αποτέλεσμα του ατομικού πράττειν των «φιλοσόφων»²⁴⁵, καθώς —ορισμένες τουλάχιστον φορές— τα συνειδησιακά αυτά περιεχόμενα συνιστούν νοητικές παραστάσεις των πραγματικών περιορισμών και των «αλυσίδων».²⁴⁶

Παρότι τα θεωρούμενα ως διαφέροντα επηρεάζουν την διαμόρφωση συνειδησιακών περιεχομένων, δεν θα πρέπει να διαφεύγει ότι μια κοινωνική πραγματικότητα, ουσιαστικά δηλαδή, η ίδια η δράση των ατόμων που την καθορίζει, μπορεί να παρερμηνευτεί ή να παραμείνει *ανερμήνευτη* —όπως είδαμε στην αρχή του πρώτου κεφαλαίου, ως μια «ξένη δύναμη» για την οποία τα άτομα δεν γνωρίζουν ούτε την προέλευσή της ούτε την πορεία της²⁴⁷— ενίοτε, *ανεξάρτητα* από το τι προσλαμβάνουν τα άτομα ως διαφέρον τους.

Ένας ακόμα ιδιαίτερα κρίσιμος παράγοντας που επηρεάζει την κατανόηση της πραγματικότητας είναι το *εύρος* των *διαφοροποιημένων* αντικειμένων που εμπίπτουν στην αντίληψη των ατόμων και που λειτουργούν ως αφορμές νοητικών επεξεργασιών.²⁴⁸ Η τοποθέτηση αυτή των συγγραφέων είναι προφανείς καθώς μέμφονται τούς «φιλοσόφους» για το ότι παράγουν τα συμπεράσματά τους με βάση μονάχα την γερμανική πραγματικότητα, προσδίδοντας έτσι στα τελευταία καθολικό χαρακτήρα.²⁴⁹ Επιπλέον, θεωρείται ότι η *απουσία* του αντικειμένου παρατήρησης — *ιδίως διαφοροποιημένου*—, ουσιαστικά, δεν μπορεί παρά να οδηγεί στο να μη ληφθεί

²⁴⁴ Στο ίδιο, Β'49/Α'98. Για την αντίληψη των συγγραφέων ότι η επαγγελματική φιλοσοφική παραγωγή αποτελεί τρόπο βιοπορισμού των «φιλοσόφων», βλ. στο ίδιο, σ.17/56.

²⁴⁵ Ασφαλώς, κατά τούς συγγραφείς, υπάρχει η περίπτωση να διαμεσολαβούνται τα λεγόμενα των «φιλοσόφων» από συγκεκριμένα συμφέροντα, όπως δέχονται για τον Μπάουερ, βλ. στο ίδιο, σ.41/92.

²⁴⁶ Στο ίδιο, σ.32/77.

²⁴⁷ Στο ίδιο, σ.34/80§.

²⁴⁸ Για παράδειγμα, θεωρείται από τούς συγγραφείς σημαντικό να εξεταστούν οι θέσεις των «φιλοσόφων» από μια οπτική που δεν περιορίζεται στα γερμανικά δεδομένα, βλ. στο ίδιο, σσ.18/56. Για την εξάρτηση των θεωρητικών θέσεων, που παράγουν οι «φιλόσοφοι», από τις περιορισμένες, γερμανικές συνθήκες που αποτελούν τις αφορμές των πρώτων, βλ. στο ίδιο, σ.Α'20/60.

²⁴⁹ Στο ίδιο, σ.42/70. Στο σημείο αυτό, πιθανώς, υπονοείται επιπλέον ότι δεν είναι δυνατό να μιλήσει κανείς *ούτε* για «τον Γερμανό» εν γένει, καθώς θα πρέπει να αναγνωριστούν οι (κοινωνικές) *διαφοροποιήσεις* μεταξύ των Γερμανών.

αυτό υπόψη, στο να μην αξιολογηθεί, αλλά και στο να παραχθούν λανθασμένα συμπεράσματα.²⁵⁰ Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η —όχι αναπόδραστη, αλλά— *ευνοούμενη*, χάριν τού καταμερισμού τής εργασίας, «χειραφέτηση» τής συνειδήσης από την οικουμένη, σημαίνει την παράβλεψη τής ποικιλίας των διαφοροποιημένων καταστάσεων και τον αντίστοιχο περιορισμό σε μια περιορισμένη πραγματικότητα. Δεδομένων, λοιπόν, των παραπάνω καθίσταται ακόμη σαφέστερη η «θετική» διατύπωση τής παραπάνω θέσης —που ήδη συναντήσαμε— σύμφωνα με την οποία «ο πραγματικός πνευματικός πλούτος τού ατόμου εξαρτάται πλήρως από τον πλούτο των πραγματικών του σχέσεων»²⁵¹: πρόκειται ουσιαστικά για το ότι οι σχέσεις δεν περιορίζονται στις άμεσα βιωμένες σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων αλλά συμπεριλαμβάνουν και κάθε αντικείμενο με το οποίο σχετίζεται κανείς δια τής παρατήρησης, τής μελέτης —διαφορετικά κανενός είδους επιστήμη τής ιστορίας δεν θα μπορούσε να έχει νόημα.

Ήδη στα προηγούμενα κεφάλαια μάς δόθηκε η αφορμή να δούμε ότι ο καταμερισμός τής εργασίας, η μονόπλευρη δραστηριότητα εντός του, ακόμη κι όταν αυτή είναι διανοητική, συνιστά δυνητικά ένα πρόβλημα: δεν είναι προβληματικό να είναι κανείς μονάχα και δια παντός ψαράς ή βοσκός, αλλά και «Κριτικός», για τον λόγο ότι η μονόπλευρη ενασχόληση ευνοεί τον *περιορισμό* των ερεθισμάτων, των —υπό ευρεία έννοια— αντικείμενων, τα οποία συνιστούν αφορμές τής σκέψης και κατανόησης και, κατ' επέκταση, μπορούν να ευνοούν τις λανθασμένες πρακτικές.

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι και αυτός ο παράγοντας, δηλαδή το *εύρος* των *διαφοροποιημένων* αντικειμένων, εξαρτάται σε σημαντικότερο βαθμό από τον καταμερισμό τής εργασίας. Όλα αυτά δεν σημαίνουν ότι η ένταξη στον καταμερισμό τής εργασίας αποκλείει *παντελώς* την δυνατότητα να έρθει ένα άτομο σε επαφή με ένα ευρύτερο ή, έστω διαφοροποιημένο φάσμα ερεθισμάτων ή αφορμών, ή σχέσεων, (καθώς, διαφορετικά δεν θα είχαν νόημα οι μομφές απέναντι στους «φιλοσόφους») αλλά ότι *περιορίζει* αυτήν την δυνατότητα —ενίοτε μάλιστα δραματικά (για παράδειγμα, την περιορίζει στον ελάχιστο χρόνο που απομένει *εκτός εργασίας*).

Ως εδώ, λοιπόν, είδαμε ότι παρατίθενται από τούς συγγραφείς μια σειρά από

²⁵⁰ Στο ίδιο, Β'29/74. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι, έμμεσα, θίγεται και ένα επιπλέον ζήτημα: το ζήτημα τής ανεπαρκούς αναζήτησης εμπειρικών δεδομένων που μπορεί να οδηγήσει σε αδικαιολόγητες γενικεύσεις.

²⁵¹ Στο ίδιο, σ.37/84.

παράγοντες που επηρεάζουν την διαμόρφωση των συνειδησιακών περιεχομένων και, κατ' επέκταση, την διαμόρφωση και διάδοση των συνειδησιακών περιεχομένων τα οποία μας απασχολούν εδώ. Είδαμε επίσης ότι, ενώ η διαμόρφωση και διάδοση των τελευταίων συνειδησιακών περιεχομένων δεν αποκλείεται, εντούτοις περιορίζεται δραστικά από τις υφιστάμενες σχέσεις κυριαρχίας, ιδιαίτερα από τον καταμερισμό της εργασίας. Ο τελευταίος —μεταξύ άλλων— ευνοεί τον περιορισμό των σχέσεων και των αντικειμένων που αποτελούν τα ερεθίσματα ή την αφορμή των νοητικών επεξεργασιών. Ευνοεί, όχι μόνο την μονοδιάστατη κατανόηση των καταστάσεων, αλλά —όπως έχει επισημανθεί στο πρώτο κεφάλαιο— και των διαφορόντων, την αντίθεση των οποίων αναπαράγει —εν τέλει, ευνοεί το *στενόμυαλο* των αντιλήψεων. Ο καταμερισμός της εργασίας, ουσιαστικά, αποτελεί το κοινωνικό φαινόμενο που ενσωματώνει την δυσμενή λειτουργία των παραγόντων αυτών. Το γεγονός αυτό είναι ένας από τους λόγους για το οποίο τούτος θα πρέπει να αρθεί, αλλά και για τον οποίο η άρση του δεν επιφέρει αυτόματα την κομμουνιστική κοινωνία, αφού η τελευταία εμπεριέχει κι άλλες ρυθμίσεις.

Μπορεί, λοιπόν, ακόμα πιο βάσιμα να υποστηριχτεί πως, κατά τούς συγγραφείς, αφενός, προεπαναστατικά, μια *περιορισμένη* διαμόρφωση και διάδοση των εν λόγω συνειδησιακών περιεχομένων *δεν αποκλείεται*. Αφετέρου, μπορεί να υποστηριχτεί ότι μια *εκτεταμένη* διαμόρφωση και διάδοση των εν λόγω συνειδησιακών περιεχομένων είναι δυνατή ως ενδο-επαναστατικό ενδεχόμενο ενόψει της άρσης ορισμένων συνθηκών που καθιστούν δυσμενή την λειτουργία αυτών των παραγόντων —θέση που παρέχει και μια πρόσθετη προοπτική για την κατανόηση της σημαντικότητας που αποδίδουν οι συγγραφείς στην αλλαγή των περιστάσεων. Επίσης, είναι πλέον σαφέστερο για ποιους λόγους, κατά τούς συγγραφείς, η επανάσταση ούτε σημαίνει την *βέβαιη*, ούτε την *άμεση* ή *αυτόματη* άρση της δυσμενούς λειτουργίας όλων των παραγόντων αυτών. Η *συνδυαστική επίδραση* των τελευταίων, προσδίδοντας ένα πρόσθετο στοιχείο *απροσδιοριστίας* αναφορικά με την προοπτική της διαμόρφωσης και διάδοσης των εν λόγω συνειδησιακών περιεχομένων, τόσο εντός όσο και πριν από την επανάσταση, διασαφηνίζει πληρέστερα την θέση των συγγραφέων περί επανάστασης.

Στο σημείο αυτό, μπορεί να τεθεί το εξής ερώτημα: Εάν από τα παραπάνω προκύπτει μια μερική απροσδιοριστία αναφορικά με την δημιουργία των εν λόγω

συνειδησιακών περιεχομένων, τότε πώς μπορούν να ερμηνευθούν ορισμένες άλλες διατυπώσεις που —τουλάχιστον εκ πρώτης όψεως— φαίνεται, όχι μόνο να μην συνάδουν με μια τέτοια απροσδιοριστία, αλλά δημιουργούν την εντύπωση ότι η συνείδηση παράγεται ή διαμορφώνεται *αντανακλαστικά*. Για να απαντηθεί με επαρκή τρόπο αυτό το ερώτημα θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας τις πιθανές εκδοχές που αναφέρονται στο τι μπορεί να σημαίνει «αντανακλαστικά».

Μια *πρώτη*, και, ασφαλώς, η αφελέστερη εκδοχή «αντανακλαστικής» διαμόρφωσης συνειδησιακών περιεχομένων, η οποία δεν νομίζω ότι μπορεί να υποστηριχτεί, θα μπορούσε, ορμώμενη από την ιδέα ότι «η φύση μιλάει από μόνη της», να συνοψιστεί ως εξής: «*Ίδια αντικείμενα προκαλούν αναπότρεπτα ίδιες ερμηνείες και ιδέες σε όλα τα άτομα που έρχονται σε επαφή με αυτά*». Νομίζω ότι από όσα έχουν προαναφερθεί η θέση αυτή δεν είναι αποδεκτή στο υπό εξέταση κείμενο: αρκεί να θυμηθούμε ότι η ίδια κοινωνική πραγματικότητα μπορεί να καταστεί αφορμή για ορθά ή λανθασμένα συνειδησιακά περιεχόμενα, ή και για διαφορετικές συλλήψεις τής ιστορίας.

Μια *δεύτερη* εκδοχή, η οποία έχει δύο, αντίθετες μεταξύ τους, όψεις θα μπορούσε να συνοψιστεί, αντίστοιχα ως εξής: *Πρώτη* όψη: «Μια στρεβλή, δηλαδή *κοινωνικά αντιφατική* πραγματικότητα προκαλεί αναπότρεπτα σε όλους ανεξαιρέτως στρεβλές ή "αντιστραμμένες" ερμηνείες και ιδέες». Προφανώς αυτή η όψη πρέπει να απορριφθεί, καθώς είδαμε ότι, κατά τους συγγραφείς, ο δικός τους —προφανώς, νοούμενος ως μη αντιστραμμένος— τρόπος θέασης είναι εφικτός παρότι δεν πραγματώνεται στο πλαίσιο μιας «μη αντιφατικής πραγματικότητα». Επίσης, πρέπει να απορριφθεί η θέση αυτή, δεδομένου ότι για την προεπαναστατική διαμόρφωση τής κομμουνιστικής συνείδησης —εφόσον, βεβαίως, απορρίψουμε την ιδέα ότι *και αυτή* είναι «αντιστραμμένη»— θεωρείται το ίδιο. Άλλωστε αυτή αποτελεί ήδη γεγονός. Η *δεύτερη* όψη: «Μια στρεβλή, δηλαδή *κοινωνικά αντιφατική* πραγματικότητα προκαλεί αναπότρεπτα σε όλους ανεξαιρέτως την ιδέα τής αλλαγής της, δηλαδή την κομμουνιστική συνείδηση». Προφανώς, αυτή η θέση θα πρέπει επίσης να απορριφθεί, δεδομένης τής θέσης των συγγραφέων περί επανάστασης.

Μια *τρίτη* εκδοχή θα μπορούσε να διατυπωθεί ως εξής: «Τα συνειδησιακά περιεχόμενα διαμορφώνονται αποκλειστικά από την επαφή των ανθρώπων με την

κοινωνική πραγματικότητα, από την οποία, όμως, εξαιρούνται οι *λεκτικά* εκφρασμένες ιδέες». Προφανώς και αυτή η ιδέα θα πρέπει να απορριφθεί, διότι, όπως είδαμε τα συνειδησιακά περιεχόμενα που παράγονται από συγγραφείς *μεταβιβάζονται* στην κοινή συνείδηση, όπως και οι ιδέες τής κυρίαρχης τάξης. Με την τρίτη αυτή εκδοχή είναι συνδεδεμένη και η άποψη ότι η αλλαγή των συνειδησιακών περιεχομένων απαιτεί πάντοτε την αλλαγή των καταστάσεων. Όμως, και η τελευταία αυτή άποψη θα πρέπει να απορριφθεί, καθώς, όπως είδαμε, ένα συνειδησιακό ενέργημα [Einsicht] μπορεί, δίχως να μεσολαβήσει η αλλαγή τής κοινωνικής κατάστασης, να επηρεάσει τα συνειδησιακά περιεχόμενα.

Η *τέταρτη* και, ίσως, αξιολογότερη εκδοχή μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: «Όλες οι αντιλήψεις πηγάζουν *αποκλειστικά* από την θέση εκάστου ατόμου στην παραγωγική διαδικασία, δηλαδή στον καταμερισμό τής εργασίας, και η θέση αυτή παράγει *πάντοτε* και *αναπότρεπτα* τα ίδια συνειδησιακά περιεχόμενα». Προφανώς, η απόρριψη τού πρώτου σκέλους έχει ήδη τεκμηριωθεί. Το δεύτερο σκέλος αξίζει να αντιμετωπιστεί πιο προσεκτικά.

Στο προηγούμενο κεφάλαιο δεν ήταν δυνατό να συναντήσουμε την θέση σύμφωνα με την οποία η κομμουνιστική συνείδηση *«αναπότρεπτα* διαμορφώνεται στο πλαίσιο των άλλων τάξεων *αφ' ης στιγμής* αυτές προβούν σε μια βαθυστόχαστη παρατήρηση τής θέσης αυτής τής τάξης» για τον απλό λόγο ότι αυτή η θέση δεν υπάρχει στο υπό εξέταση κείμενο. Συναντήσαμε, όμως, μια, ασφαλώς²⁵², διαφορετική θέση των συγγραφέων σύμφωνα με την οποία η κομμουνιστική συνείδηση «μπορεί φυσικά να διαμορφωθεί και στο πλαίσιο των άλλων τάξεων δυνάμει τής θεώρησης τής κατάστασης αυτής τής τάξης»²⁵³. Θεωρώ ότι η θέση αυτή —η οποία αναφέρεται σε έναν *εναλλακτικό* τρόπο διαμόρφωσης συνειδησιακών περιεχομένων εκ μέρους των

²⁵² Εκ πρώτης όψεως, το αίτιο τής *αβεβαιότητας* για μια τέτοια διαμόρφωση τής κομμουνιστικής συνείδησης δεν φαίνεται να είναι εδώ αυστηρά καθορισμένο. Δηλαδή, δεν καθίσταται απολύτως σαφές εάν η αβεβαιότητα οφείλεται στο ότι ενδέχεται να μην διεξαχθεί καν το εγχείρημα τής παρατήρησης, ή, στο ότι θεωρούνται αβέβαια τα *αποτελέσματα* μιας τέτοιας παρατήρησης, ακόμη και εφόσον αυτή διεξαχθεί. Κατά την εκτίμησή μου, ισχύει η δεύτερη εκδοχή για λόγους που θα διαφανούν στη συνέχεια (προς το παρόν, πρβλ. επίσης, *στο ίδιο*, σ.37/84). Εφόσον, λοιπόν, ισχύει η δεύτερη εκδοχή, θα πρέπει να εξάγουμε το εξής συμπέρασμα: Ανεξάρτητα από το εάν αυτού τού είδους η παρατήρηση έχει ένα περισσότερο «παθητικό» ή περισσότερο «ενεργητικό» αναστοχαστικό χαρακτήρα, δεν μπορεί παρά να απορριφθεί μια «αντανεκλαστική» παραγωγή συνειδησιακών, αλλά και η ιδέα ότι ο αναστοχασμός επί ενός συγκεκριμένου αντικειμένου οδηγεί *αναπότρεπτα* σε συγκεκριμένα αποτελέσματα, δηλαδή σε συγκεκριμένα συνειδησιακά περιεχόμενα.

²⁵³ *Στο ίδιο*, σ.69/85. Λαμβάνοντας υπόψη, αφενός την γενικότερη χρήση τού όρου «Anschauung», και, αφετέρου, την χρήση του ως συνθετικού στοιχείου, νομίζω ότι θα πρέπει αυτός να αποδοθεί ως «θεώρηση», πρβλ., *στο ίδιο*, σ.37/84, σ.42/70, σ.43[44]/71, σ.44[45]/72, σ.50/99, και, αντίστοιχα, σ.37/87και σ.43[44]/71.

ατόμων— είναι κομβικής σημασίας, καθώς μέσα από αυτήν μπορούμε να οδηγηθούμε σε ιδιαίτερα διαφωτιστικά και, για αυτό, κρίσιμα στοιχεία, τα οποία σχετίζονται με την αντίληψη των συγγραφέων αναφορικά με την συνείδηση.

Συγκεκριμένα, και κατά *πρώτον*, από τη θέση αυτή προκύπτει ότι η διαμόρφωση της κομμουνιστικής συνείδησης θεωρείται ότι μπορεί να προκύψει και στο πλαίσιο των άλλων τάξεων, πράγμα που σημαίνει ότι άνθρωποι *διαφορετικών* τάξεων, οι οποίοι, δηλαδή, *δεν βιώνουν οι ίδιοι* τις ιδιαίτερα δυσβάσταχτες συνθήκες των μελών της τάξης που καταπιέζεται, ενδέχεται να διαμορφώσουν και να εσωτερικεύσουν δια της θεώρησης συνειδησιακά περιεχόμενα που ταυτίζονται με εκείνα της κομμουνιστικής συνείδησης. Αυτό σημαίνει ότι το *βίωμα*, δηλαδή το να ζήσει κανείς «στο πετσί του» συγκεκριμένες καταστάσεις, δεν συνιστά *αποκλειστικό* τρόπο διαμόρφωσης συνειδησιακών περιεχομένων, αφού τα τελευταία μπορούν να διαμορφωθούν δια της —εγκόσμιας, κι όχι της μετά-την-ζωή, ή, στο επέκεινα, διεξαγόμενης— προσεκτικής *παρατήρησης* συγκεκριμένων κοινωνικών φαινομένων. Με άλλα λόγια, η *ζωή* των ανθρώπων δεν περιορίζεται αποκλειστικά σε ό,τι αυτοί —υπό στενή έννοια— «βιώνουν», αλλά *συμπεριλαμβάνει* και τα όσα δύναται να παρατηρήσουν. Αυτό επιβεβαιώνει και τα όσα έχουν ειπωθεί περί της έννοιας των σχέσεων.

Κατά *δεύτερον*, αυτός ο συγκεκριμένος, —υπό στενή έννοια— *μη «βιωματικός»*, τρόπος διαμόρφωσης συνειδησιακών περιεχομένων *δεν* κατονομάζεται εδώ ως ο *μόνος* «εναλλακτικός». Και αυτό δεν είναι διόλου αξιοπερίεργο αν λάβουμε υπόψη μια σειρά από θέσεις που διατυπώνονται στο υπό εξέταση κείμενο. Συγκεκριμένα, από τα όσα έχουμε δει περί *μεταβίβασης* συνειδησιακών περιεχομένων, έπεται ότι οι συγγραφείς αναγνωρίζουν την δυνατότητα να εγκολπωθεί κανείς συγκεκριμένα συνειδησιακά περιεχόμενα τα οποία *δεν* τα έχει επινοήσει ο ίδιος μέσα από τα προσωπικά του *βιώματα*, αλλά τα οποία τού έχουν *μεταβιβαστεί*. Και την αναγνώριση, από πλευράς συγγραφέων, της δυνατότητας μεταβίβασης ιδεών δια της επικοινωνιακής, την έχουμε συναντήσει από την αναγνώριση της σημασίας της κριτικής που ασκούν οι ίδιοι, από την αναγνώριση της κυρίαρχης τάξης ως κυρίαρχης *πνευματικής* δύναμης της κοινωνίας, από τη σημασία της επικοινωνίας και των μέσων επικοινωνίας, αλλά και της γλώσσας.

Ειδικότερα, κατά *τρίτον*, η *ταξική θέση* των ανθρώπων, δεν συνιστά παράγοντα ο οποίος ματαιώνει *αναπότρεπτα* την δυνατότητα διαμόρφωσης συγκεκριμένων συνειδησιακών περιεχομένων. Άλλωστε, *καμία* από τις άλλες τάξεις δεν αποκλείεται από την δυνατότητα να σχηματιστεί στο πλαίσιο της μια κομμουνιστική συνείδηση, αφού ένας τέτοιος σχηματισμός μπορεί να συμβεί, όχι «στο πλαίσιο άλλων τάξεων», αλλά «στο πλαίσιο των άλλων τάξεων»²⁵⁴. Επομένως, η ταξική θέση των ανθρώπων, στην οποία την αντίληψη σχηματίζονται ή διαμορφώνονται συνειδησιακά περιεχόμενα, δεν συνιστά *αποκλειστικό και μοναδικό* παράγοντα διαμόρφωσης των συνειδησιακών τους περιεχομένων. Και εδώ θα πρέπει να προστεθεί ότι εάν η ταξική θέση παρήγαγε *αναπότρεπτα* σε όλα τα μέλη μιας τάξης την κομμουνιστική συνείδηση, αφενός, η τελευταία δεν θα μπορούσε να αποτελεί —όπως σαφώς προκύπτει από την θέση περί επανάστασης— *διακύβευμα*, αφετέρου, θα έπρεπε, δεδομένης της ύπαρξης κομμουνιστών, να ανάγουμε την κομμουνιστική τους συνείδηση στην ύπαρξη μιας υποτιθέμενης *ειδικής* τάξης στο πλαίσιο της οποίας παράγεται *αναπότρεπτα* και σε όλα ανεξαιρέτως τα μέλη της η κομμουνιστική συνείδηση. Επιπλέον, αν δεχτούμε ότι οι «φιλόσοφοι» μοιράζονται την *ίδια* ταξική θέση, θα έπρεπε, να έχουν —αλλά, όχι ως αποτέλεσμα μιας σύγκρισης υψηλού επιπέδου αφαίρεσης η οποία τους καθιστά όμοιους ως «φιλοσόφους» ή «ιδεολόγους»— τις ίδιες *ακριβώς* πεποιθήσεις —στοιχείο που για τους συγγραφείς δεν ισχύει²⁵⁵. Από την άλλη, και τα ίδια τα άτομα που υπάγονται σε μια τάξη δεν υπάγονται απαραίτητα στις *ίδιες* ακριβώς, αλλά, σε «*κάθε είδους*» [allerlei] νοητικές παραστάσεις, πράγμα που δείχνει επίσης ότι στο βαθμό που το ίδιο το ταξικό πλαίσιο οδηγεί στην υπαγωγή των ατόμων σε αντιλήψεις, αυτές, εντούτοις, συνιστούν ένα *φάσμα* αντιλήψεων.²⁵⁶ Ομοίως συμβαίνει και με τα μέλη της κυρίαρχης τάξης τα οποία ασπάζονται κάποιες αντιλήψεις «*κατά μέσο όρο*» [im Durchschnitt].²⁵⁷

Κατά *τέταρτον*, προκύπτει ότι η δυνατότητα να διαμορφωθούν τέτοια συνειδησιακά περιεχόμενα στο πλαίσιο των άλλων τάξεων δεν θεωρείται ως μια *εξαιρετική*, δηλαδή *ελάχιστα* πιθανή, αλλά, προφανώς, ως μια *αρκετά* πιθανή περίπτωση, καθώς λέγεται

²⁵⁴ Ανεξάρτητα από αυτό, θα ήταν ενδιαφέρον να εξετάσει κανείς εάν, στο υπό εξέταση κείμενο, οι συγγραφείς, αναφερόμενοι στο *συγκαιρινό τους παρόν*, διακρίνουν, πέραν του προλεταριάτου και της Μπουρζουαζίας, την ύπαρξη άλλων τάξεων.

²⁵⁵ Έχω ήδη υποσημειώσει στο πρώτο κεφάλαιο την από πλευράς συγγραφέων διαφοροποιημένη αντιμετώπισή τους του Φόιερμπαχ.

²⁵⁶ Βλ., στο ίδιο, σ.53[54]/114.

²⁵⁷ Στο ίδιο, σ.47/95.

ότι φυσικά, ή ασφαλώς, υπάρχει αυτή η δυνατότητα.

Κατά *πέμπτον*, ο συγκεκριμένος εναλλακτικός τρόπος διαμόρφωσης συνειδησιακών περιεχομένων, ο οποίος συνίσταται σε αυτήν την «θεώρηση», συνδέεται με ένα *συγκεκριμένο* αντικείμενο παρατήρησης το οποίο αποτελεί την «πρώτη ύλη», την αφορμή, από την οποία *ενδέχεται* να παραχθεί η κομμουνιστική συνείδηση. Αυτό επιβεβαιώνει με κάθε σαφήνεια, αφενός, ότι η παρατήρηση και θεώρηση αυτή και, κατ' επέκταση, τα ενδεχόμενα συμπεράσματά της, απαιτούν έναν *αντικείμενο* και, αφετέρου, ότι η κοινωνική πραγματικότητα, ακόμη κι όταν παρατηρηθεί ή «θεωρηθεί», δεν παράγει *αναπότρεπτα* συγκεκριμένα συνειδησιακά περιεχόμενα.

Κατόπιν και τής παραπάνω ανάλυσης, μπορούμε πλέον να δούμε ποιες διατυπώσεις τού υπό εξέταση κειμένου φαίνεται εκ *πρώτης* όψεως να αντιδιαστέλλονται σε ορισμένα από τα προηγούμενα συμπεράσματα που αφορούν την διαμόρφωση τής συνείδησης. Πρόκειται, ουσιαστικά, για τέσσερεις διατυπώσεις, τις οποίες θα εξετάσω μία προς μία. Σύμφωνα με την πρώτη διατύπωση:

«Η παραγωγή των ιδεών, των νοητικών απεικονίσεων, τής συνείδησης είναι αρχικά άμεσα συνυφασμένη με την υλική δραστηριότητα και την υλική επικοινωνία-επαφή των ανθρώπων, γλώσσα τής πραγματικής ζωής. Το νοητικό απεικονίζουν, το σκέπτεσθαι, η πνευματική επικοινωνία-επαφή των ανθρώπων εμφανίζονται εδώ ακόμα ως άμεση απόρροια τής υλικής τους συμπεριφοράς. Για την πνευματική παραγωγή, όπως αυτή παρουσιάζεται στη γλώσσα τής πολιτικής, των νόμων, τής ηθικής, τής θρησκείας, τής μεταφυσικής κ.ο.κ. ενός λαού, ισχύει το ίδιο. Οι άνθρωποι είναι οι παραγωγοί των νοητικών τους απεικονίσεων, των ιδεών τους κ.ο.κ., όμως οι πραγματικοί, επιδρώντες άνθρωποι, όπως αυτοί είναι εξαρτημένοι μέσα από μια συγκεκριμένη διαμόρφωση των παραγωγικών τους δυνάμεων και τής προσδιάζουσας σε αυτές επικοινωνίας-επαφής ως τις απώτατες μορφοποιήσεις της [επικοινωνίας-επαφής]. Η συνείδηση δεν μπορεί να είναι ποτέ κάτι άλλο από το συνειδητώς υπάρchein και το υπάρchein των ανθρώπων είναι η πραγματική διαδικασία τής ζωής τους. Αν σε ολόκληρη την ιδεολογία οι άνθρωποι και οι σχέσεις τους, όπως σε μια *Camera obscura*, εμφανίζονται σαν αναποδογυρισμένες, το φαινόμενο αυτό προέρχεται, στον ίδιο βαθμό, από την ιστορική διαδικασία τής ζωής τους, όπως η αντιστροφή των αντικειμένων στον αμφιβληστροειδή από την άμεσα φυσική τους [διαδικασία τής ζωής].»²⁵⁸

Το πρώτο που θα πρέπει να προσέξουμε εδώ είναι ότι *αρχικά* η παραγωγή των συνειδησιακών περιεχομένων είναι *άμεσα* συναρτημένη με την υλική δραστηριότητα και επικοινωνία των ανθρώπων. Η χρονική αυτή τοποθέτηση, δείχνει ότι ο συσχετισμός, και, συγκεκριμένα, η *αμεσότητα* τής συσχέτισης αλλάζει σε μια κατοπινή φάση

---

²⁵⁸ Στο *ίδιο*, σ.26/66.

χαρακτήρα. Προφανώς, η διαδικασία μετάβασης από μια άμεση σε μια λιγότερο άμεση, ή έμμεση, συσχέτιση —όπου, προφανώς, παύει η παραγωγή ιδεών να αποτελεί «γλώσσα τής πραγματικής ζωής»— εντοπίζεται στον καταμερισμό τής εργασίας, κρίσιμο σημείο καμπής ή μεταβολής τού οποίου συνιστά ο διαχωρισμός υλικής και πνευματικής εργασίας —διαχωρισμός, που, με τη σειρά του, καθιστά δυνατή την μέγιστη, κατ' επάγγελμα πλέον, αποκοπή από την ποικιλία των κοινωνικών συνθηκών και σχέσεων. Και το πώς ο περιορισμός τού εύρους των διαφοροποιημένων ή ποικίλων συνθηκών οδηγεί σε μονόπλευρα και λανθασμένα συμπεράσματα το έχουμε ήδη συναντήσει. Το δεύτερο που χρειάζεται να παρατηρήσουμε είναι ότι στην πρότερη, αρχική φάση, «εδώ ακόμα», η δημιουργία συνειδησιακών περιεχομένων *εμφανίζεται ως άμεση* απόρροια τής υλικής συμπεριφοράς, πράγμα που υποδηλώνει ότι ούτε καν *τότε* —πολύ δε λιγότερο μετέπειτα—, και, άρα, *ποτέ* τόσο τα συνειδησιακά περιεχόμενα όσο και η πνευματική επικοινωνία-επαφή των ανθρώπων δεν απορρέουν πραγματικά *άμεσα*, δηλαδή αδιαμεσολάβητα, αυτόματα ή αντανακλαστικά, από την «υλική» τους συμπεριφορά. Για την πνευματική παραγωγή ενός λαού ισχύει το ίδιο: *αρχικά* αυτή *σχετίζεται* άμεσα με την υλική δραστηριότητα και επικοινωνία, *δίχως*, όμως, *ποτέ* να συνιστά άμεσα, αντανακλαστική ή αυτόματη απόρροια τής υλικής συμπεριφοράς.

Στη συνέχεια τού παραθέματος, επαναλαμβάνεται το ένα μέρος αυτού που ονόμασα «θέση περί επανάστασης», το οποίο, εδώ, συνίσταται στην επισήμανση ότι οι άνθρωποι παράγουν τις ιδέες τους στο πλαίσιο *περιοριστικών* κοινωνικών συνθηκών, οι οποίες —όπως είδαμε— ευνοούν μια μερική, μονόπλευρη, και άρα, λανθασμένη θέαση τής πραγματικότητας. Και τούτο, είναι σαφές και από τον παραλληλισμό μεταξύ *Camera obscura*, και τού ιδεολογικού τρόπου θέασης και των συνακόλουθων αποτελεσμάτων του: το φως (και η εικόνα τού αντικειμένου) εισέρχεται σε αυτήν μέσα από μια σχετικά *μικρή* οπή ή έναν σχετικά μικρό *φακός* εστίασης, στοιχεία που αντιστοιχούν στην περιορισμένη οπτική και τον μονόπλευρο τρόπο θέασης που έχει ως αποτέλεσμα την αντιστροφή μεταξύ παραγόντων που επηρεάζουν ένα αποτέλεσμα και τού αποτελέσματος. Και στο σημείο αυτό θα ήθελα να επισημάνω —για όποιον εμμένει σε μια προσκόλληση στην *αντίστροφη* μεταφορά που ακολουθεί— το εξής: Η σύνδεση τής *προέλευσης* τού φαινομένου τής ιδεολογίας με τις *γενικές* κοινωνικές συνθήκες, δεν

έχει *απόλυτο* χαρακτήρα, αλλά αποτελεί περισσότερο μια συγκεκριμένη ιστορική διαπίστωση: η αντιστροφή συμβαίνει στον ίδιο *βαθμό* που η «αντιστροφή στον αμφιβληστροειδή» σχετίζεται με την φυσική διαδικασία τής ζωής: Δηλαδή, όπως η «αντιστροφή στον αμφιβληστροειδή» είναι εξαρτημένη από *συγκεκριμένες συνθήκες*, για παράδειγμα, από το να έχουμε ανοιχτά τα μάτια μας, από το να μην επικρατεί σκοτάδι, δηλαδή από την ύπαρξη φωτός, έτσι και η ιδεολογική αντιστροφή, είναι επίσης εξαρτημένη από *συνθήκες*: το κοινωνικά προσδιορισμένο *συνδυαστικό* αποτέλεσμα των παραγόντων που επηρεάζουν δυσμενώς την κατανόηση τής πραγματικότητας. Με άλλα λόγια, ο κοινωνικά προσδιορισμένος τρόπος συσχέτισης τού καθενός με τις εκάστοτε *συγκεκριμένες* συνθήκες με τις οποίες έρχεται σε επαφή προσδιορίζουν το αποτέλεσμα: αν η συσχέτιση αυτή οδηγεί σε μονόπλευρες και μονομερείς σκοπιές, θα παραχθούν μονομερή συμπεράσματα. Και επιπλέον: η απουσία τού «προς αντιστροφή» αντικειμένου-αφορμής —τόσο τού κοινωνικού ως *προβλήματος προς επίλυση*, όσο και τού φυσικού— σημαίνει την απουσία τής *συγκεκριμένης* αντιστροφής.

Τα ανάλογα ισχύουν και για το εγχείρημα εξήγησης τής διαμόρφωσης τόσο «των ιδεολογικών αντανεκλαστικών, ή αντιδράσεων και αντηχήσεων αυτής τής διαδικασίας ζωής»²⁵⁹, όσο και τού «σχηματισμού νεφών» θεωρητικού τύπου²⁶⁰.

Αυτό που αξίζει να μην παραβλεφθεί είναι ότι: «Και οι ομιχλώδεις σχηματισμοί στο μυαλό των ανθρώπων είναι απαραίτητες εξιδανικεύσεις τής υλικής, εμπειρικά διαπιστώσιμης και σε υλικές προϋποθέσεις κουμπωμένης διαδικασίας ζωής»²⁶¹. Θέτοντας το λογικό ερώτημα «ως προς τι, ή, για ποιο λόγο είναι απαραίτητες οι εξιδανικεύσεις;», περιορίζεται η δυνατότητα μιας μυστικιστικής απάντησης. Με δύο λόγια, οι εξιδανικεύσεις είναι, *όχι αναπότρεπτες*, αλλά απαραίτητες. Και μπορεί είναι απαραίτητες για διαφορετικούς συγκεκριμένους λόγους: για παράδειγμα, *στο βαθμό* που οι εξιδανικεύσεις συντείνουν στην νομιμοποίηση των κυρίαρχων, *στο βαθμό* που κάνουν τη ζωή πιο υποφερτή εφόσον δεν έχει ενταθεί η αίσθηση τού «ανυπόφορου» και δεν έχει καταστεί σαφής η κατανόηση τής δυνατότητας οικοδόμησης μιας άλλης κοινωνίας, είτε και *στο βαθμό* που συνιστούν εγχειρήματα μιας —για κοινωνικούς

²⁵⁹ Στο ίδιο, σ.26/67

²⁶⁰ Στο ίδιο, 39/88.

²⁶¹ Στο ίδιο, σ.26/67.

λόγους ανεπιτυχούς ή ατελούς— ερμηνείας τής κοινωνικής καταπίεσης.

Και στο σημείο αυτό φτάνουμε σε μια ακόμα γνωστή διατύπωση, τής οποίας το περιεχόμενο δια φωτίζεται, εφόσον δεν παρουσιαστεί αποκομμένη από το συγκείμενό της: «Δεν καθορίζει η συνείδηση τη ζωή, αλλά η ζωή καθορίζει τη συνείδηση»²⁶². Ήδη, έχω δείξει ότι η ζωή περιλαμβάνει κάθε τύπου σχέσεις, συμπεριλαμβανομένων των, υπό στενή έννοια, «μη βιωματικών». Όμως, η κατάδειξη ότι η ζωή συμπεριλαμβάνει τη διαμόρφωση των συνειδησιακών περιεχομένων και την επικοινωνιακή τους μεταβίβαση ίσως να μην επαρκής. Για το ενδεχόμενο αυτό θα πρέπει, λοιπόν, να έχουμε εδώ κατά νου ότι η θέση περί επανάστασης, προϋποθέτει την εννόηση των συνειδησιακών περιεχομένων ως στοιχείων που παράγονται από ανθρώπους και όχι ως στοιχεία που υφίστανται από μόνα τους ως μια υπερβατική ή υπερκόσμια δρώσα ουσία, αναφορικά με την οποία θεωρείται ότι αυτή εκφράζεται δια των παθητικών προς αυτήν ανθρώπων. Η θέση περί επανάστασης προϋποθέτει επίσης ότι δεν υπάρχει μια παντοτινά υφιστάμενη ανθρώπινη «ουσία» προς την οποία αναμένεται να συμμορφωθεί ο άνθρωπος.²⁶³

Στην συνέχεια τής διατύπωσης, ξεκαθαρίζεται με επαρκή σαφήνεια το νοούμενο περιεχόμενο τής προηγούμενης διατύπωσης, η οποία συνιστά *υποστήριξη τού ενός από δύο αντιτιθέμενους τρόπους παρατήρησης*:

«Στον πρώτο τρόπο παρατήρησης εκκινεί κανείς από τη συνείδηση [θεωρώντας την] ως το ζωντανό άτομο, στον δεύτερο, ο οποίος αντιστοιχεί στην πραγματική ζωή, [εκκινεί κανείς] από τα πραγματικά ζωντανά άτομα καθαυτά και παρατηρεί τη συνείδηση τους μονάχα ως *δική τους* συνείδηση.»²⁶⁴

Πρόκειται για μια διευκρίνιση η οποία καθιστά περισσότερο εύλογη την προηγούμενη διατύπωση, η οποία προσλαμβάνει έτσι —και σε συνδυασμό με άλλες διατυπώσεις— το εξής περιεχόμενο: «Εάν ως συνείδηση νοείται κάποια υπερβατική-εξωκοσμική οντότητα, δηλαδή το ζωντανό άτομο για το οποίο ορισμένοι φαντάζονται ότι η κοινωνική πίεση που νιώθουν αποτελεί αποτέλεσμα τής δικής του "τυρανίας"²⁶⁵ ή και ότι αυτό έχει μετατρέψει την ιστορία σε παγκόσμια²⁶⁶, έπεται ότι, *δεν καθορίζει η συνείδηση τη ζωή*. Ο λόγος τής άρνησης είναι ότι μια *τέτοια* συνείδηση δεν υπάρχει.

²⁶² Στο ίδιο, σ.26/67.

²⁶³ Στα στοιχεία αυτά έχω ήδη αναφερθεί στο πλαίσιο τού πρώτου κεφαλαίου.

²⁶⁴ Στο ίδιο, σ.26/67.

²⁶⁵ Στο ίδιο, σ.37/84.

²⁶⁶ Στο ίδιο, Β'45[46]/83.

Άλλωστε, η πραγματική συνείδηση, ενώ —προφανώς— *ως ικανότητα* είναι δοσμένη από την *φυσιολογία των ανθρώπων*²⁶⁷, ως προς το περιεχόμενο είναι πάντα ένα *κοινωνικό προϊόν*²⁶⁸ αφού διαμορφώνεται εντός τής κοινωνίας, παραγόμενο, όπως και η γλώσσα, από την *αδήριτη ανάγκη τής επικοινωνίας-επαφής*²⁶⁹. Η μόνη συνείδηση που υπάρχει είναι η διαφοροποιημένη συνείδηση που έχει ο κάθε άνθρωπος. Η διαφοροποιημένη συνείδηση έκαστου ανθρώπου διαμορφώνεται από τη ζωή του, δηλαδή από τις εκάστοτε συγκεκριμένες συνθήκες, εντός των οποίων, και, με τις οποίες έρχεται σε επαφή ο συγκεκριμένος άνθρωπος (εξαιτίας συγκεκριμένων κοινωνικών καταστάσεων). Έτσι, λοιπόν, παρατηρούμε τη συνείδηση των ανθρώπων *μονάχα ως δική τους συνείδηση*. Και υπό την έννοια αυτή υποστηρίζουμε την θέση ότι *η ζωή καθορίζει τη συνείδηση*.

Το ότι μια *αποδοχή* τής *εξω-κοσμικής*, τής στο επέκεινα διαμόρφωσης τής συνείδησης —κατά αναλογία με την αποδοχή τής ύπαρξης «ουσιών»—, θα σήμαινε —εάν δεν θέλει να απαλείψει κανείς παντελώς τον ρόλο τής συνείδησης— την αποδοχή τής θέσης ότι η κοινωνική μεταβολή εξαρτάται από υπερβατικούς και, άρα, μη προσπελάσιμους από τους ανθρώπους παράγοντες, δεν χρειάζεται να αναλυθεί.

Ανάλογη είναι και η τοποθέτηση των συγγραφέων σε ένα άλλο σημείο τού υπό εξέταση κειμένου.²⁷⁰ Εκεί, και πάλι οι συγγραφείς λαμβάνουν θέση έναντι τής μεθόδου *θεώρησης τής ιστορίας* στην οποία αντιπαρατίθενται. Αναφερόμενοι στη «σύλληψη τής ιστορίας» που ακολουθούν οι ίδιοι, διευκρινίζουν ότι η αυτή δεν θεωρεί υποχρέωσή της σε κάθε περίοδο, «όπως η ιδεαλιστική θεώρηση τής ιστορίας», να αναζητήσει «μια κατηγορία». Έτσι, η υποστηριζόμενη από τους συγγραφείς σύλληψη τής ιστορίας «δεν εξηγεί την πράξη από την ιδέα», δηλαδή από μια κατηγορία ή «ουσία», αλλά εξετάζει τις ιδέες μονάχα ως ιδέες των ανθρώπων, αναζητώντας τούς παράγοντες διαμόρφωσής τους στην πραγματική²⁷¹ πρακτική ή πράξη.

²⁶⁷ Στο ίδιο, υποσημ. στη σ.30/75.

²⁶⁸ Στο ίδιο, σ.30/75.

²⁶⁹ Στο ίδιο, σ.30/75.

²⁷⁰ Στο ίδιο, σ.37/87.

²⁷¹ Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι πουθενά στο υπό εξέταση κείμενο δεν προκύπτει η ύπαρξη μιας «άυλης» ή «μη υλικής» πράξης. Το ίδιο ισχύει και για τον προσδιορισμό «υλικά άτομα», βλ. στο ίδιο, σ. Α'49/97. Επομένως, λαμβάνοντας υπόψη την αντίθεση των συγγραφέων ως προς το από τους «φιλοσόφους» φανταστικά πλασμένο ή επινοημένο «γνήσιο άτομο» (πρβλ. στο ίδιο, σσ.75/116), μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο επιθετικός προσδιορισμός «υλικό» αντιδιαστέλλεται, κατά πάσα πιθανότητα, ακριβώς προς το «ιδεατό» ως «ουσία» και προς τον ιδεατό προσδιορισμό των εννοιών που αναφέρονται στο εκάστοτε αντικείμενο —προσδιορισμός, ο οποίος παραβλέπει την ποικιλότητα ή τις διαφοροποιήσεις (ιστορικές και κοινωνικές) τού εκάστοτε αντικειμένου στο οποίο αναφέρεται η

Συγκεκριμένα, λοιπόν, η σύλληψη αυτή τής ιστορίας, παραμένοντας

«[...] διαρκώς στο πραγματικό έδαφος τής ιστορίας [...] εξηγεί τις μορφοποιήσεις των ιδεών από την υλική πράξη, και φτάνει, σε συμφωνία με αυτό, επίσης στο συμπέρασμα ότι όλες οι μορφές και προϊόντα τής συνείδησης μπορούν να διαλυθούν, όχι δια τής πνευματικής κριτικής, δια τής διάλυσης [τους] στην "αυτοσυνείδηση" ή τής μετατροπής [τους] σε "στοιχεία", "φαντάσματα", "παλαβομάρες" κ.τ.λ., αλλά μόνο δια τής πρακτικής ανατροπής των πραγματικών κοινωνικών σχέσεων, από τις οποίες αυτές οι ιδεαλιστικές σαχλαμάρες αναδύθηκαν»²⁷²

Βλέπουμε επίσης, ότι η κριτική, ιδίως όταν είναι τού είδους που υποστηρίζουν οι «φιλόσοφοι», δεν είναι αφ' εαυτή ικανή —για λόγους που ήδη έχουμε δει— να διαλύσει τα συνειδησιακά περιεχόμενα. Αυτά, προκειμένου να *μπορούν* να διαλυθούν — προφανώς στην επιζητούμενη έκταση— απαιτούν την ανατροπή των κοινωνικών σχέσεων που συνδράμουν στην διαμόρφωση και διάδοσή τους. Ουσιαστικά, πρόκειται για μια διατύπωση που υποστηρίζει την «θέση περί επανάστασης».

Εδώ θα μπορούσε βεβαίως να τεθεί η ένσταση ότι στη συγκεκριμένη διατύπωση δεν απαντώνται οι διευκρινήσεις που μόλις επανέλαβα στη βάση τής προηγηθείσας ανάλυσης. Εφόσον, λοιπόν, θέλει να διατηρήσει κανείς την ιδέα ότι σε *κάποιες* περιπτώσεις είναι απαραίτητη η αλλαγή περιστάσεων, θα πρέπει να μπορεί και να τής προσδώσει ένα εύλογο περιεχόμενο.

Μια εύλογη εκδοχή αυτής τής ιδέας βασίζεται σε αυτό που έχω αναφέρει ήδη: ότι η απουσία ενός αντικειμένου ως προβλήματος μπορεί να άρει τα εξηγητικά και ερμηνευτικά εγχειρήματα και αποτελέσματα —συμπεριλαμβανομένων των λανθασμένων—, τα οποία αναφέρονται σε αυτό. Αυτή η εκδοχή απαντάται όχι μονάχα στη θέση των συγγραφέων, σύμφωνα με την οποία «Όλη αυτή η επίφαση, ως εάν η κυριαρχία μιας συγκεκριμένης τάξης να είναι τάχα μονάχα η κυριαρχία συγκεκριμένων ιδεών, παύει φυσικά από μόνη της, μόλις πάψει η ίδια η κυριαρχία των τάξεων να είναι η μορφή τής κοινωνικής τάξης [πραγμάτων]»²⁷³. Απαντάται επίσης, με την μέγιστη σαφήνεια σε μια από τις κριτικές που ασκούν οι συγγραφείς στον Φόιερμαχ, όπου τονίζεται πως, προκειμένου να καταστεί δυνατό η κερασιά να αποτελέσει αντικείμενο τής «αισθητής βεβαιότητας» τού Φόιερμαχ, έπρεπε να μεταφυτευθεί η κερασιά, δια τής ανθρώπινης

αντίστοιχη έννοια.

²⁷² Στο ίδιο, σ.37/87 Επίσης, θέλω να διευκρινίσω ότι η λέξη«Flausen» που αποδίδω ως «σαχλαμάρες», έχει διπλή σημασία. Η δεύτερή της σημασία είναι «ωπεκφυγές» ή και «δικαιολογίες».

²⁷³ Στο ίδιο, Α'48/96.

δραστηριότητας, σε εκείνη τη ζώνη, η οποία θα τού επέτρεπε κάτι τέτοιο.²⁷⁴

Από όσα προηγήθηκαν μπορούμε να δεχθούμε ότι τα συνειδησιακά περιεχόμενα δεν παράγονται αντανακλαστικά.²⁷⁵ Ο σχηματισμός τους σχετίζεται με συγκεκριμένους παράγοντες οι οποίοι προσδιορίζονται. Η συνδυαστική επίδραση των παραγόντων αυτών προκαλεί μια ορισμένη απροσδιοριστία ως προς τα συνειδησιακά περιεχόμενα που διαμορφώνονται και στις συνειδήσεις των ανθρώπων. Δεδομένης αυτής τής απροσδιοριστίας, αλλά και τού γεγονότος ότι υπάρχουν συνειδησιακά περιεχόμενα συγκεκριμένου τύπου τα οποία είναι απαραίτητα, τόσο για την εκδήλωση μιας επανάστασης προκειμένου αυτή να καταστεί επιτυχής, όσο και ως προϋποθέσεις για την οικοδόμηση μιας κομμουνιστικής κοινωνίας, έπεται ότι η δυνατότητα οικοδόμησης τής τελευταίας καθίσταται επίσης αβέβαιη. Επιπλέον, μπορούμε να σκεφτούμε ότι και το ίδιο το διαφέρον προϋποθέτει να *αντιληφθεί* κάποιος κάτι ως διαφέρον, πράγμα που σημαίνει ότι αυτή η αντίληψη είναι διαμεσολαβημένη από την συνείδηση.

---

²⁷⁴ Στο ίδιο, 42[43]/70.

²⁷⁵ Για το θέμα αυτό βλ. Μαρία Ν. Αντωνοπούλου, *Θεωρία και ιδεολογία στη σκέψη των κλασικών της Κοινωνιολογίας*, β' έκδοση αναθεωρημένη, Παπαζήση, Αθήνα: 1991, σσ. 113-117.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ένα από τα πρώτα στοιχεία που είδαμε στην ανάλυση που προηγήθηκε είναι ότι το θεμελιώδες χαρακτηριστικό της λειτουργίας της κομμουνιστικής κοινωνίας έγκειται σε έναν περιοδικό επαναπροσδιορισμό ο οποίος αφορά την έκφραση και καταγραφή των αναγκών των μελών, προκειμένου να ρυθμιστεί με τον ικανοποιητικότερο δυνατό τρόπο η ικανοποίηση τους. Η ικανοποίηση αυτή βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με την διαθεσιμότητα των ανθρώπων να αναλάβουν οικειοθελώς μια παραγωγική δραστηριότητα, αλλά και με την επιθυμία τους να δραστηριοποιηθούν σε οποιονδήποτε τομέα επιθυμούν προκειμένου να διαμορφώσουν ελεύθερα την προσωπικότητά τους. Ο περιοδικός αυτός επαναπροσδιορισμός, αποσκοπώντας, όχι μόνο στη διασφάλιση των μέσων επιβίωσης για όλους, αλλά και στην μετατροπή της εργασίας σε οικειοθελή δραστηριότητα στην κατεύθυνση τού να καταστεί εφικτή η ελευθερία για όλους, ασφαλώς προϋποθέτει μια «ωριμότητα» των ανθρώπων. Προϋποθέτει, δηλαδή την δυνατότητά τους να διακρίνουν μεταξύ εφικτού και ανέφικτου στην βάση των διαθέσιμων παραγωγικών δυνάμεων, να προβούν σε μια ιεράρχηση δραστηριοτήτων και αναγκών, τέτοια που να διατηρηθεί ανέπαφη η ισότητα και η ελευθερία. Κάτι τέτοιο ασφαλώς προϋποθέτει, όχι μηχανιστικές ή ενστικτώδεις αντιδράσεις, αλλά μάλλον κάπως πιο περίπλοκες νοητικές επεξεργασίες και αναστοχαστικές διεργασίες, προκειμένου να μπορούν να εφαρμοστούν οι αρχές της ελευθερίας και της ισότητας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο είδαμε ότι η πραγμάτωση της κομμουνιστικής κοινωνίας έχει ως όρο την οικειοποίηση. Η οικειοποίηση φαίνεται να έχει ένα μάλλον διττό περιεχόμενο: αφενός αναφέρεται στον προαναφερθέντα έλεγχο των κοινωνικών διαρρυθμίσεων από πλευράς της κοινωνίας, αφετέρου στην διαδικασία ιδιοποίησης των παραγωγικών δυνάμεων κατά την επαναστατική διαδικασία. Επειδή, οποιαδήποτε επαναστατική οικειοποίηση δεν οδηγεί στα επιθυμητά αποτελέσματα, τούτη θα πρέπει να έχει ένα ειδικό *προσανατολισμό* ο οποίος προσιδιάζει στην πραγμάτωση της κομμουνιστικής κοινωνίας. Επιπλέον, η οικειοποίηση θα πρέπει να προσλάβει έναν οικουμενικό χαρακτήρα. Ταυτόχρονα η ίδια εξαρτάται από μια συνένωση και από μια επανάσταση που, αμφότερες θα πρέπει να έχουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Η

συνένωση αυτή φαίνεται να έχει επίσης ένα διττό περιεχόμενο: αφενός ως συνένωση των ατόμων σε πραγματική, προλεταριακή κοινότητα, δηλαδή ως συνένωση στο πλαίσιο τής κομμουνιστικής κοινωνίας, αφετέρου, ως συνένωση που επιχειρείται να κατακτηθεί προεπαναστατικά σε αντιδιαστολή με την απομόνωση που επιφέρει ο ανταγωνισμός. Προφανώς, και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για συνένωση ανθρώπων με, λίγο-πολύ, κοινό *προσανατολισμό*. Επιπλέον, η συνένωση αυτή θεωρείται ότι θα πρέπει να αποκτήσει επίσης *οικουμενικό* χαρακτήρα, στοιχείο που είναι εξαρτημένο από μια αυξημένη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Από την άλλη, η επανάσταση, ως προϋπόθεση τής οικειοποίησης νοείται ως ο απολύτως απαραίτητος όρος και ως η μόνη διαδικασία που μπορεί να καταστήσει δυνατή την μετάβαση στην κομμουνιστική κοινωνία. Αυτό συμβαίνει για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι ότι μονάχα δια τής επαναστατικής πρακτικής είναι δυνατή η ανατροπή τής κυρίαρχης τάξης. Ο δεύτερος είναι ότι *πιθανολογείται* πως μονάχα δια τής επαναστατικής πρακτικής μπορούν να παραχθούν ορισμένοι απαραίτητοι όροι, όπως το να μπορέσουν οι άνθρωποι να διαμορφώσουν μαζικά μια κομμουνιστική συνείδηση — πράγμα που απαιτεί να αλλάξουν μαζικά οι ίδιοι—, να αποβάλλουν τις παλιές «βρωμιές» και το να καταστούν ικανοί για την ίδρυση μιας νέας κοινωνίας. Οι όροι αυτοί θεωρούνται απαραίτητοι, αφού όπως έχουμε δει, όλες οι προηγούμενες επαναστάσεις, άφησαν ανέγγιχτο τον τρόπο δραστηριοποίησης. Ταυτόχρονα, όμως, η ενδο-επαναστατική παραγωγή των όρων αυτών θεωρείται αβέβαιη.

Επιπροσθέτως, προκειμένου να *εκκινήσει* η επανάσταση πρέπει να υπάρξει μια κατάσταση *οικουμενικά* ανυπόφορη για τους ανθρώπους, πράγμα που προϋποθέτει, τουλάχιστον ότι αυτοί θα έχουν καταστεί *εντελώς* «άνευ ιδιοκτησίας» σε αντίφαση με έναν κόσμο πλούτου. Είδαμε, βεβαίως, ότι η ύπαρξη μιας αντίφασης δεν οδηγεί αυτόματα στην κατανόηση των αιτιών της, ούτε στην αυτόματη αντιμετώπισή της ως «ανόργανης», προκειμένου να αντιμετωπιστεί καταλλήλως, καθώς τα συνειδησιακά περιεχόμενα δεν παράγονται «αντανακλαστικά» ή αυτόματα. Επιπλέον, η οικουμενικότητα αυτής τής αντίφασης, όπως και η ανάπτυξη τού κομμουνισμού ως κινήματος σε οικουμενικό, προϋποθέτει την οικουμενικότητα τού ανταγωνισμού, η οποία, με τη σειρά της, προϋποθέτει την οικουμενικότητα τής επικοινωνίας-επαφής, η

οποία προϋποθέτει την οικουμενικότητα τής ανάπτυξης των μέσων επικοινωνίας-επαφής, και, άρα των παραγωγικών δυνάμεων. Στο πρώτο κεφάλαιο, διαφάνηκε επίσης ότι θα πρέπει οι άνθρωποι να εξωθούνται σε μια σύγκρουση εξαιτίας τού ότι, για αυτούς, οι παραγωγικές δυνάμεις, στο συγκεκριμένο πλαίσιο κοινωνικών σχέσεων, έχουν μεταμορφωθεί σε «καταστροφικές». Η εξώθηση αυτή σχετίζεται με την δυσφορία που νιώθουν οι άνθρωποι λόγω τού μονομερούς καταμερισμού των αχθών και των κοινωνικών απολαύσεων τής κοινωνίας, αλλά και λόγω τού πλήρους αποκλεισμού τους από την αυτοδραστηριοποίηση, εν τέλει, λόγω τού ότι τούς αποστερείται το περιεχόμενο τής ζωής τους. Είδαμε, ακόμα ότι όλα αυτά σχετίζονται με το ότι οι άνθρωποι εξαναγκάζονται σε μια δραστηριοποίηση η οποία τούς έχει γίνει ανυπόφορη. Πρόκειται για την «εργασία», καθώς αυτή αποτελεί *μη* οικειοθελή δραστηριότητα. Όπως, όμως, διαφάνηκε κατά την ανάλυση τού οικειοθελούς τής ανάληψης μιας δραστηριότητας, το οικειοθελές δεν εξαρτάται μονάχα από βιολογικούς παράγοντες, αλλά και από το συμβολικό στοιχείο, από το αίσθημα τής ανισότητας, τής αδικίας —στοιχεία που επίσης διαμορφώνονται κοινωνικά.

Από τα παραπάνω μπορούν να συναχθεί μια σειρά συμπερασμάτων. Συγκεκριμένα, κατά πρώτον, είναι απολύτως βέβαιο ότι η κομμουνιστική κοινωνία δεν προφητεύεται εν λευκώ, αφού η πραγμάτωσή της τίθεται υπό την αίρεση τής πραγμάτωσης μιας σειράς όρων και προϋποθέσεων. Επιπλέον, οι απολύτως απαραίτητοι όροι εξαιτίας των οποίων η επανάσταση θεωρείται εξίσου απολύτως απαραίτητη, δηλαδή η μαζική δημιουργία τής κομμουνιστικής συνείδησης και η μαζική μεταβολή των ανθρώπων, θεωρούνται *αβέβαιοι* ως προς την πραγμάτωσή τους. Αυτός είναι ένας πρώτος λόγος για τον οποίο η μετάβαση στην κομμουνιστική κοινωνία δεν μπορεί να θεωρηθεί αναπότρεπτη.

Κατά δεύτερον, παρατηρούμε ότι όλοι οι όροι, από τον τρόπο λειτουργίας τής κομμουνιστικής επανάστασης ως και την ίδια την αίσθηση τής καταπίεσης, και το αίτημα για ελευθερία που θεωρούνται δυνητικά αιτίες κινητοποίησης, διαμεσολαβούνται από συνειδησιακά περιεχόμενα, προσανατολισμούς και κατανοήσεις, των οποίων, όμως, η διαμόρφωση και επαρκής, για μια επανάσταση, διάδοση είναι αβέβαιη και προεπαναστατικά, δεδομένου ότι εξαρτάται από την συνδυαστική επίδραση

μιας πληθώρας παραγόντων, —επίδραση που καθιστά μη προσδιορίσιμα με απόλυτη βεβαιότητα τα περιεχόμενα τής συνείδησης. Το γεγονός αυτό καθιστά επίσης αβέβαιη την όλη πορεία μετάβασης στην κομμουνιστική κοινωνία. Τούτο ενισχύεται από ένα δεδομένο ιδιαίτερης σημασίας: εφόσον *το οικειοθελές τής ανάληψης* μιας δραστηριότητας δεν προσδιορίζεται αποκλειστικά και κατά μηχανιστικό τρόπο στην βάση κάποιας ανθρώπινης φυσιολογίας, αλλά διαμορφώνεται κοινωνικά (αδικία, ανισότητα, συμβολικό), έπεται ότι ούτε η αίσθηση τής καταπίεσης, όπως και το αίτημα για ελευθερία ως άρση αυτής τής καταπίεσης, δεν προκύπτουν παντού και πάντοτε με βεβαιότητα. Με δύο λόγια, αυτά τα εν δυνάμει κίνητρα δεν διαμορφώνονται πάντοτε με απόλυτη βεβαιότητα. Η ίδια απροσδιοριστία ισχύει στο βαθμό που τα συνειδησιακά περιεχόμενα, δια των κοινωνικών σχέσεων, διαμεσολαβούν την διαμόρφωση και, κατ' επέκταση, τους ενδεχόμενους τρόπους ικανοποίησης των αναγκών.

Κατά τρίτον, όπως είδαμε και από την ανάλυση τής κομμουνιστικής ρύθμισης τής παραγωγής, το αίτημα ικανοποίησης αναγκών οδηγεί στην παραγωγή, δηλαδή στο εγχείρημα ικανοποίησής τους, παράγοντας έτσι νέες ανάγκες. Εξαιτίας αυτού, αλλά και τής γενικότερης μεταβλητότητας των διαθέσεων —οι οποίες θα μπορούσαν επίσης να χαρακτηριστούν ανάγκες— προκύπτει μια *αδυναμία μακροπρόθεσμης πρόβλεψης τόσο τής διαμόρφωσης των αναγκών όσο και των μέσων ικανοποίησής τους*. Συνεπώς, μια ακριβής και *βέβαιη* πρόβλεψη των κοινωνικών εξελίξεων καθίσταται εξ αυτού αδύνατη. Αυτό σημαίνει ότι μια απολύτως *βέβαιη* πρόβλεψη σχετικά με την μετάβαση στην κομμουνιστική κοινωνία, καθίσταται επίσης αδύνατη.

Θα μπορούσε, λοιπόν, να ειπωθεί ότι τόσο η θεμελιακή θέση περί μεταβλητότητας των αναγκών σε συνδυασμό με την πρωτεύουσα σημασία που τής αποδίδεται, όσο και η συνδυαστική επίδραση των παραγόντων που επηρεάζουν την διαμόρφωση και μεταβίβαση των συνειδησιακών περιεχομένων, συνιστούν δύο στοιχεία που εμβάλλουν με μια ορισμένη απροσδιοριστία τον από πλευράς συγγραφέων τρόπο θέασης τής κοινωνικής πραγματικότητας.

Το στοιχείο αυτό συνάδει με ορισμένες παρατηρήσεις που έγιναν στο πλαίσιο τού δευτέρου κεφαλαίου σχετικά με τον τρόπο προσέγγισης και «εξήγησης» τού κοινωνικού από πλευράς συγγραφέων: ότι δηλαδή ο τρόπος αυτός, συνίσταται μάλλον

περισσότερο σε ένα εγχείρημα προσδιορισμού των συνθηκών που *εμποδίζουν* την μετάβαση σε μια κομμουνιστική κοινωνία, και, επομένως των συνθηκών που *πρέπει να αρθούν*, αλλά και συνθηκών ή όρων που είναι απαραίτητο να *διαμορφωθούν* προκειμένου να είναι δυνατή μια τέτοια μετάβαση. Ότι πρόκειται, δηλαδή, για μια μέθοδο εξήγησης που δίνει προτεραιότητα περισσότερο στον εντοπισμό των αναγκαίων, κι λιγότερο των επαρκών συνθηκών ενός φαινομένου.

Ασφαλώς, το τελευταίο αυτό ζήτημα συνιστά ένα ερώτημα το οποίο παραμένει εξίσου ανοιχτό για περαιτέρω έρευνα, όπως και τα ίδια τα ζητήματα που εθίγησαν στην παρούσα εργασία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Αντωνοπούλου Ν. Μαρία, *Θεωρία και ιδεολογία στη σκέψη των κλασικών της Κοινωνιολογίας*, β' έκδοση αναθεωρημένη, Παπαζήση, Αθήνα: 1991.

Βρανίτσκι Πρέντραγκ, *Ιστορία του Μαρξισμού*, τ.1, Οδυσσέας, Αθήνα: 1976.

Ινστιτούτο Μαρξισμού-Λενινισμού της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Σ.Ε., «Εισαγωγή (στη ρωσική έκδοση του 1956)», στο Καρλ Μαρξ, Φρίντριχ Έγκελς, Γερμανική ιδεολογία, τ. Α', μτφρ. - επιμ. Κ. Φιλίνη, Gutenberg, Αθήνα: 1997.

Μαρξ Καρλ-Έγκελς Φρ., *Γερμανική Ιδεολογία*, τ.Α', μτφρ.-επιμ. Κ. Φιλίνη, Gutenberg, Αθήνα: 1997.

Μαρξ Καρλ, *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τ.1, μτφρ. Παναγιώτης Μαυρομάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα: 2002.

Μοσχονάς Ανδρέας, *Παραδοσιακή και σύγχρονη Αριστερά. Ιστορικές καταβολές και θεωρητικές συσχετίσεις*, Οδυσσέας, Αθήνα: 2005.

Μπαλιμπάρ Ετιέν, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, μτφρ.-επιμ. Άρης Στυλιανού, Νήσος, Αθήνα: 1996.

Πόππερ Καρλ, *Η ένδεια του ιστορικισμού*, μτφρ. Αθανάσιος Σαμαρτζής, , Αθήνα Ευρασία: 2005.

Πουλαντζάς Νίκος, *Φασισμός και δικτατορία. Η 3η Διεθνής αντιμέτωπη στον φασισμό*, μτφρ. Χριστίνα Αग्रιαντώνη, Θεμέλιο, Αθήνα: 2006.

Φραγκουδάκη Άννα, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Παπαζήση, Αθήνα: 1985.

Χελντ Ντέιβιντ, *Μοντέλα Δημοκρατίας*, μτφρ. Μαριάννα Τζιαντζή, 5^η έκδοση, Στάχυ, Αθήνα: 2000.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Engels Friedrich, «Fortschritte der Sozialreform auf dem Kontinent», στο Marx Karl-Engels Friedrich, *WERKE*, τ.1, Dietz Verlag, Βερολίνο: 1976.

Engels Friedrich, «Beschreibung der in neuerer Zeit entstandenen und noch bestehenden kommunistischen Ansiedlungen», στο Marx Karl-Engels Friedrich, *WERKE*, τ.2, Dietz Verlag, Βερολίνο: 1972.

Engels Friedrich, «Lage der arbeitenden Klasse in England», στο Marx Karl-Engels Friedrich, *WERKE*, τ.21, Dietz Verlag, Βερολίνο: 1975.

Marx Karl-Engels Friedrich, *WERKE*, τ.3, Dietz Verlag, Βερολίνο: 1983.

Marx Karl-Engels Friedrich, "I. Feuerbach. Gegensatz von materialistischer und idealistischer Anschauung", στο D. Rjazanov (επιμ.) *Marx-Engels Archiv*, τ.1, Marx-Engels-Archiv Verlagsgesellschaft, Φρανκφούρτη: 1926.

Marx Karl-Engels Friedrich, *Marx, Engels Gesamtausgabe* [1], τ.Ι/5, Adoratskij V. (επιμ.) Marx-Engels-Verlag, Βερολίνο: 1932.

Stirner Max: *Der Einzige und sein Eigentum*, Philipp Reclam. Στουτγκάρδη: 1972.